

148951

T.C
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

148951

HİCAZ EYALETİNİN TEŞEKKÜLÜ (1841-1864)

(Yüksek Lisans Tezi)

Ahmed Emin Osmanoğlu

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Zekeriya Kurşun

İSTANBUL 2004

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Yüksek Lisans öğrencisi Ahmed Emin Osmanoğlu'nun "Hicaz Vilayeti'nin Tesisi" konulu tez çalışması jürimiz tarafından Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans tezi olarak oy birliği / oy çokluğu ile başarılı bulunmuştur.

İmza

Tez Danışmanı : Prof.Dr. Zekeriya Kurşun
Üniversitesi Marmara

Üye : Prof.Dr. Vahdettin Engin
Üniversitesi Marmara

Üye : Yrd.Doç.Dr. Ali Karaca
Üniversitesi Marmara

ONAY

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu' nun .05/...7/ 2004 tarih ve sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof.Dr. Emine Gürsoy-NASKALI
Müdür

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	I
TEŞEKKÜR.....	IV
ÖNSÖZ.....	V
ÖZET.....	VII
ABSTRACT.....	VIII
KISALTMALAR.....	IX
GİRİŞ: Hicaz'ın coğrafi, sosyal ve idarî yapısı.....	1

I. BÖLÜM

HİCAZ EYALETİNİN YENİDEN TEŞEKKÜLÜ

I-Kaostan Nizama: Mısır Meselesi'nin Hicaz Eyaletine Tesirleri.....	11
II- Bâbîâlî'nin Hicaz Eyaletinde Doğrudan Kontrol Arayışları.....	15
III- Hicaz'da Askerî Organizasyon.....	27

II. BÖLÜM

MODERN BÜROKRASİNİN GELİŞİMİ: HİCAZ'DA MÜLKÎ İDARE

I-Cidde ve Değiştirilen Dengeler: Cidde Valiliğinin Yeniden Yapılandırılması	
a. Cidde.....	38
b. Cidde Valiliği: Valinin Görev ve Fonksiyonları.....	39
II-Hicaz Eyaletinin Malî Yapısı	
a. Cidde Hazinesi.....	46
b. Defterdar.....	49
c. Eyalet Muhasebecisi.....	50
d. Mal Memuru ve Tahrirat Kâtipleri.....	51
e. Cidde Gümrüğü.....	52

f. Hicaz Postası.....	55
III-Hicaz'da Geleneksel Yerel İdare ve Merkezîyetçi Yapılanmaya Tepkiler	
a. Emirlik İdaresi ve Mekke Emirliği.....	56
b. Merkezîyetçi Yapılanmaya Bir Tepki Olarak Mekke Emirinin İsyanı.....	59
c. Kızıldeniz'de Yerli ve Yabancı Sermayedârların Rant Mücadelesi: Cidde Hadiseleri.....	70

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HAREMEYN İDARESİ VE HİCAZ EYALETİNİN İDARİ TAKSİMATI

I-Medine Kazası İdaresi.....	86
a. Medine Şeyhülharemlîği.....	87
b. Medine Muhafızlığı.....	90
c. Medine Mütüriyeti ve Muavinliği.....	91
d. Medine Kaymakamı.....	96
e. Medine Mütüriyeti Hazinesi ve Diğer Kurumlar.....	96
f. Medine Mal Müdürü.....	97
g. Medine Tamirat Müdürlüğü.....	98
h. Naibü'l-haremlik.....	102
i. Medine Haremi Görevlileri.....	104
II-Mekke Kazası ve İdaresi	111
a. Mekke Mütüriyeti.....	112
b. Mekke Haremi Görevlileri.....	114
c. Mekke Muhtesibliği.....	118
d. Şûneler.....	118
III-Hicaz'da Kadılık ve Eğitim Kurumları	
a. Cidde, Mekke ve Medine Mektepleri.....	119
b. Mekke ve Medine Kadıları.....	124
c. Müftülük.....	125
IV- Hicaz Eyaletine Bağlı Diğer İdarî Birimler	
a. Sevakın Kaymakamlığı.....	126
b. Musavva Kaymakamlığı.....	131

c. Necid Kaymakamlığı.....	138
d. Yenbu ‘ul-bahr Muhafızlığı.....	143
e. Moha Benderi.....	145
SONUÇ.....	151
EKLER.....	156
KAYNAKLAR.....	184

TEŞEKKÜR

İki senede hazırlanan bu tezde, araştırmaların başladığı ilk günden tezin son formunu alıncaya dek geçen süre içerisinde bir çok kişinin emeği bulunmuştur. Başta tez danışmanım Sayın Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN büyük bir sabırla, tezin tamamını benimle birlikte okuyarak tezdeki her bir cümleye katkıda bulunmuş, bir nevi usta çırak ilişkisi içerisinde çeşitli hususlarda yetişmemi sağlamıştır. Bu süreç esnasında tez okumalarını yanında yaptığımız Sayın Prof. Dr. Ali AKYILDIZ kendisine verdiğim rahatsızlıklara büyük bir hoş görüyle tahammül etmiş, ayrıca bu zaman zarfında kendi bilgilerinden istifade etme imkanı tanımıştır.

Sayın Öğr. Gör. Gültekin YILDIZ tezimin her aşamasında teorik bilgileriyle çalışmalarımı motive etmiştir. Çeşitli vesilelerle Dilek KAYA, Filiz DIĞIROĞLU, Dr. Akın-Ömer ÖZÇAĞLAYAN, Zafer N. CANDAN, Evren S. GÜNER ve Ali GÖZELLER çalışmalarına önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Betül DEMİR, Sevilay KASAP ve Ayşe KAVAK tezimin tashihi için değerli zamanlarını esirgememişlerdir. Dr. Mehmet ALTINBAŞAK, Adnan-Hakan TAŞKIN, Dr. Murat ATMACA, Şükrü YILDIZ, Nurdan ŞAFAK, Hilal KAZAN, İdris TUNA, Tuba YÜCEL ve Hiroyurki OGASAVARA çalışmalarım sırasında hiçbir fedakarlıktan kaçınmamışlardır.

Araştırmanın temel verilerinin sağlandığını Başbakanlık Osmanlı Arşivi ile Diyanet İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi personeli büyük bir vazifesinaslık örneği göstererek rahat bir akademik çalışma ortamının oluşmasını sağlamışlardır.

Tez çalışmalarında kısmî finansal destek başta danışman hocam olmak üzere, Sayın Prof. Dr. Mustafa Çetin VARLIK ve İlim Yayma Eğitim Merkezi tarafından temin edilmiştir.

Tezimi ithaf ettiğim değerli ailem ise bugüne kadar yetişmemde ve çalışmalarımın en iyi şekilde devamı için gerekli tüm hususlarda hiçbir maddî ve manevî özveriden kaçınmamıştır.

ÖNSÖZ

Günümüz Osmanlı tarihi çalışmaları ağırlıklı olarak Osmanlı merkezi tarihine yöneliktir. Bu çerçevede imparatorluğun diğer bölgeleri, -özellikle devlet meşruiyetinin üzerinden sağlandığı önemli unsurlardan biri olan Hicaz eyaleti-, ihmal edilmiştir. Bu tez, sözü edilen eksikliğin giderilmesi yolunda ilk adımların atılması maksadıyla yapılmıştır.

Araştırmadaki amaç başlı başına Hicaz tarihinin yazılması değildir. Nitekim, Hicaz tarihi üzerine yerli ve yabancı dillerde eserler verilmiştir. Ancak, bu eserler konu itibarıyla Hicaz'ı farklı boyutlarıyla ele almışlar, Hicaz eyalet teşkilatı üzerine odaklanmamışlardır. Ayrıca, Osmanlı arşiv belgeleri de yeterince kullanılmamıştır. Osmanlı arşiv belgelerinden istifade edilmeksizin yapılan yerel tarih çalışmaları, bölgedeki Osmanlı varlığının göz ardı edilmesine sebep olduğu gibi, Hicaz'ın merkezden bağımsız olduğu yanılgısına da düşürmüştür. Tezimizde bu eksikliklerin giderilmesine gayret edilmiştir.

Tezimizin giriş kısmında, Hicaz'ın coğrafi ve sosyal yapısı ele alınmış, eyaletin 1517 yılında Osmanlı idaresine geçmesinden 1841 yılına kadar geçirdiği süreç hakkında bilgi verilmiştir.

Birinci bölümde, Hicaz eyaletinin 1841'den itibaren yeniden teşekkülü süreci irdelenmiştir. Osmanlı devletini bir süre meşgul eden "Mısır meselesi"nin Hicaz eyaletinin yeniden teşekkülündeki etkisi ortaya konmuştur. Mehmed Ali Paşa'nın Londra Protokolü'ne göre Hicaz'dan çekilmesi sonrasında Babıâli'nin eyaletteki doğrudan kontrol arayışları incelenmiştir. Bu süreç, bölgedeki askerî organizasyonun varlığı ve faaliyetleriyle ilişkilendirilmiştir.

İkinci bölümde, Bâbıâli'deki merkezî reformların Hicaz'daki mülkî idareye yansması ele alınmıştır. Cidde valilik teşkilatı belirlenmiş, eldeki vesikalar ışığında valiliğe bağlı memurların görev sahaları ve yetkileri ortaya konmuştur. Bu kapsamda eyaletin malî yapısı da anlatılmıştır. Valilik teşkilatının sağlam temellere oturtulması akabinde valiliğin idarî gücünün, bu gücü eyaletin yeniden kuruluşu aşamasında valiyle paylaşan geleneksel idarecinin nüfuzu aleyhinde aşama aşama nasıl arttırıldığı konu edilmiştir. Bu değişime paralel olarak yerel idarenin bu değişime karşı tepkisi değerlendirilmiştir.

Son bölümde, Hicaz eyaletinin başlıca kazaları olan Mekke ve Medine'nin idarî yapısı ve işleyişi ele alınmış, bu kazalardaki bürokratik hiyerarşi tespit edilmeye çalışılmıştır. Eyaletteki kadılık ve eğitim kurumları hakkında mümkün olduğunca bilgi verilmiştir. Son olarak ele aldığımız dönemde Sevakın, Musavva ve Necid kaymakamlıklarıyla Yenbu'u'l-bahr muhafızlığı ve Moha benderi Hicaz eyaletinin diğer idarî birimleri olduğu ortaya konmuştur. Sevakın ve Musavva'nın sınırları tesbit edilmiş, Necid'in Hicaz valiliğiyle olan bağlantısı belirlenmiştir. Moha Benderi'nin ele geçirilişiyle Yemen eyaletinin Hicaz valiliği üzerinden yeniden tesis edilişi anlatılmıştır.

Araştırmada, yukarıda da belirtildiği gibi tezin nihaî süresi dahilinde mümkün olduğu kadar Osmanlı arşiv vesîkalarından istifade edilmiştir. Ancak, bazı noktalarda belgelerin yetersiz ve çalışma süresinin kısıtlı olması nedeniyle yabancı dildeki bazı kaynak ve araştırmalar da kullanılmıştır. Pek çok araştırmada olduğu gibi bu araştırmada da, mevcut şartlar içerisinde mümkün olduğunca titizlik ve gayret gösterilmesine rağmen, gözden kaçan bazı eksiklikler bulunacaktır. Bu eksikliklerin hoş görülmesini temenni ediyoruz.

Ahmed Emin OSMANOĞLU

ÖZET

Osmanlı Devlet teşkilatı 19. yüzyılda merkezîleşme yönünde yeniden yapılanma faaliyetinden geçmiştir. Devletin atlatmış olduğu siyasal badireler devletin yeniden yapılandırılmasında katalizör görevi görmüştür. Mısır eyalet valisi Mehmed Ali Paşa'nın sebep olduğu "Mısır meselesi" bu süreci hızlandıran başlıca âmillerdendir.

Mehmed Ali Paşa Londra protokolü gereğinden olarak askerlerini Hicaz eyaletinden çekmiştir. Babîâlî Ocak 1841'de Tatar Osman Paşa'yı Hicaz eyaleti valisi olarak bölgeye atmıştır. Merkez idareci Tatar Osman Paşa ve Mekke Emiri Muhammed b. Avn ittifakla Mısır meselesinin doğurduğu olumsuz izleri eyaletten silmeye çalışmışlardır. Bu süreçte Necid emirliği Hicaz eyaletine bağlanmıştır. Haremeyn idaresi yeniden düzenlenerek memurlar ve görevliler arasındaki hiyerarşi tekrar oluşturulmuştur.

Tatar Osman Paşa'dan sonra eyalete atanan valiler geleneksel idareci olan Mekke emiriyle eşit statüyü paylaşmayı kabul etmemişlerdir. Babîâlî eyalet valileriyle Mekke emirleri arasındaki rekabet ve gerginlikte her ne kadar Mekke emirlerini kırmamaya özen göstermişse de eyalet valilerini desteklemiştir. Irak ve Hicaz ordusunun 1848'de kurulmasıyla merkez idarecilerinin daha etkin konuma geçmesini sağlayan temel atılmıştır. Mehmed Ali Paşa'nın desteklediği Emir Muhammed b. Avn, Mehmed Ali Paşa'nın 1849'daki ölümünü müteakiben görevden alınmıştır. Rekabet sürecinde emirin nüfûzunu sağlayan önemli unsurlardan biri olan urban idaresi 1851'de valiliğe devredilmiştir. Yeni emir Abdulmuttalib b. Galib tüccar ve ulemanın desteğini sağlayarak merkezîleşmeye direnç göstermiştir. Bu bağlamda isyan hareketleri oluşmuştur. İsyanlar başarılı olamadığı gibi merkez güçlerinin daha da kuvvetlenmesini sağlamışlardır.

Hicaz eyalet merkezinin etkinlik kazanmaya başlamasıyla Kızıldeniz sahilinin önemli iskeleleri olan Sevakin, Musavva Hicaz eyaletine bağlanmıştır. Yemen'deki Osmanlı idaresi Hicaz eyaleti üzerinden tekrar kurulmuş ve etkin hale getirilmeye çalışılmıştır.

ABSTRACT

Throughout the 19th century, institutions of Ottoman State had experienced reorganization activities in the direction of the centralization. The political crises, that the Ottoman State had been exposed and had overcome, had functioned as a catalizer for the reorganization, aforementioned. The Egypt Question caused by the Vali of Mısır *eyalet*, or province, Mehmed Ali Paşa, had been one of the principal factor accelerating this process.

Mehmed Ali Paşa, due to the London protocol, had withdrawn his troops from the Hijaz *eyalet*. In January 1841, Tatar Osman Pasha had been appointed to the Hijaz *eyalet* as the new Governor by Sublime Porte. Osman Pasha in common with The Amir of Mecca, Muhammed b. Avn, had been assaying to overcome the consequences of "Egypt question". The Nejd Amirate had been integrated to the Hijaz *eyalet*. The Haremeyn, Mecca and Madina, administration had been reorganised and the hierarchy between the officers and the functionaries had been reconstructed.

The governors who were the successor of Osman Pasha had rejected to share the equal status with the Amir of Mecca, namely traditional administrator. As a rivalry or a tension between *valis* and *amirs* had been in question, Sublime Porte, even if, had tried hard not to frustrate amirs, had been in partial manner with governors. The foundation of the Iraq and Hijaz army in 1848 had made the central administrators taken more effective status. Subsequent of the death of Amir Muhammed b. Avn's supporter, Mehmed Ali Pasha, in 1849 he had been discharged. During the rivalry period the *Bedwin*, or Arap nomads, administration, which had been one of the important factors that had provided the personal power of Amir, had been transferred to the governor in 1851. The Amir Abdulmuttalip b. Galip with the support of merchants and ulemas had resisted to the centralization. Consequently, the rebellion actions had taken place. This rebellion actions had not able to succeed in their goals. In contrast, these unsuccessful rebellions had further enforced the central powers.

The important harbours, Sawakin and Musawa on the shore of Red Sea had been integrated to Hijaz *eyalet* because of the increased effectiveness of central of Hijaz *eyalet*. The Ottoman administration in Yemen had been reestablished above from the Hijaz *eyalet* and Sublime Porte had been endeavouring to make it more effective.

KISALTMALAR

a.g.e.	adı geçen eser
a.g.s	adı geçen sözlük
a.g.m.	adı geçen makale
BEO	Bâbıâî Evrak Odası
bkz.	bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
c.	cilt
çev.	çeviren
DİA	Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi
H.	hicrî
haz.	hazırlayan
İÜ	İstanbul Üniversitesi
İÜEF	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İA	İslam Ansiklopedisi
krş	kuruş
M.	milâdî
MÜ	Marmara Üniversitesi
nr.	numara
p.	page
s.	sahife
vol.	volume

GİRİŞ

HİCAZ'IN COĞRAFÎ, SOSYAL VE İDARÎ YAPISI

İslâm dünyasının kutsal mekanları Mekke ve Medine'nin içerisinde bulunduğu Hicaz bölgesi, Asya kıtasının güneybatısında bulunan Arabistan yarımadasında yer almaktadır. Kızıldeniz'in doğu sahil hattı boyunca uzanmakta olan bu bölge doğudan Necid çölleriyle, kuzeyden bugünkü Ürdün'ün liman şehri Eyle (Akabe) ve güneyden ise Yemen sınırındaki Asir hattıyla çevrilidir¹.

Hicaz Bölgesi, ismini bu bölgeye doğru kuzeyde Akabe yakınlarından güneyde Yemen istikametinde açılarak genişleyen dağ silsilelerinin alçak batı bölgesini, doğudaki Necid yüksek platosundan ayırması nedeniyle veya bölgede sık sık rastlanan ve tabii bir engel oluşturan bazalt kayalıklar (harre) sebebiyle “iki şeyi birbirinden ayıran sınır, set” manasına gelmek üzere Arap coğrafyacılarından almıştır².

Osmanlı idarî taksimatı içerisinde ise Medine, Mekke, Cidde ile buralara bağlı kaza ve nahiyelerden oluşan ve doğudan Necid, batıdan Kızıldeniz, güneyden Asir Sancağı ile kuzeyden Kudüs Sancağı, el-Ariş ve Akabe muhafızlıklarıyla çevrili olan bölgeye Hicaz Eyaleti/Vilayeti adı verilmekteydi³.

Hicaz bölgesi kendi içerisinde, orta kısımları ifade etmek üzere “Asıl Hicaz” ve sahil kısımları işaret etmek için, “Tehame” veya Batlamyus'un ve eski Yunan coğrafyacılarının tabirleri üzerine “Taşlık Arabistan” olarak ikiye bölünmektedir⁴.

¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükەرreme Emirleri*, Ankara 1972, s.1 (Bundan sonra *Mekke-i Mükەرreme Emirleri*); Zekeriya Kurşun-Mustafa Sabri Küçükaşcı, “Hicaz”, Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA), XVII/ 433.

² Saleh Muhammed Al-Amr, *The Hijaz Under Ottoman Rule 1869-1914: Ottoman Vali, the Sharif Of Mecca, And The Growth Of British Influence*, Riyad 1974, s. 14 (Bundan sonra *The Hijaz...*); Zekeriya Kurşun-Mustafa Sabri Küçükaşcı, “a.g.m.,” DİA, XVII/433. (Bundan sonra “Hicaz”)

³ “Hicaz” s. 437.

⁴ Şemseddin Sami, “Hicaz” *Kamusu'l-A'lam*, III/1929, İstanbul 1894, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.1.

Hicaz'ın meşhur şehirleri Mekke, Medine, Kızıldeniz kenarında mühim bir ticaret mevkii ve aynı zamanda Mekke'nin iskelesi olan Cidde, yine bu deniz kenarında Medine'nin iskelesi olan Yenbu'u'l-bahr ile Mekke'nin sayfiyesi olup Garzan dağı eteklerinde ve Mekke'nin doğusunda bulunan Taif'tir⁵.

Fizikî Hicaz'da, tek dağ silsilesi olarak, bölgeyi boydan boya kat eden Sırat Dağları bulunmaktadır. Bu silsilenin kuzeyden yarı kısmı Hicaz içerisinde ve diğer yarısı ise Yemen içerisinde yer almaktadır. Bu silsileden olan Kera Dağı ve Medine yakınındaki Tay Dağı haricinde diğer dağlık alanlarda orman bulunmamaktadır. Dağların zirvesine zaman zaman kar düştüğü de vakidir. Bu dağlarda güzel sular varken, genel olarak bölge su kaynakları bakımından, bilhassa Tehame kısmında, oldukça fakirdir. Yağmur mevsiminde dağların etekleri bitkilerle kaplanmakta fakat sıcak rüzgârların esmeye başlamasıyla birlikte kurumaktadırlar. Dağlardan akan sular bazı bahçeleri sulayabilse de çoğu zaman denize ulaşmadan buharlaşmaktadır. Bu yüzden Hicaz'da nehir bulunmamaktadır. Bölgenin önemli yerlerinden olan Medine mıntıkası volkaniktir. Medine'nin hurma bahçeleri meşhur olup Hicaz'ın en iyi ve en bol hurmasını burası yetiştirir ve ihraç eder. Tarıma elverişli bazı yerlerde, mesela Mekke yakınındaki Vadi-i Fâtıma'da limon, portakal ve muz yetişirken, Mekke'nin yazlığı olan Taif'te ve bazı yerlerde üzüm, şeftali, kaysı, incir, ayva, armut, elma, erik, badem, ceviz, kavun, karpuz gibi meyveler ayrıca sebzelerin birçok türü yetişmektedir. Zahire olarak en çok arpa yetişmesine rağmen ihtiyacı karşılamadığından, hariçten temin olunmaktadır. Bu ise bölgenin dışarıya bağımlı kalmasına sebep olmuştur⁶.

Dağların konumu ve senelik ortalama 13 cm³'ten daha az olan yetersiz yağmur yağışı bölgenin ekonomik gelişimini olumsuz yönde etkilemiştir. İç bölgelerdeki Mudevvere, Tebük, El-Ula ve Medine gibi vahalarda nisbî de olsa bir ekonomik gelişimden bahsedilebilir. Bu vahalarda önemli derecede olmasa da bahçe tarımı yapılmaktaydı. Ticaret yolu Suriye ve Batı Arabistan'dan Hint Okyanusu'na yüzyıllarca bu vahalardan geçiş bulmuştur. Taif ve Taif'in güneyindeki alan tarım için elverişli bir alandır. Hicaz'ın batı ucu ise çıplak kır manzarasıyla adeta terk edilmiş gibi görünmektedir. Kuzey sahil hattına sertçe düşen yağmurun toprağa nüfuz edemeyip yüzeyde birikmesi sebebiyle sahil ovasında bile şehir ve yolların izi kaybolur. Tehame'nin

⁵ *Mekke-i Mükerrreme Emirleri*, s. 1-2.

⁶ *A.g.e.*, s. 2; Şemseddin Sami, *a.g.e.*, III/1929-1930.

Medine'ye yakın olan kısmı, merkezî Arabistan'a çıkış yolu olmakla birlikte Kızıldeniz'le İran körfezi arasındaki en kısa yolu da sağladığından günümüzde de önemli bir mevkidir⁷.

Hicaz bölgesindeki sosyal hayat hazarîlik ve bedevîlik yaşam tarzları üzerine kuruluydu. Hazarîler, çöllerle çevrilmiş vaha ve vadilerde, su kenarlarında kurulmuş kasabalarda, şehirlerde yaşayan, ziraat ve ticaretle uğraşan halktı. Bedevîler ise çöllerde dolaşan ve çoğunlukla devecilik ve koyunculukla uğraşan konar-göçer Arap aşiretlerinin mensuplarıydı⁸. Ancak, Hicaz'daki bu iki farklı ana-sosyal gurubun yaşantıları Arap yarımadasının sâir bölgelerindekinden farklıydı. Şöyle ki; diğer bölgelerde yaşayan hazarîler, bedevî yaşantısına yabancı değillerdi. Yazın yağın yağmurların akabinde çöllerde çekilerek temiz havayı teneffüs etmeye alışık⁹. Hicaz bölgesinde ise hazarîlerin hayat tarzı bedevî yaşam tarzından neredeyse tamamen farklıydı. Zira, buradaki kutsal mekanlar dinî hayata zenginlik ve çeşitlilik katmakta, Mekke, Medine ve Cidde'deki çöllerle nisbetle var olan imkanlar ve debdebe, şehirliyle kendilerini daha konforlu hissettirmekte, hayat tarzlarının bedevîlerinkinden çok daha farklı kılmaktaydı¹⁰.

Bedevîler hayatlarında hiçbir çatının altına girmeyip, hayatlarını kıldan ördükleri çadırların gölgesinde ve develerinin sırtında seyahat ederek geçirmekteydiler. Daha çok hayvancılıkla uğraşmakta ve ihtiyaçlarından fazla hayvanları olduğunda yahut hayvan ürünü elde ettiklerinde bunları şehirli insanlara satmaktaydılar. Ayrıca bir kısım yiyecek ve elbise gibi zarurî ihtiyaçlarını gidermek için de civarlarındaki şehir ve kasabalarla irtibat kurmaktaydılar. Bölgenin ekonomik hayatında etkili olan hac, bu bölgedeki bedevîlerin önemli gelir kaynakları arasındaydı. Develer ve eşekler hac mevsiminde hacılara kiralanmak üzere yetiştirilmekte, koyunlar kurban bayramında hacılara satılmak üzere hazırlanmaktaydı. Atlar ise ihraç edilmekte ya da bölgeye yakın Osmanlı ordusu tarafından talep edilmekteydi. Bunlardan elde edilen gelirler ise Mekke, Medine ve Cidde'den yiyecek, giyecek, tüfek, köle gibi zaruri ihtiyaçları almak için kullanılmaktaydı¹¹. Değiş tokuş mevsiminde ihtiyaçlarını gören bedevîler, tekrar çöllerde yayılmaktaydılar. Çölün engin ufkunun yeryüzüyle birleştiğini gören, tabîî nizama uyarak, mevsimlere ve yağın yağmura göre sürekli bir hareket gösteren bedevîlerin sosyal hayatlarına ve şahsiyetlerine

⁷ *The Hijaz*...s. 16.

⁸ Zekerîya Kurşun, *Necid ve Ahşa'da Osmanlı Hakimiyeti (Vehhabî Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı)*, Ankara 1998, s. 11. (Bundan sonra *Necid ve Ahşa*...)

⁹ *A.g.e.*, s. 14.

¹⁰ William Ochsenwald, *Religion, Society, and the State in Arabia: The Hijaz Under Ottoman Control, 1840-1908*, Ohio State University Press, Columbus 1984, s. 9.

¹¹ *A.g.e.*, s. 18-19.

yön veren bu geniş çöller, daimî hareketliliklerine rağmen, aralarında kabilelerin güçleri oranında paylaşılmaktaydı.

Sağlam kişiliğe sahip olan bedevîler hürriyetlerine çok düşkün, ayrıca cesur ve korkusuzdular. Asabî bir mizaca sahip ve intikam alma duyguları had safhadaydı. Hatta, bu yüzden asırlarca aralarında sürüp giden kan davaları bulunmaktaydı.

Bedevîlerin en kutsal bağı aileydi. Aile; kardeş, oğul, kardeş çocukları, hizmetkârlar ve o aileye her hangi bir sebepten sığınmış mültecîlerden oluşmaktaydı. Aile bireyleri daima bir arada dolaşıp sahip oldukları malları müsterek kullanmaktaydılar.

Çöl bedevîlerini daima teyakkuzda bulunduran en önemli sosyal hadise, şüphesiz birbiri aleyhine yaptıkları ve “gazve” adını verdikleri çapulculuktu. Bedevîler hayatlarının önemli bir bölümünü gazvelerde geçirmekteydiler. Bu gazveler bazan başka bir kabilenin sürüsünü ve çadırlarını, bazan da hazarîlerin ekili arazilerini yağmalamak maksadıyla düzenlenmekteydi. Çoğu kere da hâkim oldukları bölgeden geçen kervanları ve özellikle hac kabilelerini yağmalamaktaydılar. Bedevîlerin bu tavrı tarih boyunca bölgede hakim olan devletlerin ortak sorunu olmuştur. Osmanlı devleti bunlara “Urban Tahsisatı” adı altında verdiği tahsisatla bir ölçüde bedevîleri bu tavırlarından vazgeçirip yol emniyetini sağlamaya çalışmaktaydı. Buna rağmen, çöl Arapları bu usullerinden vazgeçirilememişlerdir. Bedevîler için adeta hayatî bir zaruret olan bu faaliyete karar veren ve gazveyi idare eden o kabilenin şeyhiydi. Gazvenin ana amacı can almaktan ziyade mal almaktı. Her bedevî kabîlesi başkalarının açacağı gazvelere hedef olma ihtimaline karşı daima tetikte bulunmaktaydılar. Bununla birlikte, gelen tehlikeleri bertaraf etmek ve gerektiğinde saldırmak için düzenli bir orduya sahip değillerdi. Ancak, aralarında var olduğunu kabul ettikleri kan bağı ihtiyaç anında düzenli ordulardan daha etkili olabilmekteydi¹².

Hicaz’daki bedevî Arap kabilelerinin her birinin,- idarecisi konumunda-, bir şeyhi bulunduğu gibi bu şeyhlerin üzerinde de Mekke emirinin önemli bir etkisi bulunmaktaydı. Devlet, bedevîler arasındaki adlî davaların görülmesi işini Mekke emirlerine havale etmişti. Böylece, emirlerin bedevîler üzerinde var olan geleneksel gücünü artırmayı planlamıştı. Bu gücün artırılmasıyla emirin konumu ve prestijinin kuvvetlendirilmesi, devletin emirlerden beklentileri arasında ilk sıralarda yer alan hac ve kervan yollarının

¹² *Necid ve Ahsa...*, s. 11-15.

güvenliğinin sağlanmasını temin etmeye yönelikti¹³. Dolayısıyla Hicaz bölgesinin sâir Arap bölgelerine kıyasen dinî merkezli olan nev'i şahsına münhasır bir yapıya sahip olması özellikle bölge hazarîlerini diğerlerinden çok farklı kılarken bedevîlerin sosyo-ekonomik yapısında da farklılıklar meydana getirmişti. Aynı zamanda, bu durum bölge üzerindeki Osmanlı hakimiyetinin şekillenmesinde de rol oynamıştır.

Anadolu Selçuklularına bağlı bir uç beyliği olarak tarih sahnesine çıkan Osmanlı devleti kendisine hedef olarak batıyı seçip, başlangıçta cihad ve gaza sloganıyla hareketlerini dinî bir zemin üzerine oturtarak var oluşuna meşruiyet sağlamıştır. Zaman içinde gelişen beylik, yerini devlet bürokrasisine terk etmeye başlayınca, iddiasının gereği olarak değişik cephelerde elde ettiği başarısını, zaferlerini, çeşitli hediyeler ve zafernâmeler ile Memlûklere bağlı, aynı zamanda Hz. Muhammed'in ailesinden olarak kabul gören Mekke emirlerine bildirmeye, zafer sevincine onları da iştirak ettirerek gönüllerini kazanmaya çalışmaktaydı¹⁴. Zira bütün müslüman devletler güçlenmeye başladıklarında kutsal topraklarda nüfuz arayışlarına girerek güç ve itibar kazanmak istemekteydiler. Tabîî olarak Osmanlı devleti de böyle bir arzuya sahipti. Ne var ki, bölge üzerinde hakimiyet sahibi olanlar Memlûklüler idi. İşte bu durum daha Fatih Sultan Mehmed zamanında hac yolları üzerinde bir rekabetin başlamasına neden olmuş, Dulkadiroğulları üzerinde hâkimiyet kurma meselesi ile münasebetler gergin bir safhaya girmişti. Bu sürecin bir sonucu olarak iki devlet arasında II. Bayezid döneminde Çukurova bölgesinde ilk savaşlar yapıldı. İki devlet arasındaki mücadeleler Yavuz Sultan Selim'in Suriye ve Mısır'ı alıp, Memlûklü devletine son vermesine kadar devam etti. Nihayet, siyasî rekabet 1517 senesinde Osmanlı devleti lehine neticelendi¹⁵. Yavuz Sultan Selim Mısır'ı fethettiğinde Kızıldeniz'in doğu ve batı sahillerinin Memlûklü devleti hakimiyetinde olması hasebiyle buralar da Mısır ile birlikte Osmanlı idaresine geçmiş oldu¹⁶.

Yavuz Sultan Selim henüz Mısır'da iken, o sırada Mekke emiri olan Şerif Berekât b. Muhammed, Kahire'deki adamları vasıtasıyla padişahın hareketlerini yakından takip ettirmiş ve onun Hicaz taraflarına sefer yapmasından endişe ederek, derhal oğlu Ebu Numeyy'i bir elçisiyle birlikte Mısır'a göndermişti. 6 Temmuz 1517'de dîvana kabul edilen Ebu Numeyy, Osmanlı padişahına babası adına tazimlerini arz ve Osmanlı

¹³ Zekeriya Kurşun, "Osmanlı Devleti İdaresi'nde Hicaz", *Osmanlı Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, I/317. (Bundan sonra "Osmanlı Devleti...")

¹⁴ "A.g.m.", I/316.

¹⁵ Feridun M. Emecen, "Hicaz'da Osmanlı Hakimiyetinin Te'sisi ve Ebu Nümeyy" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (İÜEF) Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 14 (1994), s. 87.

¹⁶ "Osmanlı Devleti...", I/316.

hakimiyetini benimsediğinin bir nişânesi olarak, Kâbe'nin anahtarlarıyla birtakım mukaddes emanetleri takdim etti. Yavuz Sultan Selim, elini öperek kendisine veda eden Ebu Numeyy'e pek çok hediyelerle birlikte, babası Şerif Berekat'ın Mekke Emirliği menşurunu ve hil'atini verdi¹⁷. Ayrıca, Mekke Emiri'ne Mısır hazinesinden maaş bağlandığı gibi, Mekke ve Medine ahalisine dağıtılmak üzere iki yüz bin altın ve külliye miktarında zahire gönderildi. Bu tarihten itibaren Mekke, Medine ve Hicaz'ın diğer yerlerinde hutbe, Osmanlı padişahı adına okunmaya başlandı. Böylece Osmanlı sultanları Haremeyn'in hâdimi ve Hicaz bölgesinin hâkimi olarak kabul gördüler¹⁸.

Mısır'ın alınmasıyla Hicaz'ın Osmanlı idaresine girmesi, Osmanlı sultanını bütün müslümanların nazarında İslâm'ın hâmisî ve müslümanların halifesi konumuna yükseltti. Osmanlı sultanı bölgedeki kalelere Türk askerlerini yerleştirip halkın ihtiyacını karşılayacak zahireyi de temin etti. Ancak bölgedeki kale ve burçlara Osmanlı sancağını ve bayrağını astırmadı. Aynı şekilde, Yavuz Sultan Selim'in ardılları olan padişahlar da Yavuz gibi hakimiyet alâmeti olarak sadece hutbelerde halife makamında kendi adlarının zikredilmesiyle iktifa ettiler. Zira, Hicaz savaşmadan alınmıştı. Bu sebeple Yavuz üç yüz milyon müslümanın kutsal kabul ettikleri mekânların imtiyazına delil ve bu mekânlara karşı gösterdiği tevazunun işareti olarak, karaların ve denizlerin sultanı unvanına "Haremeyn'in Hizmetçisi" ilavesini yapmakla yetinerek müslümanların teveccühünü kazanmıştı. İşte bu edebî soyut bir sembolü olarak bölgenin kale ve burçlarına bayrak asılmaması geleneği Sultan Abdülaziz zamanına kadar Medine'de; Sultan II. Abdulhamid zamanına kadar da Mekke'de sürdürüldü. Ne var ki, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren stratejik öneme sahip Arap Yarımadası ile her yıl yüz binlerce yabancı uyruklunun ziyaret ettiği Hicaz bölgesinde, Avrupa devletlerinin Osmanlı devleti aleyhinde olan faaliyetleri ayrıca Haremeyn'in civarında olan aşiret ve kabilelerin Mekke emirlerinin otoritesinden başka otorite tanımama eğiliminde olmaları, Osmanlı devletinin hakimiyetinin bütün alâmetlerini göstermesini zorunlu kılmaktaydı. Zikri geçen sebeplerden ötürü Sultan Abdülaziz zamanında Medine'ye sancak asıldıktan sonra, emirin asıl olarak ikamet ettiği Mekke şehrinin kalelerine önce meydana gelmesi muhtemel olayları teskin edecek tedbirler alındıktan ve Emir Şerif Abdulmuttalib ikna edildikten sonra, top atışlarıyla birlikte Osmanlı sancağı çekildi¹⁹.

¹⁷ Feridun M. Emecen, "a.g.m.", s. 88-89.

¹⁸ "Osmanlı Devleti...", I/316.

¹⁹ Zekerîya Kurşun, "Osmanlı Hakimiyet Anlayışında Hicaz ve Bayrak Meselesi", *Tarih ve Medeniyet*, İstanbul 1997, sayı 38, s. 25-28.

Bahsi geçen tevazu ve saygı anlayışı gereğinden olarak Hicaz'ın Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sonra da Mekke emirlerinin geçmişte sahip oldukları imtiyazlı statüleri devam ettirildi. Bölgenin malî ve idarî işleri ise neredeyse tamamen Mısır vezirine havale edilerek, Haremeyn ile ilgili meseleler Mısır beylerbeyliği üzerinden halledilmeye çalışıldı. Devlet bunun yanı sıra Mekke ve Medine'ye kadılar, nazır-ı emvaller ve şeyhu'l-haremler de tayin etmekteydi²⁰.

Diğer taraftan Hicaz bölgesinin masraf ve giderlerinin önemli bir bölümü de Mısır hazinesi ile Cidde gümrüğü gelirlerinden karşılanmaktaydı. Osmanlı devleti gerek Hicaz işlerini daha yakından takip edebilmek gerekse Mekke emirlerini kontrol altında tutmak hem de merkezî otoriteyi Hicaz'da hissettirmek için önce Mısır'a bağlı olarak Cidde-i ma'mure sancağı beyliğini, akabinde Cidde eyaleti ve Habeş beylerbeyliği ile Harem-i Şerif'in işlerini doğrudan üstlenen Mekke şeyhülharemlüğünü te'sis etti. Bu iki başlı durum zaman zaman merkezden gönderilen idareciler ile Mekke idarecileri arasında birtakım sürtüşmelere ve yetki kargaşasına sebebiyet vermiş olsa da çoğu kere Osmanlı devletinin yumuşak politikaları ile olumlu bir şekilde sonuçlandırılmaktaydı. Daha sonradan Mısır'dan ayrılan Hicaz, genelde küçük bir grup askeri birlikle Cidde'de oturan üç tuğlu Paşa (Cidde sancağı beyliği unvanıyla) eliyle yönetilmeye başlandı. Cidde sancak beyliği ve Mekke şeyhülharemlüğü müstakil olarak bir valiye verilmiş olduğu gibi nadiren de olsa Cidde'nin Mısır ile birlikte verildiği de vakiydi. Böyle bir uygulama yapıldığında ise vali Mısır'da ikâmet ederken, Cidde'ye kendi adına işleri yürütmek üzere mütesellim göndermekteydi²¹. 1701 yılından itibaren de Habeş eyaletinin önemini kaybetmesinden sonra Cidde sancağı Habeş eyaletiyle birleştirilerek tevcih edildi. Buna bağlı olarak 19.yy.da Kızıldeniz'in önemli liman şehirleri haline gelecek olan Musavva ve Sevakin'in idaresi de Mekke ve Medine'ye ilaveten Cidde valisine verilmiş oluyordu²².

Cidde'ye Mekke emiri gibi vezir rütbesiyle atanan valiler, aktar-ı Hicaziye nazırı sıfatıyla özellikle hac zamanında Mirü'l-hac ile birlikte işbirliği yaparak hac kâfilelerinin iâşe ve konaklama gibi bütün işlerinin düzenlenmesinden ve bölgenin güvenliğinden sorumlu tutulmaktaydılar. Bir başka sorumlulukları da Kızıldeniz ticaretinin en önemli limanlarından biri olan Cidde gümrüğünün kontrolüydü. Fakat bu gümrüğün gelirleri Ebu Numeyy'den beri Mekke şerifleri ile paylaşılmakta olduğundan şerifin de memurları

²⁰ "Hicaz", s. 437.

²¹ "Osmanlı Devleti...", I/317.

²² Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti*, Ankara 1996, s. 178.

gümrükte bulunmaktaydı. Gümrükte kendilerinden haksız vergi alınmasından endişe eden tüccarlar mallarını daha ziyade valiliğin adamlarına güvenerek karaya çıkarabilmekteydiler. Cidde valileri Cidde, Mekke veya Taif şehirlerinden istedikleri yerde ikamet etmekteydiler. Bedevî Arapların idaresi dışında Hicaz'ın bütün işleri ile ilgilenmekteydiler. Urbanın idaresi hususu ise geleneksel mahallî nüfuzundan istifade edilmesi düşünülerek şerife bırakılmıştı. Şerifler de bundan istifade ile fırsatını bulduklarında üzerlerine vazife olmayan işlere de karışmaktaydılar. Buna rağmen devlet Mekke emirlerinin görevlerini belirleyen bir kanun yapmamakta ancak tayinleri sırasında gönderilen berat veya menşurlarda kendilerinden beklenen hususları belirtmekteydi²³.

Bu dönemde Hicaz idaresinde Mekke-Medine kadıları, şeyhülharemler, Kâbe miftahdarları gibi klasik görevliler bulunmaktaydı. Valinin maiyyeti hakkında ise yeterli bilgi bulunmamaktadır. Ancak, bilindiği kadarıyla Cidde valisine yüz elli- iki yüz kadar Cidde kulu, sekiz çorbacı, sancaktar, alemdar, debbus çavuşu ve kale kethüdâsı eşlik etmekteydi²⁴.

Prestij meselesi haline gelen Hicaz'ın idaresine fevkalade önem atfedilmekte ve bölgenin ehemmiyetine binâen Hicaz idaresi oldukça yumuşak tutulmaktaydı. İthalat vergileri dışında buradan herhangi bir vergi alınmadığı gibi, Hicaz halkı da askerlikten muaftı. Nitekim bu ahenkli durum 19. yüzyılın başlarına kadar devam etmişken, 18. yüzyılın ortalarında Necid'de ortaya çıkan ve 19. yüzyılın ilk yıllarında Mekke ve Medine kapılarına dayanan Vehhabî hareketi ile sarsılmıştır²⁵.

Necid'de dîni bir hareket olarak ortaya çıkan ve Suud ailesinin 1744 yılında bu mezhebi benimsemesi ile siyasi bir veche kazanan Vehhabî hareketi 1750'lerden sonra Hicaz bölgesi için tehlike arz etmeye başladı. Kısa zamanda bölgede yayılma imkanı bulan bu mezhep taraftarları ile Mekke'nin idarecileri olan şerifler arasında çekişmeler baş gösterdi. 1788'de Mekke emirliğine atanan Şerif Galib'in (ö.1817) zamanında olaylar şiddetlendi ve karşılıklı çarpışmalar vuku bulmaya başladı.. Vehhabîler 1801 yılı boyunca Taif ve Konfide taraflarındaki kabileler üzerine birçok defa akınlar yaptılar ve 1802'de Hicaz'ın önemli şehirlerinden biri olan Taif'i ele geçirdiler²⁶.

1803'te Nisan-Mayıs aylarında Mekke işgal edildi. Vehhabîler inançlarına aykırı olduğu gerekçesiyle Kabe'de Hz. İbrahim'in makamından başka bütün mezarları ve ziyaret

²³ "Osmanlı Devleti...", I/317.

²⁴ "A.g.m.", aynı yer.

²⁵ "Hicaz", s. 418.

²⁶ *Necid ve Ahsa...*, s. 38-39.

yerlerini tahrip ederek, değerli eşyaları ve pek çok kutsal emaneti yağmaladılar. Akabinde Şerif Galib ve Cidde valisi Şerif Paşa Mekke'yi geri alsa da bu sefer Medine'nin 1805'te Vehhabîler'in eline geçmesine mani olunamadı. Vehhabîler Medine'de Hz. Muhammed'in kabrinde mahfuz pek çok mücevheri gasbetmeleri yanında, mezarını da yıkmak istemişlerse de büyük galeyana sebep olur endişesiyle sadece kubbesinde bazı tahribatlar yapmakla yetindiler. Aynı yıl Mekke'nin can damarı olan Cidde'yi muhasara eden Vehhabîler orada hayli zararlar verdikten sonra Mekke'yi kuşattılar. Gerek Osmanlı devleti merkezinin içinde bulunduğu güç şartlardan dolayı olaylara seyirci kalması ve gerekse civardaki valilerin karşılarında başarı gösterememesinden cesaret alan Vehhabîler, 1806 yılı başlarında Mekke'yi alarak Cuma hutbelerinde Osmanlı sultanının adının okunmasını yasakladılar. Devletin tayin ettiği kadı vs. gibi memurları da görevlerinden azlederek yerlerine kendi adamlarını tayin ettiler²⁷.

Mısır'a vali tayin edilmiş olan Mehmed Ali Paşa Vehhabîler'in Hicaz'dan çıkarılması işi ile görevlendirildi. Mısır'da istikrarlı bir idare kurmaya çalışan Mehmed Ali 1811 yılına kadar bu emri yerine getirmedi. Ancak Bâbîâlî'nin baskılarına daha fazla dayanamayan Mehmed Ali Paşa, önce oğlu Tosun Ahmed Paşa ve akabinde de diğer oğlu İbrahim Paşa kumandasında gönderdiği kuvvetler ile Necid ve Hicaz'ı 1818 sonbaharında Vehhabîler'in tasallutundan kurtardı. Bu başarı İstanbul'da zafer telakki edilerek büyük sevinçle karşılandı. II. Mahmud'a "gazi" unvanı ve pek çok kişiye de çeşitli payeler verildi. Bu arada Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'ya da Cidde sancağı ile birlikte Habeş eyaleti ve Mekke şeyhülharemlîği tevcih edilerek Hicaz bir nevi Mısır'ın vesâyetine bırakılmış oldu.

Mehmed Ali Paşa Hicaz'ın idaresinde önemli bir değişiklik yapmadı. Sadece şeriflerin Cidde gümrüğünden aldıkları payı kaldırarak gümrük hasılatını Mısır hazinesine devretti. Ayrıca, 1718'den beri Mekke emirliğini sürdüren Zevi Zeyd ailesinden Şerif Yahya'yı görevinden alarak emirliği 1827'de Zevi Avn ailesinden Muhammed b. Avn'a verdi. Çünkü, Şerif Yahya Yeğen Ahmed Paşa'ya isyan etmiş ve isyan ancak Mısır'dan gönderilen yeni kuvvetler ile bastırılabilmişti. 1836 yılında Muhammed b. Avn da Kahire'ye celp edilerek Mekke kısa bir süre emirsiz ve doğrudan Kahire'den görevlendirilen görevliler ile idare dilmeye başlandı. Fakat Hicaz'ın Mısır'dan idaresi pek de kolay olmadı. Gönderilen memurlar özellikle kabileler ile iyi anlaşamadıklarından isyanların çıkmasına mani olunamadı. Hicaz'ın bu şekilde idaresi, Bâbîâlî'nin bölgeyi

²⁷ A.g.e., s. 41-44.

doğrudan idaresi altına almasına kadar sürdü. Nitekim bu çalışmada bu süreç ele alınmıştır²⁸.

Girişte coğrafyasını verdiğimiz Hicaz bölgesi, klasik dönemde genellikle sadece Haremeyn veya Hicaz eyaleti ve bazen de Hicaz vilayeti şeklinde isimlendirilmiştir. Bu çalışmada, belgelerdeki kullanıma uygun olarak, eyalet kelimesi tercih edilmiştir.

²⁸ “Hicaz”, s. 438.

BİRİNCİ BÖLÜM

HİCAZ EYALETİ'NİN YENİDEN TEŞEKKÜLÜ

I- Kaostan Nizama: Mısır Meselesi'nin Hicaz Eyaletine Tesirleri

Mehmed Ali Paşa ile Bâbîâlî arasında başlayan sürtüşmenin Mehmed Ali'nin gittikçe güçlenmesiyle iyice kızışması, 1831-1841 yılları arasında Osmanlı siyasî literatüründe "Mısır meselesi" denilen sorunu ortaya çıkarmıştı. 1799'da Mısır'ı Fransız ordularından kurtarmak için tertip edilen askerî birliklerden, Kavala başıbozuk askerî gruplarının başında Kahire'ye gelen Mehmed Ali, Fransız ordularının Mısır'dan çekilmesi üzerine doğan otorite boşluğundan istifade ederek, Bâbîâlî'den bağımsız olarak kendi nüfuzunu sağlamlaştırma arayışlarına girdi. Devletin görevlendirdiği son valileri ve mahallî güç odağı olan Kölemenleri, duruma göre yanına, duruma göre karşısına alarak saf dışı bırakmasını bildi. Mısır'da yarı müstakil bir idare kurdu. Devlet merkezi, 1805 tarihinde yıllık bir vergiden başka Hicaz'ı istila eden Vehhabîler ile mücadele etmek ve mukaddes yerleri bunlardan kurtarmak şartıyla Mehmed Ali Paşa'nın Mısır valiliğini tasdik etti²⁹. Zira Mısır'a tayin olunan Mehmed Ali'nin zor yoluyla Mısır'dan çıkarılamayacağı anlaşılmıştı. Bunun üzerine merkez, bir başka yolu deneyip, paşayı vezirlikle Cidde Valiliği'ne atayarak Mısır'dan uzaklaştırmayı düşündü. Mehmed Ali Paşa ise Mısır'ı bırakmayı düşünmüyordu. Arzularını tatbik etmek üzere, daha önceden kamuoyunu lehine çekme çabalarının semeresi olarak, asker ve ahalinin nümayiş yapmasını temin etti. Bunun üzerine Bâbîâlî, -vezir rütbesi de verilmiş olduğundan-, Paşa'nın kesin olarak Mısır valiliğinde kalmasına rıza göstermek zorunda kaldı³⁰. Zira

²⁹ Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841*, Ankara 1988, s. 24.

³⁰ Yusuf Akçura, *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX.yy.da)*, Ankara 1985, s. 97-98.

Kahire uleması ve ileri gelenleri de Mehmed Ali Paşa'yı desteklemekteydiler. İstanbul'un Vehhabî isyanına daha fazla önem atfetmek zorunda oluşu, Mehmed Ali Paşa'nın işini bir parça daha kolaylaştırmaktaydı. Bâbîâlî, henüz Mısır idaresinde karışıklık hakimken bile, Mısır valiliğine hitaben Hicaz'ı da etkisi altına alan Vehhabî isyanının bastırılması emrini vermektedir. Fakat mevcut durumda herhangi bir şey yapılması mümkün olamamıştı. Nihayet Mısır valisi 1812'de Vehhabî isyanını bastırmak üzere, oğullarını Vehhabîler'in merkezi Dir'iyye üzerine gönderdi ve 1818'de isyan başarıyla bastırıldı³¹. İsyanın bastırılmasında başarısı görülen Ahmed Tosun'a Mekke şeyhü'l-haremlîği ve Cidde sancağı ilhakıyla Habeş eyaleti tevcih edildi³².

Sürekli çalışarak Mısır'a çeki düzen vermeye uğraşan Mehmed Ali Paşa, icraatçı kişiliğiyle Mısır ekonomisini kısa sürede düze çıkarmaktan başka hızlı bir yükseliş trendine de soktu. Elde ettiği gelirleri de Fransız subay ve teknisyenlerinin yardımlarıyla Avrupa standartlarında modern yani muntazam ve eğitilmiş bir ordu ile donanma tertip etmekte kullandı. Civar bölgelerde hakimiyet kurmaya devam eden Mehmed Ali Paşa, Sudan'a el atmakta gecikmedi³³. Paşa'nın Sudan'daki faaliyetinin hem ekonomik hem de askerî yönü bulunmaktaydı. Paşa buradaki fetihleri neticesinde, emrindeki zaman zaman itaatsizlik gösterebilen Arnavut askerlerinden kurtularak bunların yerine kölelerden yeni askerî kuvvetler oluşturmayı planlamaktaydı. Paşa'yı bölgeye doğru harekete geçiren başka bir sebep ise altıvyonlu topraklarda bulunabilecek olan altın madenleriydi. Bütün bunlardan, artık Paşa'nın yapmış olduğu fetihlerin sultanı temsilen değil kendi adına olduğu anlamı çıkmaktaydı³⁴. Bölge 1822'de tamamen ele geçirildi. Fakat Paşa hayal kırıklığına uğradı. Zira ele geçirilen kölelerden sadece 500 tanesi Mısır iklimine uyum sağlayabildi; ayrıca ümit edilen altınlar da bulunamadı. Yine de bütün bunlara rağmen Paşa, bölgedeki faaliyetleriyle Kızıldeniz'i bir Mısır gölüne dönüştürdü ve Kızıldeniz ticaretini Sudan vasıtasıyla kontrolü altına aldı³⁵.

Mısır valisi konumunu öylesine sağlamlaştırmıştı ki sürekli olarak bir rakip olabileceği endişesiyle oyun dışı bırakılmak istenmesine rağmen, 1821 yılında Mora'da isyan çıktığında devlet bu isyanı bastırmağa muvaffak olamayarak, Girit ve Mora'nın kendi idaresine verilmesi karşılığında 1824'te Mehmed Ali'den yardım istemek zorunda kaldı. Mehmed Ali de bu teklifi kabul etti ve orduları 1827'de Atina ve Misolongi'yi

³¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1988, V/127.

³² *Necid ve Ahsa...*, s. 51.

³³ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih* (1789-1994), İstanbul 1995, s. 168.

³⁴ P. M. Holt, *Egypt and the Fertile Crescent 1516-1922*, London 1980, s. 181.

olarak isyanı bastırdı³⁶. Ancak Navarin'de Mehmed Ali Paşa'nın donanmalarının yakılması ve Fransa ile İngiltere'nin Mehmed Ali'ye Mora'daki askerlerini Mısır'a taşımayı teklif edip Paşa'nın da bunu padişah'tan onay almadan kabul etmesi, İstanbul'un hoşuna gitmedi³⁷. Padişah, Mehmed Ali Paşa'ya Mora isyanlarındaki yardımlarına karşılık, Girit ile Suriye ve Trablusşam valiliklerini vermeyi vaat etmişti. Fakat, bu vaadine dair bir faaliyet göstermedi. Paşa ise isteklerine ilaveten oğlu İbrahim Paşa için Rumeli, kendisi için de Anadolu seraskerliğini talep etmişti. Fakat yapılan vaatler ve ilave istekleri yerine getirilmediği için, merkezin talebine rağmen Ruslarla yapılan savaşa seyirci kalarak ordularını yardıma göndermedi. Edirne anlaşmasından sonra Mehmed Ali Paşa, isteklerini tekrarladı. Fakat Mora ve Cezayir'i henüz kaybetmiş olan II. Mahmud, sadece Girit valiliğini vermekle iktifa etti. Aynı zamanda Paşa'nın imhası için de planlar yapmaktan geri durmadı³⁸. Yapılan bir plana göre, Şam valisi Mehmed Ali Paşa'nın ipini çekecekti. Ne var ki, casusluk şebekesi gayet iyi işleyen Paşa bundan haberdar olarak, bir bahaneyle Akka'ya saldırdı. Bu ise Mart 1832'de onun ve oğlunun azledilerek asi ilan edilmesine sebep oldu. Merkez kuvvetleriyle paşanın birlikleri arasında olması beklenen ilk çatışma Trablusşam valisiyle İbrahim Paşa orduları arasında gerçekleşti. Osmanlı birlikleri mağlup edildi. Sırasıyla Şam, Halep ve Adana'yı hakimiyeti altına alan Mısır orduları Toroslara aştı ve Konya'da sadrazamın ordusuyla karşılaştı. Yapılan muharebede sadrazam esir düştü ve hızla ilerleyen ordu Kütahya önlerine geldi³⁹. Bunun üzerine padişah daha yeni harpten çıktığı Rusya'nın yardımını istemekten çekinmedi. Böylece iç mesele olarak başlayan Mısır sorunu bir Avrupa problemi haline geldi. Diğer devletler henüz tepki veremezken, Rusya büyük bir heyecanla bu teklifi kabul etti. Rus donanması hızla boğazlardan içeri girdi (Şubat 1833). Rusya'nın bu hareketi Fransa ve İngiltere'nin telaşa kapılarak harekete geçmelerine neden oldu. Elçiler Bâbîâlf'yi Paşa'yla anlaşma yapmaya zorlayarak Rusya'yı etkisiz kılmayı düşündüler. Düşüncelerini fiiliyata geçirerek başarılı da oldular. Mayıs 1833'te padişahın bir fermanıyla Mehmed Ali ve beraberindekiler affedildiler. Paşa'ya Mısır ve Girit valiliklerine ek olarak Şam valiliği, oğluna da Cidde valiliğine ek olarak Adana valiliği verildi. Fakat bu uzlaşma durumunun devam etmeyeceğini bilen Osmanlı devleti savunma ittifakı yapmak üzere Rusya'yla 8 Temmuz 1833'te Hünkâr İskeleyi anlaşmasını imzaladı. Rusya Avusturya ve Prusya'yı da yanına almayı ihmal etmedi.

³⁵ Muhammed H. Kutluoğlu, *The Egyptian Question 1831-1841*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 41-42.

³⁶ Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s. 142-143.

³⁷ *A.g.e.*, s. 147.

³⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1988, V/128-129.

Nihayetinde, gerginlikler tekrar canlanmaya başladı. Bâbîâlî, valisinden daha fazla vergi talep etti. Ancak, bu isteği kabul görmedi. Bâbîâlî Lübnan'da 22 Mayıs 1834'te Mehmed Ali'ye karşı çıkan isyanı destekleyince ipler tekrar gerildi.

Osmanlı devleti İngiltere'nin desteğini sağlamak amacıyla İngiltere'nin uzun zamandan beri rahatsız olduğu Mısır'daki tekel uygulamasının kaldırılmasına dair bir maddeyi de içeren Balta Limanı Ticaret Anlaşması 16 Ağustos 1838'de imzalandı⁴⁰. Buna göre, Mehmed Ali'nin dış ticarete uyguladığı tekel politikasına karşı Osmanlı merkezî hükümeti ihracattaki tekel ve kısıtlamaları terk edecek ve imparatorluğun geneli için geçerli olacak bu yeni düzenlemenin Mısır'da da uygulanması için İngiltere takipçi olacaktır. Osmanlı hükümeti Mehmed Ali Paşa'nın ekonomik gücünün önemli derecede bu tekel uygulamasına bağlı olduğunu bildiğinden paşanın bu anlaşmayı reddederek İngiltere'yle ters düşeceğini umuyordu. Böylece Osmanlı devleti İngiltere'nin askerî desteğini yanına çekecek ve paşa yola getirilecekti⁴¹. Fakat beklenenin aksine paşa bu ticaret anlaşmasını onayladı. Etrafında örülen ağdan kurtulmak amacıyla da idaresinde bulunan yerlerin valiliğinin, babadan oğula geçmesi usulünün kabulünü istedi. Bâbîâlî bu talebi Mısır, Akka ve Trablusşam için uygun gördü. Ama Suriye ile Adana'nın da iadesini istedi. Bu isteğe kızan Mehmed Ali Paşa merkeze göndermekle yükümlü olduğu vergiyi göndermedi. Zaten savaş için bahane arayan Bâbîâlî, Rusya'nın da desteğini alarak, savaş ilan etmede gecikmedi.

İlerleyen Mısır ordularının önü merkez kuvvetlerince Nizip'te kesildi. 29 Haziran 1839'da cereyan eden savaşta merkez ordusu, dört saat içerisinde, taşra ordusu tarafından dağıtıldı⁴². Padişah II. Mahmud bu haberi alamadan vefat etti. Tahta Sultan Abdulmecid geçerken, Hüsrev Paşa ile Kaptan-ı derya Ahmed Fevzi Paşa arasındaki husumetin doruğa ulaşması, Ahmed Fevzi Paşa'nın emrindeki donanmayla Mısır'a iltica etmesine neden oldu. İşlerin yine karıştığı bu sırada İngiltere ve Fransa elçileri birlikte Bâbîâlî'ye gelerek, bu meseleye arabuluculuk etme arzusunda bulunan beş devlete başvurulmadan bir karar alınmaması için nota verdiler. Nota, Rusya'nın Hünkâr İskelesi Anlaşması'nın şartlarını sürekli suistimal etmeye çalışarak bizâr ettiği hükümet ricali tarafından, kurtuluş vesilesi olur ümidiyle, kabul edildi. Böylece Avrupa'nın Rusya'ya karşı dengeleyici unsur olması sağlanacaktı. Bu notanın kabulü Avrupa devletleri için boğazlardaki Rus tehlikesinin

³⁹ *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, Ankara 1971, V/2928-2930.

⁴⁰ Daha geniş bilgi için bkz. Mübahat Küttükoğlu, *Osmanlı İngiliz İktisadî Münasebetleri(1580-1883)*, Ankara 1974.

⁴¹ Muhammed. H. Kutluoğlu, *a.g.e.*, s. 128/129.

önüne geçilmiş olması anlamına gelmekteydi. Mehmed Ali'nin genişlemesini kendi menfaatlerine uygun görmeyen İngiltere hemen Mısır'a bir ültimatom vererek bazı şartlarla veraset usulünün Mısır'da kabul edileceğini ve sadece bu şartla Bâbîâî'yle anlaşmadığı takdirde kendisine karşı ortaklaşa güç kullanılacağını belirtti. Bu sırada, Avrupa devletleri meseleyi kendi arzularına uygun bir şekilde halletme gayesinde olduklarından aralarında anlaşmazlık çıktı. Anlaşmazlıkların çözülmesi için devletler Londra'da bir konferans toplayıp durumu görüşmeyi kararlaştırdılar. Toplantıya Bâbîâî de davet edildi. Uzun görüşmelerden sonra Fransa haricinde, ortak kararlar alındı. Buna göre, Mısır valiliğinin veraset usulüyle Mehmed Ali'nin oğullarına bırakılmasına, Akka vali ve kumandanlığının, Suriye'nin güney bölgelerinin, -kaydı hayat şartı ile-, Mehmed Ali Paşa'ya verilmesine, Mehmed Ali Paşa'nın Cidde eyaleti ile bu eyalet dahilinde bulunan mukaddes şehirlerden, Girid adasından, Mısır ve Akka paşalıkları hududuna dahil olmayan bütün yerlerden çekilmesine ve sâir hususlara dair kararlar alındı. Fakat Paşa direnmeye devam edince bir fermanla valilikten azledildi. Bunu müteakip başlayan harekât, Kasım 1840'da paşanın kuvvetlerinin mağlubiyeti ve Fransa'nın Mısır valisini terk etmesiyle sonuçlandı. Nihayetinde 24 Mayıs 1841 tarihli bir fermanla birlikte, Mısır meselesine son nokta konuldu. Buna göre Mısır valisi sıradan bir vali konumuna indirilmekte hatta daha da düşürülmekte idi⁴³.

Böylece Bâbîâî bir badireyi daha atlattmış oluyordu. Fakat bunun devlet üzerinde bıraktığı izler oldukça derindi. İlk olarak devletin bir valisine dış yardım olmaksızın söz geçiremeyecek derecede zaafa düşmüş olduğu açıkça ortaya çıktı. Bu durumun tekrar yaşanmaması için önlemler alınması gerekmektedir. Bunun için de 19.yy. Avrupası'nın devlet idaresinde yükselen modern merkeziyetçi anlayışının Osmanlı'da da uygulanmasının, adem-i merkeziyetçi idarelerin bir an önce kayıt altına alınmasının gerekliliği, devlet adamlarınca anlaşıldı. Esasında imparatorluk zaten genel olarak siyasî yeniden yapılanma içerisine girmiş ve kendini "Yeni Dünya'nın" siyasî felsefesine eklemlene gayretinin sonucu olarak 3 Kasım 1839'da Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu ilan etmişti. Kahire-İstanbul çekişmesi ve meydana gelen hadiseler de yeniden yapılanma sürecinde dolaylı olarak katalizör görevi görmüş oldu⁴⁴.

⁴² Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 140,141.

⁴³ *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, VI/ 2966-2974.

⁴⁴ Gültekin Yıldız, *Osmanlı Devleti'nde Hapishane Islahatı (1839-1908)*, (MÜ Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2002, s. 71.

II- Bâbîâlfî'nin Hicaz Eyaletinde Doğrudan Kontrol Arayışları

Bâbîâlfî, Hicaz'ın idaresini Mehmed Ali'nin elinden kurtarır kurtarmaz bölgeye Medine eski şeyhülharemi Tatar Osman Paşa'yı vali tayin ederek hükümetin nüfuzunu yeniden te'sis etme faaliyetine girişti. Vali Osman Paşa (1841-1845) ile başlayan bu yeni dönem bu çalışmanın da ana konusu olan, Hicaz'ın yeniden organize olma dönemidir.

Vali görev yeri olan Cidde'ye ulaştığında, eyaletin durumu pek de parlak değildi. Zira Hicaz'da bulunan askerler, Mehmed Ali'nin ücretlerini ödemediği Mısırlı askerlerdi. Bu askerlere, Hicaz'ın Eylül 1840'da Mısır'dan tefrik edilmesinden önce ve sonra yapılması gereken ödemeleri yapılmamıştı. Bu durum ise Osmanlı askerî tarihi içerisinde görmeye alışık olduğumuz üzere, askerler arasında huzursuzluğu had safhaya vardırarak, askerlerin üstlerini hapsedip karışıklık çıkarmalarına sebep oldu. Bölgede otoritesini süratle kurmaya çalışan Hicaz Valisi, hem Mısırlı askerlerin böylesi cüretkar tavırlarından hem de bölgedeki kabile ve aşiretlerin Mısır askerlerinden nefret eder hale gelmelerinden dolayı bu duruma bir çare bulmak üzere harekete geçti.

Mısır askerlerinden kurtulmayı planlayan vali, Bâbîâlfî'den şu isteklerde bulunmuştur: Öncelikle bu askerlerin Mehmed Ali Paşa'dan ve Osmanlı devleti'nden olan maaş taleplerinin yerine getirilmesi, sonra da devletle Mehmed Ali Paşa arasında yapılan sözleşmede yer alan askerın "tahliye ve tenkil" maddesinin layıkıyla uygulanması için derhal bu askerlerin Hicaz'dan çıkarılarak, yerlerine Şam tarafından bin adet başıbozuk süvari askerinin sevk edilmesi, akabinde de bin nefer başıbozuk asker veya bir tabur Asâkir-i Nizâmiye ile üç yüz topçu askerinin bölgeye gönderilmesi ve ileride eski askerlerin de değiştirilmesi. Vali bu isteklerin yerine getirilmemesi halinde asayişin asla sağlanamayacağını vurgulayarak hükümeti uyarmayı da ihmal etmedi.

Vali bu raporunda sanki bir enkâzın tablosunu çizmekteydi; Mısır tarafından zahire gönderilmediğinden ambarlarda neredeyse zahire kalmamıştı. Devlet gücünü oluşturan ve devletin, nazını çekmek zorunda kaldığı askerın zahire ihtiyacının değil karşılanmaması, geciktirilmesinin bile şakaya gelir yanı bulunmamaktaydı. Problem derhal halledilmeliydi. Fakat, valiye göre, çözüm önerileri içerisinde Mısır'a başvurmak olmamalıydı. Çünkü Hicaz'da tam otorite ve kontrolü sağlamanın yolu, ilk olarak Hicaz'ın Mısır'a olan bağımlılığının son verilmesinden geçmekteydi. Ancak, Bâbîâlfî'deki istişareler neticesinde, devletin zahire konusunda Mısır'a başvurmaktan daha ehven bir yolu bulunmadığına karar

verildi. Bunun üzerine İstanbul'dan Mısır valisine oldukça nazikâne bir üslûpla uyarı yapılarak, Hicaz için gerekli olan zahirenin gönderilmesi emri verildi.

Bölgenin meselesi sadece zahirenin yokluğu değildi. Vali, merkezle irtibatını üzerinden sağladığı Cidde-Süveyş-İskenderiye-İstanbul posta yolunun, yaşanan "Mısır meselesi" sonrasında, posta güvenliği açısından artık emin bir yol olmadığından bahisle bundan sonraki yazışmaların Şam yoluyla yapılması için Hicaz valiliği idaresi altında olan Maan'dan Şam'a kadar gerekli güzergâhlarda postanın tanzim edilmesini teklif etmiştir. Vali ayrıca, bu işe başlanması için konuyla ilgili olarak kendisi ile Şam valisine ve Mekke Emiri'ne ayrı ayrı gerekli emirlerin gönderilmesini istemiştir.

Bilindiği üzere yenilik hareketlerinin uygulayıcıları, faaliyetlerinin devamlılıklarını temin edebilmek amacıyla kendilerine rakip olabilecek eski unsurları tasfiye etmeyi, yapılması gerekli olan ilk işlerden kabul ederler. Vali Osman Paşa da Mehmed Ali Paşa'ya güvenmediğini açıkça izhar ettiği gibi Mısır'dan gönderilmiş olan memurlara da güvenmediğini gösterdi. Hicaz'daki ilk icraatlarından biri olarak da Medine'de bulunan, Mısır memur ve hademelerini Mısır'a hareket etmek üzere Yenbu'u'l -bahr iskelesine gönderdi. Vali, akabinde Medine civarındaki Hanakiye kalesi cephanelerinde bulunan barut, harp mühimmatı ile ambarlarında bulunan çeşitli zahireleri teslim aldı. Mekke, Cidde, Taif ve civarda bulunan kalelerin devir ve teslimini gerçekleştirmek üzere Mekke'ye gitti. Mekke'de bütün urban şeyhlerini toplayarak, onlara sultana hizmet etmeğe ve yolların güvenliğini sağlayacaklarına dair yemin ettirdi. Ayrıca bir ilki gerçekleştirerek, ellerinden sözlerinde duracaklarına dair mühürlü senet aldı. İlahî yahut modern hukukî müeyyideler henüz "medineleşmemiş" olan bedevîler üzerinde uygulanmadığından, bu senedin geçerliliğini sağlamak ve uygulanabilirliğini kuvvetlendirmek için de senet vali tarafından hücre-i peygamberîye koyduruldu. Böylece, bir nev'i peygamber bu sözlere şahit tutulmaktaydı. Ancak, bu senetle verilen sözler urbanın tok olduğu ve hareket serbestiyeti kısıtlanmadığı yani kendi uydukları tabîî nizamları bozulmadığı sürece geçerli olacaktı. Osmanlı, yüzyılların tecrübesiyle göçebelerin tabiatına vâkıfı ve bu bilgisine de uygun davranmaktaydı. Devlet kadim politikasını uygulayarak valisi aracılığıyla şeyhlerin her birine hil'at giydirip hediyeler takdim ettirdi. İzlenen siyaset şuydu: Önce taltifatlarla, hediyelerle bedevîlerin gönlü kazanılıp, sırtları sıvazlanacak, geçerli olmazsa, devletin kahhar sıfatının vasıtası kılıç bedeviler üzerine sürülecekti.

Urbanın bu sözleşmeyi kabul etmesinin asıl sebebi, Mehmed Ali Paşa'nın her kabilenin başına sorumlu olarak Mısır'dan tayin ettiği şeriflerden kurtulmak olsa gerek. Zira Mehmed Ali ve görevlendirdiği vazifeliler urbana karşı oldukça sert davranmaktaydı.

Bâbîâlî, Osman Paşa'nın asker ve vilayete defterdâr tayini maddelerine dair talepleri hariç, diğer yaptıklarını ve yapmak istediklerini uygun görmekteydi. Meclis-i Has'ta cereyan eden görüşmeler neticesinde Şam'dan asker sevkini, gerek kara yolu olsun gerekse denizden daha masraflı olacağı sonucuna varıldı. Diğer taraftan, Mehmed Ali Paşa'nın asker miktarının azaltılması Osmanlı devletinin iç güvenliğinin temini açısından merkezce ve sömürgelerine giden yolda güçlü bir rakip istemeyen İngiltere tarafından da elzem görülmekteydi. Zaten, Mısır valisi de asker hususunu anlaşma yoluyla onaylamıştı. Ancak, askerin azaltılması başka problemlere gebeydi. Askerin azaltılmasıyla açıkta kalacak olan askerlerin istihdamı gerekmektedir. Aksi takdirde meşgalesiz ve iâşesiz kalan "ehl-i seyf", devletin nizamını bozucu olabilirdi. Bâbîâlî, Mehmed Ali Paşa'nın Hicazı tahliyesi sebebiyle açıkta kalacak olan askerlerden iki alay tertip ederek, maaşları Devlet-i Aliyye'den olmak üzere Hicaz'a gönderilmelerini, sahrada bedevileri yıldırabilmek için gerekli olan topçu askerlerinin de aynı şekilde Mehmed Ali'nin "muntazam" askerlerinden değil de açıkta kalacak olan askerlerden tedarik edilmesini daha münasip görmüştü. Osman Paşa'nın Mısır askerinden çekinmesine neden olan sebeplerin izalesi için de bu askerlerin idaresinden sorumlu zabıtların çavuşlarına varıncaya dek İstanbul'dan gönderilerek merkezkaç unsurların güdümünde birlikler oluşturulmasına karar verildi.

Osman Paşa'nın bir başka arzusu da Cidde Eyaleti'ne bağlı olan Habeş eyaletine Hicaz seraskerliği ilave edilerek sorumluluğuna verilmesiydi. Bâbîâlî bu talebi de değerlendirdi. Fakat, isteği bazı mahzurları olacağı mülâhazasıyla kabul etmedi. Osman Paşa'nın yine kabul edilmeyen bir başka askerî içerikli isteği de kendi maiyyetine kaymakamı olacak ferik rütbesiyle bir zatın istihdam edilmesiydi. Merkez ise Şeyhu'l-haremlık memuriyetinin paşaya tevcih edilmiş olmasından ötürü bu rütbeden bir tayini gerekli görmemektedir. Valilikle emirlik arasındaki nisbeten var olan ve bazen de emirin lehine işleyebilecek dengenin hâlâ korunmasını bir zaruret olarak görmekteydi.

Bölgede ilk olarak bozulan eski yapıyı ve eski Osmanlı otoritesini kurmaya çalışan merkez, eskiyi ihya etme çerçevesinde Mekke emirliğine karşı olan eski tavrını değiştirmede. Aşiretlerin, hal-i hazırda Mekke şerifliğini yapmakta olan Muhammed b. Avn'dan (1840/1851) hoşnut olmasından ve bedevîlerin kontrolünün bu emir vasıtasıyla sağlanılabileceği düşünüldüğünden, emirin bedevîler üzerindeki iktidarının şimdilik üst

seviyede tutulmasına ve padişahın taltifat içeren bir fermanının yazılmasına karar verildi. Bununla birlikte, İstanbul'a davet edilen şerifin gelinceye kadar bölgede yapacağı tayin ve azillerinin kabul edilmeyeceğinin de ima edilmesi planlandı. Şerifin İstanbul'a davet edilmesi ise merkezin sihirli havasını teneffüs ettirme maksadına yönelikti. Şerifin imparatorluğun heybetli şehrini görmesi, devletin kudretinin sergilenmesi, şerifin devlete karşı olan itaatkâr duruşunu güçlendirecekti.

Bâbîâlî'nin, Hicaz'ın idaresi için akçe ve asker gönderilmesi hususlarından sonra, en önemli gördüğü iş, zahirenin temini meselesinin nasıl halledileceğiydi. Zira iktisâden tamamen dışa bağımlı olan Hicaz'da her an zahire olmayabiliyordu. Gerek bölgenin uzaklığı ve gerekse yol güvenliği, Hicaz'a zahire ulaştırmayı her zaman güçleştiren nedenlerdendi. Bu problem, ulaşımın daha kolay ve süratli olması hasebiyle Mısır üzerinden halledilmekteydi. Mısır valileri, merkeze gönderecekleri vergiye mahsuben bir bölümünü Hicaz'a zahire olarak göndermekle mükellef tutulmuştu. Bu sefer de aynı şekilde, Mısır'ın bu konudaki sorumluluğunu yerine getirmesi sağlanarak sorunun çözümü yoluna gidildi.

Osman Paşa'nın yine bir başka arzusu ise emrinde çalışanları teşvik etmeye yönelikti. Bunun için hükümetten, görevini başarıyla yapan asker ve emrindeki memurlara verilmek üzere kapıcıbaşılık rütbesi ve hâcelik ruûs-ı hümayunlarının isim yeri boş bırakılarak kendisine gönderilmesini istemiştir. Valinin iktidarına katkıda bulunacağı amacıyla bu istekler merkezce de uygun bulunarak yerine getirildi.

Bâbîâlî bölge üzerinde doğrudan hakimiyetini yeniden te'sis ederken, validen gizli olarak, şeriflerden ve Mekke'nin ileri gelenlerinden Şerif Abdulmuttalib'in de vilayet idaresine dair fikirlerine başvurmuştur. Bâbîâlî'nin şeriften bilgi istemesinin nedeni, valinin henüz yeni tayin edilmiş olduğundan bölge hakkında yeterli malumatı bulunmaması ve mevcut bilgilerini henüz güncelleştirmemiş olduğu düşüncesi idi. Ancak, bu düşüncenin arka planında, bölge halkı üzerinde oldukça etkili olan bir ismin merkeze entegre edilme gayesi yatmaktaydı.

Bir irâdeyle padişah, Abdulmuttalib'e, Asir kabilesinin te'lifıyla Mısır'daki Şeyh Faysal ve yakınlarının meselesini sordurtmuştur. Bunun üzerine Şerif Abdulmuttalib'in bölgeye dair kaleme aldığı ihtarâtında Asir kabilesinin şeyhiyle Ebu Ariş'in zabiti Şerif Hasan'ın ve San'a imamı'nın Vali Osman Paşa tarafından celb edilip uzlaştırıldıkları takdirde "daire-i inkiyada" gireceklerini ümid ettiğini; Mısır tarafından Necid'e memur tayin edilmiş olan "Vehhabî Halid b. Suud'a" bir şal ve kaput yollandı taltif edilmesi

halinde, kendisiyle uzlaşılabilirliğini bildirmiştir. Ayrıca, Hicaz'daki kabilelere Mısır tarafından tayin olunan şeriflerin değiştirilmesini, Medine, Yenbu'u'l -bahr, urban ta'yinatı ile Mekke Emiri'nin de taltif edilmesi gibi başkaca hususlara da değinmiştir.

Bu bilgiler üzerine Bâbîâlî, vaktiyle Mısır valisi tarafından alıkonulan Şeyh Faysal'ın, Medine İhtisab Müdürü İbrahim ve diğer Vehhabîlerin İstanbul'a gönderilmelerini uygun görmüştür. Bu onayla birlikte Hicaz'da güvenliği sağlama yönünde bir adım daha atılmıştır. Mehmed Ali Paşa'nın Hicaz bölgesinde karışıklık çıkarmak için kullanılabileceği kozlarından bir tanesi daha elinden alınmıştır. Aynı amaçla Mehmed Ali Paşa'nın kabilelerin idaresi için Mısır'dan gönderdiği şeriflerin de bunların idarî sisteme bir zararları olmamalarına rağmen geldikleri yere gönderilmeleri kararlaştırılmıştır. Urban işlerinin eskiden olduğu gibi Mekke emirliğinin sorumluluğuna verilmesi de planlanmıştır. Ancak, şeriflerin birden bire tasfiye edilmelerinin bazı mahzurları olacağından, bunların daha sonra birer sebebe binaen gönderilmeleri düşünülmüştür.

Bâbîâlî, Necid ile sınır teşkil eden Medine'nin kontrolünü, -valinin bu memurluk için başka güvenilir bir kimse olmadığı ifadesine dayanarak-, Şeyhülharem Hacı Ali Paşa'ya ihale edilmesini onaylamıştır. Ayrıca, paşanın maiyyeti için gerekli olan 500 süvari, 400 sekban ve 50 kadar topçunun Şam valisi cihetiyle bulunacağına, 50 topçunun ise İstanbul'dan gönderilmesine, nüfuzunu kuvvetlendirmek için Mekke Emiri'ne, bir kıt'a name-i mahsus ile murassa' bir kılıç gönderilmesine karar vermiştir. Bu hususların dışında bölgenin emniyeti için stratejik önemi olan Ebu Arîş'in ve Yemen'in kontrol altına alınması da planlanmıştır. Böylelikle, Hicaz'da merkezî Osmanlı idaresini sağlayacak olan Hicaz Eyaleti'nin teşekkülü için gerekli ilk adımlar atılmıştır⁴⁵.

Hicaz'ın Mısır vesayetinden çıkıp Bâbîâlî idaresine yeniden geçişi döneminde Hicaz'da Mehmed Ali Paşa'nın etkisi hâlâ devam etmekteydi. Paşa, Hicaz'dan Mayıs 1840'da askerlerini çekerken, -tıpkı Timur Han'ın Anadolu'dan çekilirken beş şehzadeyi de sultan olarak atamasındaki politik tavır gibi-, 1836'da Mekke'den Kahire'ye getirerek gözaltına aldığı Şerif Muhammed b. Avn'a bir mektup yazarak Mekke'ye gidebileceğini ve o günden sonra Hicaz'da emir olarak bütün otoritenin kendisinde olduğunu bildirdi. Bu sırada Avn ailesinin rakibi Zeyd ailesinden Şerif Abdulmuttalib b. Galib, her an emirliğe atanmak üzere İstanbul'da bekletilmekteydi⁴⁶. Fakat Bâbîâlî, elinde tuttuğu şerifi emir tayin etmedi ve bir karşı strateji geliştirerek, Mehmed Ali Paşa'nın serbest bıraktığı

⁴⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *İrâde Dahiliye* 1865. (Bundan sonra BOA; *İ DH*)

⁴⁶ William Ochsenwald, *a.g.e.*, s. 131-132.

Muhammed b. Avn'ın emirliğini onayladı. Böylelikle belki de bilinçli bir şekilde bölgede anarşi olmasını isteyen Mehmed Ali Paşa'nın planı bozulmuş olmaktaydı. Şayet Bâbîâlî Mekke emirliğine İstanbul'da beklettiği alternatif şerif adayını tayin etmiş olsaydı, iki rakip ailenin emirlik için girişeceği mücadeleler Hicaz'da büyük bir kaostan oluşmasına zemin hazırlayacaktı. Bu ortam ise Bâbîâlî'nin bölgede hâkimiyet kurmasını oldukça güçleştirebileceği gibi, devlet kimliğinin meşruiyetini sağlayan önemli sac ayaklarından birinin tekrar zedelenmesine sebep olacaktı. Emirlik meselesini böylece halleden Bâbîâlî, hem bölgede yeni bir asayişsizliğin çıkmasına mani olmuş hem de yerel güçlerden ziyade, ancak merkezden gönderilen memurların bölge idaresinde söz sahibi olacağı mesajını vermiş olmaktaydı.

Bu şekilde Bâbîâlî'nin desteğini sağlayan ve Cidde valisi unvanıyla Hicaz'a vali olarak atanan Osman Paşa, sosyal kontrolü sağlayabilme ve devlet otoritesini kabul ettirebilmenin mücadelesi içine girmişti. Osman Paşa'nın, devletin hayli zamandan beri sarsılmış olan otoritesini hâkim kılmak için, bölgedeki geleneksel güçlere karşı sert davranması bölgede endişe ve huzursuzluğa sebebiyet vermektedir⁴⁷. Osman Paşa'nın sert tavrına direnç gösteren mahalli eşraf ve bedevilerin ileri gelenleri kaos oluşturmaktaydı. Devlet otoritesinden bağımsız yaşamayı gelenek haline getiren mahallî liderlerin aslında askerî tedbirlerin dışında teskin edilmeleri ve hükümete boyun eğmelerinin sağlanması adeta imkansızdı. Geniş çöllere kolayca dağılabilen bu unsurların sürekli takibi, düzenli ve sürekli askerî gücün bulundurulmasına bağlı idi. Halbuki o sıralarda buna imkan yoktu. Bu yüzden Osmanlı merkez idarecileri, kontrol ve asayişin tekrar te'min edilebilmesi amacıyla gerekli askerî gücü sağlaması için, zaman zaman isteksizce Mısır'a baş vurmak zorunda kalmaktaydılar. Diğer taraftan Mehmed Ali Paşa ise bundan hoşlanmamakta ve kendisinin merkezle muhatap olmasına sebep olan valinin bu tür hareketlerini tasvip etmemektedir. Sonuçta bu ve benzeri sebeplerden ötürü Mehmed Ali ile Osman Paşa'nın arası açıldı.

Bu gelişmeler üzerine, Mısır valisi, mümkünse Osman Paşa'nın Medine şeyhülharemlğine, Medine şeyhülhareml Şerif Paşa'nın da Hicaz valiliğine tayin edilmesine, bu olmadığı takdirde, Osman Paşa'nın yerine bir başkasının tayin edilmesinin daha uygun olacağına dair hükümete bir arzuhal verdi. Bâbîâlî tarafından haddi aşma olarak telakki edilen bu arzuhal hükümette oldukça rahatsızlık uyandırdı. Zira, Mehmed Ali Paşa bu tavrıyla bölgedeki politikalara, pozisyonu itibarıyla salahiyeti olmadığı halde, müdahale etmiş olmaktaydı. Ancak, Mehmed Ali Paşa ile tekrar sorun yaşamak istemeyen

Bâbîâlî, ilişkilerinde merkezin onurunu sarsacak bir durumla da karşılaşmamaya özen göstererek, oldukça yumuşak bir politika takip etmeye karar verdi. Bâbîâlî, Hicaz'ın lojistik desteği için önemli olan Mısır'ın valisinin gönlünü hoş tutmak ve biraz vakit kazanmak için, bir başkasının mı yoksa Şerif Paşa'nın tayininin mi daha iyi olacağını Mehmet Ali Paşa'dan sormayı yeğledi. Mehmed Ali Paşa'nın cevabı ise Şerif Paşa'nın tayini cihetinde oldu⁴⁸. Geçen süre zarfında bir çıkış yolu bulamayan Bâbîâlî, Osman Paşa'nın azline karar verdi. Ancak, onu Mehmed Ali Paşa'nın isteğine uygun olarak, Medine şeyhü'l-haremlğine tayin etmeyi de mahsurlu buldu. Zira bu yapıldığı takdirde hem Mehmed Ali'nin bütün istekleri yerine getirilmiş olacak hem de Mehmed Ali ile Osman Paşa'nın arasındaki zıtlık artarak devam edecekti. Bu da bölgenin idaresinde zaten var olan problemleri daha da çoğaltacaktı. Bunun üzerine Bâbîâlî, şeyhü'l-harem olarak Aşık Paşa'yı atamaya karar verdi.

Tam bu sırada beklenmeyen bir gelişme yaşandı, Osman Paşa'nın vefat haberi İstanbul'a ulaştı ve merkez derin bir nefes aldı. Çünkü, artık işin rengi değişmişti. Mehmed Ali Paşa istediği için değil de vali öldüğünden yerine tabîî olarak birinin tayin edilmesi gerekmiş oldu⁴⁹. Bu hengâme içerisinde bir irâdeyle Kâmil Paşa'nın Cidde valisi olarak tayin edildiği 13 Ağustos 1845 tarihli irâdeyle Mısır valisine bildirildi⁵⁰. Kâmil Paşa acele etmeyerek profesyonelce bir davranış sergiledi. Hicaz'da olup bitenler hakkında bilgi toplayarak, Hicaz'a gitmeden önce bölgedeki muhtemel problemleri tasavvur etti ve bunların önceden sonuca bağlanması için memuriyetine dair bir tezkere kaleme aldı. Tezkeresinde, Cidde'de bulunan iki tabur asker ve beş bin başıbozuğun ihtiyacının, Mısır vergisi mürettebatından karşılandığını belirtti. Her yıl olduğu gibi 1845 senesi için de Mısır tarafından bu teslimatın yapılması gerekmektedir. Mehmed Ali Paşa ise 1845 senesi mürettebatını ödediğini iddia etmekteydi. Halil Kamilî Paşa ise bundan şüphe ettiğinden bu ödemeye dair Osman Paşa'ya senet verilip verilmediğini bizzat Mehmed Ali Paşa'ya sorup öğrenmek istemekteydi. Kâmil Paşa, bunun için Mehmed Ali Paşa'ya hitaben, bu ve bu tür taleplerinin kabul edilip sūratle yerine getirilmesine dair bir emirname yazılarak, gerektiğinde gönderilmek üzere kendisine verilmesini istedi. Ama, Kâmil Paşa'nın bu talebi iki sebepten ötürü kabul edilemezdi. Birinci sebep, hükümetin bilgisi dışında hareket etmenin, devletin merkezîyetçi reformlarına ve yeni siyasal mantalitesine ters düşüyor

⁴⁷ BOA, İ.DH 5432.

⁴⁸ BOA, İ.DH 5540.

⁴⁹ Aynı Vesika

⁵⁰ Aynı Vesika.

olmasıydı. İkinci sebep ise, Mısır Eyaleti'nin hassas pozisyonundan dolayı, devletin umumî politikası göz önünde tutulmaksızın bu eyaletle kurulacak ilişkilerin devletin başına yeni gaileler açmasının beklenmesiydi. Kâmil Paşa'nın isteği, böyle bir emirnamenin verilmesinde bir be'is olmayacağına vurgu yapıldıktan sonra, buna ihtiyaç duyulmayacağı ifade edilerek geri çevrildi. Bununla birlikte, lüzumlu olduğu zamanlarda, gerekenin Mısır tarafından yerine getirilmesi için Mısır valisine ihtiyatî bir yazı gönderilmesine karar verildi. Kâmil Paşa başka bir talepte de bulundu. Şöyle ki, çoğu zaman Mısır'dan Hicaz'a gönderilen zahirenin bir miktarı yolda telef olduğundan, bölgeye ulaşan zahire ihtiyacı karşılayamıyordu. Bu durumda sıkıntının giderilmesi için eksik kalan miktarın tekrar Mısır'dan istenilmesinden başka çare bulunmamaktaydı. Kâmil Paşa, Cidde memurlarının zahireyi Mısır görevlilerinden teslim aldıklarında, zahirenin teslim alındığına dair bir senedin Mısır görevlilerine verilmesi usûlünün tatbikini istemekteydi. Bu isteğe verilen cevap oldukça önemlidir. Çünkü bu cevap, 1840 yılının Hicaz'ın miladı kabul edildiği anlamına gelmekteydi. Paşaya gönderilen yazıda, "teâmül-i kadimde" zahire teslim alındığında Hicaz'dan İstanbul'a bildirildiği, fakat bundan sonra "teâmül-i kadime" göre değil, Osman Paşa dönemindeki uygulanış şekline göre hareket edilmesi emredilmekteydi.

Kâmil Paşa başka bir hususun da altını çizmişti: Hicaz'da güvenlik problemi bulunmaktaydı. Paşa, bu mesele tatlılıkla halledilemediği takdirde güç kullanılacağını belirtmiş ve bunun için Mısır'dan gerekli olan meblağın gönderilip hazinece karşılanmasını ve yine gerekirse Mısır'dan asker sevkini sağlanmasını istemiştir. Hükümet, bu talebi kabul etmemiştir. Çünkü o sıralarda asayişin bozulmasına neden olan Asirli bazı kabileler Hicaz eyaleti sınırlarından çekildiklerinden mesele yatışmıştı. Diğer taraftan bir süre önce Vali Osman Paşa'nın, asayiş ihlal eden Huneyz Kabilesi'nin şeyhini idam etmesinden dolayı askerlerle kabile arasına sürtüşme baş göstermiş olduğu, bunun da bölgedeki adete göre şeyhin ailesine verilecek diyetle veya surrenden onlara ayrılacak tahsisatla halledilebileceği anlaşılmaktaydı⁵¹.

Görüldüğü üzere Bâbîâlî, Osman Paşa ile aşiretler arasında yaşanan problemlerde, valinin uyguladığı sert politikanın arkasında durmaktansa meseleyi birtakım tahsisatlar ödeyerek geçiştirmeyi planlamıştı. Bu çözümün tercih edilmesinin asıl sebebi mesafenin uzaklığından dolayı bölgeye hemen asker sevk edilememesi ve asker sevk edilse bile tahsisat dağıtılmasına nazaran çok daha külfetli olmasıydı.

⁵¹ BOA, İ.DH 5432.

Ayrıca Bâbîâlî, Hicaz'da vuku bulan karışıklıklarda Mısır'dan asker istenmesinden ise, Cidde'deki beş bin başıbozuk askerinden dört tabur nizamî bir alay oluşturulmasını önermiştir. Şayet bu mümkün olmazsa urbandan farklı miktarlarda vergi alınıp, birbirlerine düşürülerek meselenin en azından geçici olarak halledilmesini Kâmil Paşa'ya tavsiye etmiştir.

Kâmil Paşa, Sadaret'e yazdığı yazısında, İstanbul'da bulunan Şerif Abdulmuttalib'in, kardeşini bölge hakkında bilgi toplamak üzere Mısır'a gönderdiğini, kendisi Hicaz'a giderken Mısır'a uğradığında, onu tekrar İstanbul'a iade edeceğini bildirmiştir. Bunun üzerine hükûmet, Kâmil Paşa'ya acele etmemesini, bahsi geçen şerifin orada bulunmasının bir zararı olmayacağını, ancak görev yerine gitmek üzere yola çıkıp İskenderiye'ye ulaştığında Mehmed Ali Paşa ile de görüşüp müşterek bir karara varmasını emretmiştir.

Paşa hükûmete sunduğu yazısında, İstanbul'da tutulan Şerif Abdulmuttalib'in adamlarından birkaçının onu Hicaz'a götürmek üzere deveye Beyrut'ta beklediklerini, Mekke emirliğinin Şerif Abdulmuttalib'e verileceği şayialarını yaydıklarını istihbar ettiğini ve bu durumun mevcut emiri endişelendirdiğini ifade etmiştir. Paşa, ayrıca Beyrut'ta beklemekte olan bu adamların, asayişin muhafazası için oradan uzaklaştırılmalarının zarurî olduğunu belirtmiştir. Hükûmet, Kâmil Paşa'ya verdiği cevabında, yapılan istihbaratın doğru olmadığını belirtmiştir. Bununla birlikte, hariciye nazırının oraya giderek durumu tetkik edeceğini ve rahat olmasını tavsiye etmiştir. Kâmil Paşa aynı yazısında, valiliği esnasında bürokratik engellerden ötürü yavaş hareket etmesinin kendi saygınlığına ve bölge idaresine sekte getireceğini belirtmiştir. Bu duruma düşmemek için kendisinin devlete olan sadakatine vurgu yaptıktan sonra eyaletle ilgili harcamalarda Bâbîâlî'nin iznini almadan hareket etme yetkisinin verilmesini istemiştir. Paşa gerekli hallerde harcamayı yaptıktan sonra, yapmış olduğu harcamaları Bâbîâlî'ye bildireceğini de ilave etmiştir. Fakat, hızın⁵² kontrol üzerindeki etkisine vakıf olan devlet, çeşitli olumsuz şartlar sebebiyle, yeterince hızlı hareket edememekteydi. Merkez bürokrasisi, paşanın talebinin

⁵² Hızın politika üzerindeki etkisine değinen Virillio'ya göre yaşadığımız toplumun bütün yapıları hareket yeteneğinin, hücumun, çarpışma ve caydırmanın, hızla ilerleme ve sızmanın egemenliği altındadır. Tarihin akışı içerisinde insanlık durağanlıktan hızla, daha hızlı olmaya doğru ilerlemiş, modern dönemle birlikte hızın etkisi en üst seviyeye çıkmıştır. Hızın zarar verici etkisine maruz kalmamak için hız karşısında daha mukavemetli sistemler inşa edilmiştir. Paul Virillio, *Hız ve Politika*, (Çev. Meltem Cansever) İstanbul 1998. Bu sistemlerden bir tanesi de bürokrasidir. Gelişmiş devletlerde bürokrasinin müteşebbisler için engel olmaması devlet yönetiminin yönetilenlerden daha hızlı hareket edebilme kabiliyetine sahip olmasındandır. Gelişmekte olan ülkelerde ise durum tersinedir. Politika da çeşitli hareket hızlarının totaliter biçimlerle denetlenmesidir..

kabul edilmesi durumunda taşranın hızına yetişemeyerek onun gerisinde kalacaktı. Bunun da anlamı, bölgenin adem-i merkeziyetçi bir yapıya bürüneceği ve kontrolden çıkma riskinin yoğunlaşacağıydı. İşte bu tür endişelerden dolayı, bu talebe “Öyle tayin edilmeden, fevkalade masrafa ruhsat verilmesinin nizamı aykırı olduğu” gerekçesiyle karşı çıkıldı. Harcamaların ancak ne tür şeyler için ne kadar, ne derece masraf olabileceği bildirildikten sonra, hükümetin bilgisine göre usulünce yapılabileceği emredildi. Ayrıca, Hicaz’a yapılabilecek masrafların yalnızca önceden bilgi verilerek ve belirli bir usûl ve karara bağlı olarak yapılabileceği mütalaası eklendi⁵³.

Kâmil Paşa hükümete sunduğu tezkeresinde emirin yetkilerini de söz konusu ederek, yetki karmaşasının da çözülmesini arzu etmekteydi. Vali, büyük bir hadise vukuunda hemen asker sevkinin mümkün olamadığını ve bu durumda hadisenin halledilmesinin valiye havale olunduğunu belirtmiştir. Fakat urban hususunun emire havale kılınmasının valinin hareket kabiliyetini sınırlandırdığını ve valiyi adeta gümrükçü ve mal memuru seviyesine düşürdüğünü düşünmekteydi⁵⁴. Nitekim, haksız da sayılmazdı. Çünkü hadiseler, genellikle urban tarafından çıkarılmaktaydı. Valinin urbana müdahalesi istenmemekte fakat hadiselerin halledilmesi valinin görevleri arasında zikredilmekteydi. Kâmil Paşa, bütün bu tekliflerinin kabul edilmemesi veya tehir edilmesi halinde, ortaya çıkan uygunsuzluklardan kendisinin sorumlu tutulamayacağını belirtmiştir⁵⁵.

Valinin bu talepleri, kendi valiliğini bağımsız ve etkili olarak gerçekleştirebilme amacına yönelikti. Fakat bu istekler dönemin dengelerine uymamaktaydı. Şöyle ki Mehmed Ali’nin varlığı Mısır’a civar olan bölgeler için dolayısıyla Hicaz için bir tehdit unsuru olarak devam etmekteydi. Diğer yandan “Şark Meselesi” adı altında Avrupalı büyük güçlerin Osmanlı devleti üzerinde türlü taarruz ve baskıları yoğunlaşmakta, imparatorluk olanca gücüyle bunlara mukavemet etmeye çalışmaktaydı. Devlet adamları, adeta bir *panopticon*⁵⁶ olan modern devleti oluşturmak için merkezîleşmeye yönelik yapılan reformları uygulamaya, devletin yapısal olarak revize edilmesine gayret etmekteydiler. Bu şartlar altında asırlardan beri İslam’ın hâmililiğini üstlenen Osmanlı

⁵³ Aynı Vesika

⁵⁴ BOA, İ.DH 5540.

⁵⁵ BOA, İ.DH 5432.

⁵⁶ Panopticon dar manasıyla bir hapishane modelidir. Buna göre merkezde bir kule, çevrede halka halinde bir bina ve kulenin, halkanın iç cephelerine bakan geniş pencereleri vardır. Çevre bina, hücrelere bölünmüştür. Hücrelerin biri içeri bakan ve kulenikilere karşı gelen diğeri de dışarı bakan ve ışığın içeri girmesine imkân veren iki tane penceresi vardır. Bu kavram geniş manasıyla nesnesi ve amacı disiplin ilişkileri olan yeni bir siyasal anatominin genel ilkesidir. Michael Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara 2000, s.295, 307.

Devleti, bir meşruiyet kaynağı olarak adeta üzerine titrediği Hicaz'da, bir valinin kendi başına buyruk hareket etmesine müsaade edemezdi. Elden geldiğince sorunsuz bir şekilde bölgeyi idare etmeye çalışan Osmanlı idarecileri, bahsi geçen şartları öne süren Kâmil Paşa'yı azlederek, Mehmed Ali Paşa'nın daha önceki önerisinin yerine getirilmesine karar verdiler. Bunun üzerine Medine şeyhülharemi Şerif Paşa, Cidde valisi olarak tayin edildi⁵⁷. Ayrıca, Bâbıâlf'nin kendi reyini daha önceden sorması üzerine, Mehmed Ali Paşa, Şerif Paşa'nın vali olarak tayin edileceğini düşünmüş ve zaten Paşa'nın valiliğini önceden ilan etmişti⁵⁸.

İşte Osman Paşa ile Şerif Paşa'nın valilik yılları arasındaki bu dönem, Bâbıâlf'nin bölgedeki yeniden yapılanma sürecinin temelini oluşturmaktadır. Bu dönemde emirliğin otoritesi, bölgedeki Mısır egemenliğinden önceki seviyesine tekrar çıkarıldı ve bunun beklenen faydaları da görüldü. Urban'dan sorumlu kılınan emir, Mekke ve Medine arasındaki kabileleri kontrol altına aldı. Taif'in güneyinden Asir'deki Bişe'ye kadar olan bölgenin kontrolünü tekrar sağladı. Emir, Mekke'nin ana kalesini, 1842'de Osmanlı garnizonuna döndürdü. Daha sonra da vali Mekke'deki Hindiler Dağı'na küçük bir kale daha yaptırdı⁵⁹.

Vali, özellikle silahlı kuvvetleri ve Cidde Gümrüğü'nü kontrol etmekteydi. Bunların haricindeki idarî hususlarda da emirin nüfuzu oldukça geçerliydi. 1844'te valiyle Mekke emiri arasındaki görev dağılımı tekrar düzenlendi. Her iki idarî görevli yolların güvenliğini, bedevîlerin idaresini ve kutsal kentlerin yönetimini paylaşır hale getirildi. Mekkelilerin çoğu için vali adaletin dağıtıcısı ve imparatorluk prestijinin sembolüydü. Bu süreç içerisinde valiyle emir arasındaki güç paylaşımı oldukça huzurlu bir şekilde işleyebildi. Mekke emiri Muhammed b. Avn, yardımcısı olarak oğlu Abdullah'ı tayin etti ve kendi yerine yetiştirmeye başladı. Oğluna rakip olabilecek Ali b. Galib'in Mısır'a, sürgüne gönderilmesini sağladı. Bu dönemin önemli olaylarından birisi, Harb kabilesinin lideri olan Rumî'nin 1844'te, devletin kendisinden aldığı borcun ödenmesini garanti altına almak amacıyla, isyan etmesiydi. Rumî'nin borcu Vali Osman Paşa tarafından ödenerek isyan kontrol altına alındı. Fakat bir bayram sonra Rumi ve üç erkek kardeşi ile bütün yandaşları öldürülerek bedenleri Mekke sokaklarında sergilendi⁶⁰. Böylece vali, kurulması tasarlanmakta olan idarî sisteme karşı çıkma cesareti gösteren asilerin sonlarının ne

⁵⁷ BOA, İ.DH 5540.

⁵⁸ BOA, İ.DH 5432.

⁵⁹ William Ochsenwald, *a.g.e.*, s.133.

⁶⁰ *A.g.e.*, s. 134.

olacağını halka ilan ederek, göz dağı verdi. Ancak Bâbîâlî bu yolla kurulmaya çalışılan otoritenin asayîşi tamamen bozacağını düşünmekte ve bu tarz sert hareketleri tasvip etmemektedir. Zira bölgedeki askerî kuvvetlerin miktarı bölgede oluşabilecek toplu bir bedevî başkaldırısını her zaman bastırabilecek miktarda olmayabiliyordu. Ayrıca gerekli kuvvetler olsa bile bölge halkının dinî prestiji, yoğun güç uygulamasına izin vermemektedir. Kaba kuvvet uygulanmaması ise kabilelerin itaatsizliğine neden olmaktadır. Hicaz'daki Osmanlı idaresini belki de en fazla zorlayan nokta buydu.

III- Hicaz'da Askerî Organizasyon

Türk orduları, tarihin bir çok döneminde çeşitli değişimler, farklı tecrübeler ve gelişmeler yaşamıştır. Bu değişim ve tecrübelerin en önemlilerinden biri de hiç şüphesiz Osmanlı devleti zamanında gerçekleşmiştir. Osmanlı askerî teşkilatının önemli bir kolu olan Yeniçeri Ocağı Haziran 1826'da ilga edilmiş ve yerine "Asakîr-i Mansure-i Muhammediyye" ordusu kurulmuştur. Askerî alanda yapılan bu riskli hareket devlet yapısının modern çağın ihtiyaçlarına göre yeniden düzenlenmesi zorunluluğunun bir sonucu olarak gerçekleştirilmiştir. Modern çağın devletler arenasındaki söz sahipleri en hızlı olanlar ve hız üretebilenlerdi⁶¹. Bir türlü nizama sokulamayan yeniçeri ocağı devletin hareket kabiliyetini kısıtlayıp yavaşlattığı için kaldırılmıştır.

19. yy. Osmanlı devlet adamları, hız üretimi ile nizamîleşme arasındaki pozitif korelasyonun farkına varmış ve devleti her yönü ile yeniden tanzîmi hareketine girişmişlerdi. Bu bağlamda Yeniçeri Ocağı'nın ilga edilişi Osmanlı devletinin yeniden yapılanma sürecine girdiğinin ve köklü değişimler geçireceğinin en büyük işareti olmuştur. Kendini merkezileştirme faaliyetlerinde gösteren tanzim harekâtı analitik yöntemi⁶² kullanmış ve bunun somut bir örneği olarak da devlet toprakları, orduların sorumluluk alanlarına ve konuşlandırılacağı parçalara göre bölümlenmiştir⁶³.

⁶¹ Bkz. 52 no.lu dipnot.

⁶² Analitik Yöntem: Bir bütünü kendini oluşturan parçalara ayırarak inceleme. Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul 1999, s. 49.

⁶³ (H.1267) 1851 senesi Devlet Salnamesi'ne göre, müstesna olan livalardan başka bütün Osmanlı toprakları altı orduya bölünmüştür. Her bir orduya bir merkezle birkaç mevki' tayin edilmiştir. Ayrıca, her ordu süvari, piyade ve topçu sınıfları olarak toplam 11'er alay askerden oluşturulmuştur. Aynı miktarda redif kuvvetleri de hazırlanmıştır.

Eski ordu yerine kurulan Asakîr-i Mansure-i Muhammediyye Ordusu'nda teşkilatlanma şöyleydi: Ordunun en büyük subayı seraskerdi. Seraskerlikten sonra en yetkili idarî organ Asakîr-i Mansure-i Muhammediyye Nezaretî'ydi. Ordu sekiz taburdan oluşmaktaydı. Her tabur bir binbaşının emrine verilmişti. Binbaşılardan başında da bir başbinbaşı bulunmaktaydı. Her taburda bir kolağası, bir topçubaşı, bir arabacıbaşı, bir hakim, bir cerrah, bir de imam görev yapmaktaydı.

Yeni ordunun kuruluşundan sonra ordudaki ilk değişiklikler 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası yapıldı. Buna göre tertib tabiri yerine alay, saf yerine bölük tabirleri kullanılmaya başladı. Başbinbaşılık kaldırıldı. Üç taburdan bir alay iki alaydan bir liva (tugay) teşkil edildi. 1831'de Avrupa kısmında bulunan orduya Hassa, Anadolu'da bulunan orduya ise Mansure adı verildi. Her iki kısmın başına birer ferik (Korgeneral) tayin edildi. Bu ayırımla bir çeşit tümen oluşturuldu. Hassa ve Üsküdar feriklikleri 1832'de müşirlik haline getirildiler. Feriklik iki livadan oluşan fırkalara kumanda etmekteydi. Bu değişikliklere göre askeri rütbeler şöyle sıralanmıştır: Er, onbaşı, bölük emini, çavuş, başçavuş, mülazım, yüzbaşı, sol kolağası, alay emini, sağ kolağası, binbaşı, kaymakam (yarbay), miralay (albay), mirliva (tuğgeneral) ferik (korgeneral), müşir ve serasker⁶⁴.

1839'da ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda askere alma ve askerlik süresiyle ilgili yeni değişiklikler yapılacağı belirtilmekteydi⁶⁵. Askerî teşkilatta yapılması beklenen değişiklikler 1843 yılında gerçekleştirildi. Yapılan değişiklikler Prusya ve Fransa ordularının kuruluş ve teşkilatlanması örnek alınarak yapıldı⁶⁶. Askere almada kura usulü belirlendi. Askerlik süresi beş yıla indirilirken rediflik yedi yıl olarak kararlaştırıldı. Her yıl Mart ayında ordunun beşte bir nisbetindeki eratinın yenilenmesi kuralı konuldu. Mevcut birliklerle beş ordu teşkil edildi: Hassa ordusu, Derseadet Ordusu, Rumeli Ordusu, Anadolu Ordusu, Arabistan Ordusu. Bu orduların merkezleri ise sırasıyla İstanbul, İstanbul, Manastır, Harput (Elazığ) ve Şam olarak tespit edildi⁶⁷.

1843 yılında bu askerî düzenlemeler yapılırken Hicaz eyaleti bu düzenlemelerin dışında tutulmuştu. Hicaz'ın asker ihtiyacı zaman zaman Rumeli'den gönderilen oldukça dayanıklı ve inatçı kişilikleriyle tanımlanan Arnavut askerlerinden karşılanmaktaydı⁶⁸. Her

⁶⁴ Veli Şirin, *Asakîr-i Mansure-i Muhammediyye Ordusu ve Seraskerlik*, İstanbul 2002, s. 59-60.

⁶⁵ Matbaa-i Âmire, *Düstur*, Birinci Tertip, 1329, I/6.

⁶⁶ Enver Koray, *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat*, İstanbul 1991, s. 79.

⁶⁷ Veli Şirin, *a.g.e.*, s. 65.

⁶⁸ BOA, *İrâde Meclis-i Vâlâ* 19336. (Bundan sonra *İMV*) Arnavutlar kolay eğitilebilen ve kolay uyum sağlama kabiliyetine sahip bir millet olmaları onları zorlu şartlardaki bölgelerde askerlik yapmaları için tercih edilmelerine sebep olmaktadır. Eugene Morel, *Türkiye ve Reformları*, İstanbul 1974, s. 28-29.

ne kadar bu askerlere diğer bölgelerde görev yapan askerlere verilen maaştan farklı olarak özel maaş uygulaması yapılsa da bu askerler Hicaz'a istekli olarak gitmemekteydiler⁶⁹. Hicaz'a gitmek üzere yazılan askerlerin azımsanmayacak miktarı sonradan firar etmekteydi. Örneğin, 28 Nisan 1844'te Selanik'ten Hicaz'a gönderilmek için asker toplanması emri verilmişti. Emrin verildiği tarihten 26 Eylül 1844 tarihine kadar geçen beş aylık süre içerisinde 317 adet başıbozuk asker toplanmıştır. Ancak, bu süre içerisinde, toplanan askerlerden 139'u firar etmiştir⁷⁰. Nitekim, askerler bir çok defa Hicaz'a gönderilmek üzere Selanik limanında toplandıklarında da isyan etmişlerdir⁷¹.

Hicaz'a asker gönderme konusundaki sıkıntılar Tatar Osman Paşa (1841-1846) zamanından beri mevcut olmuştur. Gönderilecek olan askerlerin bir türlü gelmemesi ya da gecikmesi valinin idare kabiliyetini ve hareketlerini kısıtlamaktaydı. Valiler yoğun olarak yaşanan bu durumun halledilmesi için sık sık merkeze başvurmak zorunda kalmaktaydılar⁷². Merkezin asker gönderiminin gecikmesi ise asker alımının gönüllülük esası üzerine yapılmasından kaynaklanmaktaydı. Gönüllülük esasının dezavantajı istenilen miktarda ve istenilen zamanda asker toplanamaması, toplanan askerlerin de fizîken ve karakter bakımından istenilen özellikleri taşımayan kişilerden oluşmasına yol açabilmesiydi. Hâlbuki Hicaz'da merkezileştirme projesi uygulamaya koyulurken, oluşacak tepkileri en aza indirebilmek için Hicaz askerî kuvvetlerinin halkla iyi münasebetlerde bulunacak, devletin retorikteki güler yüzünün ve müşfik elinin simgesi olabilecek askerlerden oluşması gerekmektedir. Fakat asker alımında uygulanan gönüllülük sistemi asker alımını yavaşlatmış, asker kaydı yapmakla görevli kişilere askerın kalitesi hususunda seçim yapma şansı bırakmamış, adeta askerliğe başvuran herkesin nimet telakki edilmesine yol açmıştır⁷³. 20 Nisan 1844 tarihli bir masarifat defterinde Selanik'ten dört ay içerisinde ancak 130 başıbozuk askerinin toplanabilmiş olduğu görülmektedir⁷⁴. Anlaşılabacağı üzere Hicaz Eyaleti kendisine yakın bir mevkide kurulacak bir askerî merkeze şiddetle ihtiyaç duymaktaydı.

Hicaz'ın askerî konularda bahsi geçen sıkıntıları devam ederken imparatorluğun askerî idaresinde yeni düzenlemeler yapılmış ve beş ordu kurulmuştu. Ancak, bu orduların tam olarak hazır hale gelmesi bulundukları bölgelerdeki nüfus sayımlarının

⁶⁹ BOA, *İ.MV* 19336.

⁷⁰ BOA, *İrade Mesail-i Mühimme* 2437, lef 31. (Bundan sonra *İ.MSM*)

⁷¹ BOA, *A.MKT.UM* 21/1.

⁷² BOA, *İ.MSM*, 2437 lef 22.

⁷³ BOA, *İ.MSM* 2437 lef 3.

⁷⁴ BOA, *İrade Maliye Mesârifat* 5647. (Bundan sonra *ML.MSF*)

tamamlanmasına bağlıydı. Kurulma faaliyetlerine 1843'te başlanılan Anadolu ve Arabistan orduları, nüfus sayımlarının tamamlanamaması nedeniyle 1844 yılında da tam olarak oluşturulamamıştı⁷⁵. Arabistan ordusu oluşumunu ancak 1846 yılına kadar tamamlayabilmiştir. Bu tarihten itibaren Hicaz'a gönderilecek askerler için ilk kaynak Şam merkezli Arabistan ordusu olmuştur. Böylece Hicaz askerî birliklerinin teşkili daha ekonomik hale gelmiştir. Nitekim, Hicaz eyaleti için asker ihtiyacı doğduğunda tasarruflu olması sebebiyle ilk yapılan, yeniden asker toplamaktansa mevcut kuvvetlerden asker temini yollarının araştırılmasıydı. Bu tarihten itibaren Hicaz'ın askerî ihtiyaçlarının temini için ilk önce Arabistan ordusuna müracaat edilmiştir⁷⁶. Nitekim, 5 Şubat 1846 tarihiyle çıkan irâde de Hicaz'a gönderilecek iki tabur nizamî askerin ve topçu neferlerinin Arabistan ordusundan, Ferik Mahmud Paşa maiyyetinde gönderilmesi emredilmiştir⁷⁷. Ağustos 1847'de bir tabur asker-i nizamî ile topçu askerleri kaymakam İzzet Bey nezâretinde Arabistan Ordusu'ndan tefrik edilerek Hicaz'a gönderilmiştir⁷⁸.

Hicaz'da görev yapan askerî kuvvetler başıbozuk ve nizamî askerlerden meydana gelmekteydi. Ancak başıbozuk kuvvetler ciddi bir askerî güç olarak görülmemekteydi. Başıbozuk askerlerin kolayca itaatsizlik gösterebilmeleri, bölgede halkla iyi ilişkiler kurabilecek, seçilmiş "nizamî askerlerin" bulundurulmasını gerektirmekteydi⁷⁹. Ayrıca, Hicaz'ın askerî hususlarda problemler yaşaması, yabancı devletlerin bu topraklardaki nüfuz mücadeleleri gibi birtakım hususlar Hicaz'da askerî organizasyonun sağlam temeller üzerine oturtulmasını zorunu kılmaktaydı. Hicaz eyaletinde valiliğin konumunun emirlik karşısında güçlendirilmeye başladığı sıralarda, 1848 tarihinde merkezi Bağdat olan altıncı ordu, "Irak ve Hicaz Ordusu" askerî teşkilata eklendi. İlk sene bu ordunun müşirliğine Mekâtib-i Askeriye Nazırı Abdi Paşa⁸⁰ getirildi. Anadolu ordusu piyade mirlivalarından İzzet Paşa da feriklik rütbesiyle Hicaz Ordusu'na naklolundu⁸¹. 15 Mart 1848'de yeni kurulan Irak ve Hicaz Ordu'su için Tahrirat Kâtib-i evveli Nurî ile Jurnal Kâtib-i evveli Esad ve Yoklama Kâtib-i evveli Arif Efendiler 4000'er krş, meclis kâtibi olarak Süleyman Bey de 2500 krş maaşla görevlendirilmişlerdir. Bu ordunun uzak mesafede görev yapması

⁷⁵ BOA, *İ.MV* 1201.

⁷⁶ BOA, *İ.DH* 5903. 1845 yılı hesaplamalarına göre açıktan hazırlanan iki tabur asker yıllık olarak 5000 keseye mal olmaktadır.

⁷⁷ BOA, *İ.MV* 1738.

⁷⁸ BOA, *İ.DH* 7818.

⁷⁹ BOA, *İ.DH* 5903.

⁸⁰ Paşa, İşkodra Fırka-i askeriyesi kumandanı olarak geçmektedir. Vak'a-Nüvis Ahmed Lütfî Efendi Tarihi, (haz. Münir Aktepe), Ankara 1988, X/94.

⁸¹ *A.g.e.*, VII/1262.

nedeniyle yukarıda beyan ettiğimiz maaşlarına ilaveten bir defaya mahsus olarak yarımşar maaş eklenmiş, daha sonraki aylar ise her birine 1000'er krş fazladan aylık bağlanmıştır. Ordunun diğer kâtip ihtiyaçlarının ise sonradan karşılanacağı belirtilmiştir⁸². 9 Nisan 1848'de Süleyman Faik Bey Irak ve Hicaz Ordusu baş katibi maiyyetine atanmıştır⁸³. 21 Nisan 1848'de ise, Irak ve Hicaz Ordu'su reis-i erkânlığına İsmet Paşa tayin edilmiştir. Kendisine 50 bin krş hediye edilerek aynı gün yola çıkması emredilmiştir⁸⁴. Irak ve Hicaz Ordusu ile Anadolu Ordusu müşirleri askerleri ile birlikte 7 Mayıs 1848'de görev yerlerine doğru hareket etmek üzere 30 Nisan 1848'de Trabzon'da bir araya gelmişlerdir⁸⁵.

Arabistan Ordusu müşiri Mehmed Namık Paşa yeni kurulmakta olan Irak ve Hicaz ordusuna müşir olarak vazifelendirilmiştir. Paşa görev emrini 14 Ağustos 1848'de almıştır⁸⁶.

8 Ocak 1849'da ise Irak ve Hicaz Ordusu alaylarında yeni bir düzenlemeye gidilmiştir. Hicaz'daki kuvvetler birinci alay olarak belirlenirken, daha önceden birinci alay olan Bağdat alayı ikinci ve üçüncü alaylar olarak isimlendirilmiştir. Musul alayı dördüncü, Süleymâniye alayı ise beşinci alay yapılmıştır⁸⁷. Kurulan orduya Hicaz adının eklenmesi ve alayların numaralandırmasında ilk olarak Hicaz alaylarından başlanması, devletin Hicaz'a ve Hicaz'ın anahtarı konumunda olan güney topraklarına duyduğu ilgiyi göstermiştir. Devlet bu topraklarda uygulayacağı bazı plan ve projelerinin olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Başka biri ifadeyle Irak ve Hicaz Ordusu'nun kuruluşunun esas amacı Hicaz'da istikrarlı bir idare kurabilmektir.

Hicaz'da, Haziran 1849'da beş tabur⁸⁸ asker bulunmaktaydı. Mevcut beş tabur askerden üç taburu,- dört binden fazla asker-, Mekke emiri ile Yemen'e sevk edilmiştir. Bu taburlardan birindeki asker miktarının çeşitli sebeplerle eksik olduğundan diğer taburlardan gerekli miktarda asker alınıp bu tabura eklenmiştir. Buna göre Hicaz'da, bahsedilen tarihte, yaklaşık yedi bin asker olduğu ortaya çıkmaktadır. Aynı tarihe ait bir Sadaret Mektûbî belgesine göre ise Hicaz valisi, Yemen'e dört bin asker gönderildiğinden geriye kalan iki taburun,-iki bin beş yüz - iki bin altı yüz civarındaki askerin-, eyaleti korumaya yetecek derecede olmadığını belirtmiştir. Vali, Bâbîâlî'den Hicaz'a bir tabur askerin

⁸² BOA, İ.MV 3017.

⁸³ BOA, İ.DH 9039.

⁸⁴ BOA, İ.DH 9146.

⁸⁵ BOA, İ.DH 9160.

⁸⁶ BOA, İ.DH 11373.

⁸⁷ BOA, İ.DH 10367.

⁸⁸ Bir tabur dört bölükten meydana gelmektedir. Pakalın, a.g.s., III/371.

gönderilmesini talep etmiştir. Bu duruma göre eyaletin muhafazası için en az dört bin askere ihtiyaç olduğu anlaşılmaktadır. Hicaz Valisi'nin talebi Meclis-i Vâlâ'da değerlendirilmiştir. Buna göre Hicaz için gereken askerin Irak ve Hicaz ordusundan alınamayacağı belirtilmiştir. Nitekim bu tarihte, Hicaz ve Irak ordusunu oluşturmak için yapılması planlanan nüfus sayımı henüz tamamlanamamıştır. İstenilen askerin Hicaz ve Irak ordusu yerine Anadolu veya Rumeli ordusundan temin edilmesi fikri de kabul edilmemiştir. Zira daha önceki tecrübelerle dayanılarak bu ordulara mensup olan askerlerin Hicaz'ın iklimine alışmadıklarından bir kısmının telef olduğu belirtilmiştir. Bu durumda asker ihtiyacının Hicaz taraflarında toplanılacak beş yüz başıbozukla giderilmesi bu da yapılamazsa Mehmed Ali Paşa'dan asker istenilebileceği ifade edilmiştir⁸⁹.

Görüldüğü gibi askerî birliklerin verimli olabilmeleri askerlerin bulundukları bölgenin iklim şartlarına uyumlu kişilerden seçilmesine bağlanmıştır. Bu ise her bir ordunun askerlerinin o ordunun görev yapacağı alandan seçilmesini gerektirmekteydi. Bu maksatla 27 Temmuz 1850'de Sergerde Osman Ağa Hicaz'a gönderilmek üzere, ihtiyaç duyulan iki bin piyadeyi toplamak için İstanbul'dan Şam'a gönderilmiştir⁹⁰. Ancak Hicaz ve Irak Ordusu'nun masrafları henüz askerî tahsisatın içerisine dahil edilmediğinden gerekli meblağ maliye hazinesinden karşılanmıştır⁹¹. 6 Ekim 1850 tarihili irâdeyle, Hicaz ve Irak ordusunun kuvvetlendirilmesi için kapaklı top ve mühimmatın hazırlanması emredilmiştir⁹².

Restorasyon dönemi yıllarında (1840-1851) Hicaz'da iki alay asker bulundurulmaktaydı. Bu miktarın üç tabura yani bir alaya indiği de vakiydi⁹³. 23 Temmuz 1851 tarihli irâdeye göre Hicaz'daki askerlerin sayısal eksikliği bulunmaktaydı. Bunun için Hudeyde ve Sudan'dan 1200 asker toplanmıştı⁹⁴. Her ne kadar Hicaz'da görev yapacak ideal asker profili, askerî bakımdan tecrübeli ve Hicaz iklimine uyumlu kişiler⁹⁵ olarak resmedilse de Hudeyde ve Sudanlı askerlerin askerî bir eğitimleri yoktu. Ayrıca Hicaz iklimine de alışkın değildiler. Nitekim, Mehmed Ali Paşa'nın vaktiyle bu bölgelerden toplamış olduğu askerlerin önemli bir kısmı iklim uyumsuzluğu nedeniyle hastalanarak ölmüşlerdi. İrâdede, Hudeyde ve Sudanlı askerlerin Hicaz'a alışıncaya kadar eski adetleri

⁸⁹ BOA, Sadâret Mektubî 209/33. (Bundan sonra A.MKT)

⁹⁰ BOA, İ.MV 4942.

⁹¹ BOA, İ.MV 5510.

⁹² BOA, İ.MV 5632.

⁹³ BOA, Sadâret Amedî Kalemi 12/169. (Bundan sonra A.AMD)

⁹⁴ BOA, İ.MV 7162.

⁹⁵ BOA, İ.DH 6083.

üzere yeme içmeleri sağlanması emredilerek askerî telefatin asgariye indirilmesi düşünülmüştür⁹⁶. Hudeyde ve Sudan'ın yanı sıra Anadolu⁹⁷ ordusuyla, Mısır⁹⁸, Trablusgarp⁹⁹, Musul ve Şehr-i zor'un¹⁰⁰ Hicaz askerî kuvvetlerine asker kaynağı vazifesi gördüğü olmuştur.

1849'da Mehmed Ali Paşa'nın ölümü¹⁰¹ ve yeni kurulan ordu Hicaz valilerinin bölgedeki nüfuzunu, aynı zamanda Bâbıâlf'nin eyaletteki kontrol kabiliyetini daha da arttırmıştır. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Mehmed Ali Paşa Mısır'da esir tuttuğu Şerif Muhammed b. Avn'ı, Hicaz'dan çekilmesi akabinde, emir olması için serbest bırakıp Mekke'ye göndermişti. Bâbıâlf de eyaletin asayişinin bozulmaması için bu fiilî durumu onaylamıştı. Emir Muhammed b. Avn'ın bu zorunlu emirliği 1851 yılına kadar sürmüştür. Emir Irak ve Hicaz ordusunun kurulmasını müteakiben, 1851 yılında düzenlenen bir operasyonla görevinden alınarak İstanbul'a gönderilmiştir¹⁰². Böylece Altıncı Ordu misyonunu açıkça ortaya koymuştur.

Irak ve Hicaz ordusunun kuruluşu müteakip Hicaz valilerinin yükselen ve kendisini "zor unsurlarına"¹⁰³ ilişkin siyasî tutumlarda gösteren kontrol arayışları, valilerin yalnızca kendilerine münhasır politikalarının bir ürünü değildi. Nitekim Bâbıâlf, Emirlik dairesine bağlı kişilerin ve şeriflerin silahsızlaştırma ve pasifizasyonuna yönelik bir emirname çıkararak bu kişilerin silahlı dolaşmasını yasakladı. Ayrıca, Sadaretten Emir'e gönderilen bir fermanla emirin asker toplama yetkisinin,- en geç 1853 yılında-, elinden alınması da bu önermemizi doğrulamaktadır¹⁰⁴.

Hicaz'a gönderilen askerler Hicaz kışla ve kaleleriyle¹⁰⁵, karakollarında¹⁰⁶ istihdam edilmekteydi. Mekke askerî birliklerin en büyüğüne sahipti. Bunun sebepleri ise; Mekke'nin etrafının surlarla çevrili olmayıp göçebe saldırılarına açık kalması, hacıların can güvenliğinin sağlanması ve en önemlisi Mekke'nin muhtemel siyasî muhalefetin merkezi olmasıydı. Kendini, modern dönemin klasikleşecek yoluyla,- güvenlik sorunuyla,-

⁹⁶ BOA, *İ.MV* 7162.

⁹⁷ BOA, *İ.MV* 19336.

⁹⁸ BOA, *A.AMD* 12/169.

⁹⁹ BOA, *İ.DH* 16807.

¹⁰⁰ BOA, *İ.MV* 19336.

¹⁰¹ Mehmed Streyya, *a.g.e.*, III/955.

¹⁰² Saleh Muhammed al-Amr, *a.g.e.*, s. 54-55.

¹⁰³ Kavram, Tilly tarafından şiddete yönelik araçları ifade etmek maksadıyla kullanılmıştır. Şiddet daha çok ordu, asker ve savaş araçlarını kapsamaktadır. Daha geniş bilgi için bakınız: Charles Tilly, *Zor Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, Çev. Cevdet Kudret Emiroğlu, Ankara 2001.

¹⁰⁴ BOA, *İrâde Meclis-i Mahsus* 1 lef 5. (Bundan sonra *İ.MMS*)

¹⁰⁵ BOA, *İ.DH* 16807.

¹⁰⁶ BOA, *İ.DH* 21959.

meşrulaştıran çevresel Osmanlı merkezinin iktidar güçleri,- özellikle Irak ve Hicaz Ordusu'nun kurulmasından sonra,- Mekke'yi askerî güçlerce kuşatarak kontrol altına almayı da planlamıştır.

Mekke haricindeki askerî güçlerin yanı sıra Medine'de de askeri birlikler mevcuttu. Medine'de 1840'tan 1870'lere kadar bin kişilik bir garnizon görev yapmıştır. Cidde garnizonu ise 800 kişiyi geçmemekteydi¹⁰⁷. 1853 tarihinde Hicaz'da yedi tabur yani bir liva ve bir tabur bulunmaktaydı. Üç tabur Yemen'de görev yaparken Medine, Cidde, Taif'te birer tabur hazır tutulmuştur¹⁰⁸. Bir taburun ise ihtiyat kuvveti olması muhtemeldir. Hazinenin, Temmuz 1853'te Hicaz'a gönderilen bir alay askerin nakliye ücreti, maaşı, ta'yinatı ve sâir giderleri için, toplam masrafı 5634¹⁰⁹ kese 200 krş, yani 2.817.200 krş tutmuştur¹¹⁰. Yine bir fikir vermesi bakımından 1862-1863 yılları arasında Mekke, Cidde ve Taif'te bulunan topçu ve diğer askerlerin bir senelik maaşları 421.677 krş, ta'yinatları 174.120 krş, ve sâir harcamaları da 160.000 kuruşu bulmuştur¹¹¹. Bu miktarların yıllara göre farklılık göstermesi ayrıca tetkike muhtaçtır. Ancak muhtemelen, asker sayısı, gönderilen askerlerin çıkış yerleri vs. gibi hususlar bu rakamların farklılaşmasının sebeplerindendir.

Ancak birçok kez buralara yerleştirilen askerlerin aylıklarının ödenemeyip geciktirilmesi, bunların asayiş bozacak hareketlerde bulunmalarına neden olmuştur¹¹². Özellikle Arnavut askerlerinin itaatsiz tavırları eyalet idarecilerini güç duruma düşürmüştür. Bu sebeple, Arnavut askerlerine verilen avniyeye mahsus maaşlar 15 Ağustos 1860 tarihli bir irâdeyle ilga edilmiştir. Bu tarihten sonra Arnavut askerlerine de muvazzaf askerlere verilen maaştan verilmeye başlanmıştır¹¹³.

Muvazzaf askerlerle birlikte eyaletin askerî kuvvetlerine ek olarak Cidde-Mekke ve Mekke-Taif arasında kervan güzergâhlarının korunması görevini yapan Bişeli denilen mahallî kuvvetler de bulunmaktaydı. Bunlar Mekke Emiri'ne bağlıydılar. Bişeliler Bişe vadisinden, azat edilmiş köleler arasından ve ayrıca Hicaz'daki siyahlar arasından seçilmekteydi. Bunların ödemeleri emir tarafından yapılmaktaydı. 1859'da iki yüz otuz civarında Bişeli asker görev yapmıştır. Bunlardan başka bir de Ukayl birlikleri

¹⁰⁷ William Ochsenwald, *a.g.e.* s. 155.

¹⁰⁸ BOA; *İ.MMS* 1 lef 6.

¹⁰⁹ Bir kese 500 kuruştur.

¹¹⁰ BOA, *İ.DH* 16986.

¹¹¹ BOA, *İ.MV* 22429 lef 17.

¹¹² BOA, *Sadaret Mektûbî Umûm Vilâyât* 139/13. (Bundan sonra *A.MKT.UM*)

¹¹³ BOA, *İ.MV* 19336.

bulunmaktaydı. Bu birlikler Medine'nin kuzeyinde bulunan hac güzergahında hizmet etmekte ve buradaki kalelerde görev almaktaydılar. Bunların ödemeleri ise Suriye vilayeti tarafından yapılmaktaydı. Medine'deki Ukayl birliklerinin sayısı 130 ile 200 kişi arasında değişmekteydi. Bunların Mekke emirliğine mi yoksa Medine şeyhülharemine mi bağlı oldukları pek belli olmamakla birlikte¹¹⁴, daha ziyade Mekke emirinin uhdesinde oldukları kabul edilmektedir.

Hicaz'daki nizamî askerlerden Mekke emirlerine oldukça saygı göstermeleri istenmekteydi. Emirlerin mülkî idareden olduğu gibi askerî idare ile ilgili olan istekleri de, mümkün olduğunca yerine getirilmekteydi. Bunun temel sebeplerinden birisi peygamber sülâlesinden gelen şerif ailesine duyulan hürmet ve sevgi olmasının yanında, diğer bir sebep de bu aileye karşı izlenecek politikanın saltanat ve hilâfetin müslümanlar nazarındaki meşruiyeti ile ilintili olsa gerektir. Tabii ki bu siyasetin pratik sebepleri de bulunmaktaydı. O da bu topraklarda düzenin sağlıklı bir şekilde sürdürülmesiydi. Örneğin, Emirlik muavini Tevfik, "müşiran-ı izamın"¹¹⁵ refakatlerine çavuş verilmesinin eski bir uygulama olduğunu hatırlattığı bir arz tezkeresinde, vezâret rütbesindeki emire de bu uygulamanın yapılmasını istemiştir. Bu uygulama kalkmış olmasına rağmen Sadaret, emirin şerifliğini göz önüne alarak iltimaslı davranılması gerektiği gerekçesiyle bu teklife olumlu yaklaşmış ve nizamî askerlerden iki çavuş, 22 Ağustos 1848 tarihli bir irâdeyle emirin refakatine verilmiştir¹¹⁶. Bu özel uygulamalara rağmen, emirlerin hiçbir zaman askerî idare üzerinde tasarrufları olmamıştır.

Bâbîâlî, emirlere askerî idarede tasarruf yetkisi verildiğinde, emirlerin kendi menfaatleri çerçevesinde hareket edeceklerini bilmekteydi. Ayrıca, Hicaz'ı Mehmed Ali Paşa'nın nüfuzundan kurtarmaya çalışan Bâbîâlî, Hicaz'daki askerî idare üzerinde emir ile müşterek yetkilerin kullanılmasını sakıncalı görmekteydi .

Askerî kuvvetler tamamen valinin emri altındaydı. Ancak, valiler, Mekke emirlerinin çöl savaşına vakıf olmaları, urban şeyhlerini tanımaları, onların dilinden anlamaları sebebiyle urbanın üzerine gidilirken askerî kuvvetlerin komutanları olan ferik ya da livaların yanında kendilerinin veya oğullarının da ordunun başında gitmelerine izin

¹¹⁴ William Ochsenwald, *a.g.e.* s. 158.

¹¹⁵ Müşir; askerlik rütbelerinin en yükseği olup, mülkiyeden vezirlik rütbesine eşdeğerdi. 25 Haziran 1832'de ihdas olunan müşirlik ilk zamanlarda askerlerle birlikte mülkiyeden olan devlet adamlarına vezirlikle birlikte "rütbe-i vezaret ve müşiri" suretinde tevcih olunmaktayken, sonradan yalnız askerlere hasredilmiştir. Pakalın, *a.g.s.*, II/636.

¹¹⁶ BOA, *İ.DH* 9559.

vermekteydiler¹¹⁷. Özellikle öşür mevsimi yaklaştığında bir miktar asker emirle birlikte urbanın bulunduğu bölgelere gönderilirdi. Emir öşür toplayacak memurlarını yerleştirirken, asker de gövde gösterisi mahiyetinde o civarda toplanır, ateşli talimler yapar ve bu şekilde öşürün toplanmasını sağlardı¹¹⁸.

Çeşitli vesilelerle askerî kuvvetlerle irtibat sağlayan Mekke emirleri, bu ilişkilerini daha da kuvvetlendirmek maksadıyla, mülkî memurlar için yaptıkları gibi, zaman zaman bazı subaylara nişan ve rütbe verilmesi için de Bâbîâlfî'ye iltimas dilekçeleri göndermekteydiler.

Bu ilişkiler Şerif Muhammed b. Avn'ın emirliğinin son dönemlerinde ve Emir Şerif Abdulmuttalib zamanında kopma noktasına gelmiştir. Bir sonraki bölümde ayrıntısıyla anlatacağımız gibi, özellikle Vali Âgâh ve Ahmed İzzet Paşalar zamanlarında Emir Abdulmuttalib'in valiyle arasının bozulmasına paralel olarak askerle emirlik arasında gerginlikler yaşanmıştır. Emir, asker sergerdesi Kürt Osman Ağa hakkında Bâbîâlfî'ye şikayet mektupları yazmıştır. Sergerde Osman'ın eyaletin asayişini bozduğunu, valinin maiyyetindeki askerlerin kendisine saldırdıklarını, kendisine tahkir edici davranışlarda bulunduklarını belirterek bu tavırlardan şikayetçi olmuştur. Mekke'deki karakolların artırılmasıyla merkezi gücü ensesinde hisseden ve bunu sağlayan askerden rahatsızlığı had safhaya varan Mekke emiri, 1855'teki olaylarda karakolların kaldırılmasını, ateşkes için şart koşturmuştur. Ancak bu hadiselerin akabinde eyaletteki karakolların sayısı daha da artırılmıştır.

Yukarıda bahsettiğimiz hususlar nedeniyle eyalette asayiş sık sık bozulmaktaydı. Emniyeti asıl ihlal edici unsur ise bedevî kabîleleriydi. Bu durum bölgeye gönderilecek askerlerin ve askerî levazımataın özelliklerini belirlemektedir. Bedeviler gasp, hırsızlık, yol kesme gibi faaliyetleri ardından hızla çöl içerisine çekildiklerinden takip edilmeleri oldukça zordu. Bu sebeple bölgeye süvari askeri ve çöl şartlarına dayanabilecek hayvanlar¹¹⁹ ile topçu askerlerinin gönderilmesine dikkat edilmekteydi¹²⁰. Dağ topları ve hafif havan topları askerî malzemeler arasındaydı¹²¹. Bölgede sürekli hecinli-süvarî birliklerinin oluşturulması gündemde tutulmakla birlikte, bu konuda yeterli düzenlemelerin

¹¹⁷ BOA, *İ.MMS* 1 lef 11. Vali, 12 Aralık 1852'de İstanbul'a gönderdiği tahriratında Emir'in beş bini aşkın muvazzaf asker ve topçularla 1851'den beri Cedide boğazını tutan urban şeyhi Said bin Ceza'nın üstüne gönderildiğini ifade etmiştir.

¹¹⁸ BOA, *İ.DH* 6083.

¹¹⁹ BOA, *İ.DH* 6083.

¹²⁰ BOA, *İ.DH* 32216.

¹²¹ BOA, *İ.DH* 13157.

yapılamadığı da anlaşılmaktadır. Nitekim, daha geç bir dönemde bile Eyüp Sabri Paşa, “urban, devletin 1000 adet hecinli deve beslediğini bilse bir daha eşkıyalık yapamaz.” demiştir¹²².

Hicaz ordusunun sorumlu olduğu yerler arasında Yemen de bulunmaktaydı. Yemen’e asker gönderilmek istendiğinde Hicaz alaylarından gönderilmekteydi¹²³. Mısır’ın lojistik, siyasî ve jeo-politik olarak Hicaz için sahip olduğu önem, Hicaz’ın Yemen için sahip olduğu değerle aynıydı. Yemen, adeta Hicaz’ın anahtarı konumundaydı.

Hicaz’a gönderilecek askerler genellikle hac mevsiminde hacılarla birlikte gönderilmiştir¹²⁴. Böylece askerler vazife mahallerine giderken hacıların güvenliğini de sağlamış olmakta, ayrıca hacıların güvenliği için başka bir masrafa gerek de kalmamaktaydı. Hicaz askerlerinin mesaiyeri hac mevsiminde yoğunlaşmaktaydı. Ziyaretçilerin Arafat’a çıkacakları gün iki tabur nizamî asker Arafat’ta toplanırdı. Daha sonra ise bir tabur Cidde’ye dönerken diğer tabur hava değişimi için Taif’e giderdi. Taif’e giden tabur, pazartesi ve perşembe günleri ateşli ve kuru talim yapmaktaydı¹²⁵.

Kısaca hakkında bilgi verdiğimiz Hicaz’daki askerî organizasyonun asıl öğeleri olan askerlerin, Hicaz’da zor şartlar altında görev yapmak zorunda kaldıklarını da unutmamamız gerekmektedir. Eyaletin iklim şartları zorlu, lojistik destek mesafenin uzaklığından dolayı yetersizdi. Askerlerin hastalıklarını tedavi edebilecek askerî hastane ancak 1860’da kurulmuştur¹²⁶. Nitekim, bu zor şartlar nedeniyle Hicaz’da daha geç dönemlerde vazife yapan askerlerin bir yıllık askerlikleri diğer bölgelerdeki bir buçuk yıllık askerliğe denk tutulması için karar çıkarılmıştır.

¹²² Eyyüb Sabri, *Mir’âtü’l-Haremeyn (Mir’ât-ı Medîne)*, Bahriye Matbaası, İstanbul 1304, I/28. (Bundan sonra *Mir’ât-ı Medîne*)

¹²³ BOA, *İ.DH* 14790; *A.MKT.UM* 2/95.

¹²⁴ BOA, *İ.DH* 5903; *İ.MV* 19336.

¹²⁵ BOA, *İ.DH* 6083.

¹²⁶ BOA, *İ.MV* 20069.

İKİNCİ BÖLÜM

MODERN BÜROKRASİNİN GELİŞİMİ: HİCAZ'DA MÜLKÎ İDARE

1- Cidde ve Değiştirilen Dengeler: Cidde Valiliğinin Yeniden Yapılandırılması

a. Cidde

Hicaz eyaletinin merkezi olan Cidde şehri, Hazret-i Osman'ın hilafetinde kurulmuştur. Mekke'nin 90 km batısında yer alır. Aynı zamanda, Mekke'nin iskelesidir. Surlarla çevrili olan Cidde, Kızıldeniz sahilinin en büyük şehriydi. Üçü deniz yönüne açılan dokuz kapısı vardı. Etrafında altı saat uzaklıkta yükselen bir takım çıplak tepeler bulunur. Sıcak bir iklime sahiptir. Sıcaklık yazın kırk dereceyi geçmektedir.

Cidde'nin sokakları düz ve muntazam imar edilmişti. Evler betonarme ve yüksek yapılmaktaydı. 1890 senesinde şehirde, dört cami, otuz mescid, yedi türbe, bir rüşdiye, dokuz sıbyan mektebi, bir hamam, üç yüz sarnıç, bir büyük su mahzeni, yedi çeşme, bir şadırvan, dokuz yüz dükkan ve mağaza, bir un fabrikası, bir büyük sedefçi kârhanesi, büyük bir hükümet konağı, bir kışla, bir askerî hastane mevcuttu. Halkın tamamına yakını müslüman ve Arap'tı. Ayrıca bin kadar Hindli tüccar ve az sayıda İngiliz, Rum ve Fransız tüccar bu şehirde ikamet etmekteydi.

Cidde limanı derin ve geniş olup gemilerin limana girmesi zor olmasına rağmen işlek bir ticaret limanıydı. Çin, Hindistan, Cezayir, Afrika ve Avrupa arasında önemli bir ticaret yoluydu. Mısır'dan buğday, arpa; Avrupa'dan cam, sabun, çuha ve sâir sanayi ürünleri; Afrika'dan fildişi, deve tüyü, misk, ester; Hind'den pirinç, şeker, bez ithal edilmekteydi. İhraç ürünleri ise kahve, çeşitli itriyat, fil dişi, deve kuşu tüyü, inci, sedef,

mercan, hurma, bıçak, deri ve pelesenk yağıydı. Halk başlıca, mercan, sedef avcılığı ve balıkçılıkça ilgilenmekteydi. “Senbük” denilen seksen tonluk kapasitesi olan ufak gemilerle ticaret yapanlar Çin, Hind ve Endonezya’yla alış veriş yapmaktaydılar¹²⁷.

b. Cidde Valiliği: Valinin Görev ve Fonksiyonları

Cidde valisi unvanıyla Hicaz Eyaleti’ne atanan valiler, vezâret rütbesine hâizdiler¹²⁸. Valiler, valilik merkezi Cidde olmakla birlikte tayin fermanlarını alıp Hicaz’a gittiklerinde, fermanlarını ilk olarak Mekke’de okutup, halka ilan etmekteydiler¹²⁹.

Hicaz valileri, eyaletin mülkî ve malî işlerinden sorumlu tutuldukları gibi¹³⁰ Hicaz’daki askerî kuvvetlere de komuta etmekteydiler¹³¹. Valilere hizmetleri karşılığında, 1848 yılı itibarıyla, 100 bin krş aylık maaş verilmekteydi¹³². Bu miktarın yirmi bin kuruşu, valinin “ta’yinat bedeli”¹³³ olarak ödenmekteydi. Valiler bu maaştan Mekke ahâli ve mücavirîninden belirlenmiş kişilere aylık bin beş yüz otuz beş krş sadaka dağıtırlardı¹³⁴. Azledildiklerinde ise yirmi bin krş mazuliyet maaşı almaktaydılar¹³⁵.

Retoriğe göre, Hicaz Eyaleti’nin iyi idare edilip, muhafazasının sağlanması devletin diğer işlerinden önce gelmekteydi. Bu durum hem merkezde hem de taşrada devletin gayet mühim ve mu’tena hususlarından biri olarak görülmüştü. Bu konuda, çok az da olsa, bir ihmal ve erteleme asla uygun görülmemekteydi¹³⁶.

Bâbîâlî Hicaz işlerini üç kısımda mütâlaa etmekteydi. Birincisi, Hicaz Eyaleti’nin mülkî, ikincisi malî, üçüncüsü ise şeriflerin ve urbanın idaresi meseleleriydi¹³⁷. Eyaletin mülkî idaresini ilgilendiren bütün hususlardan vali sorumlu olduğu gibi, malî işlerinden de valinin maiyyetinde bulunan defterdâr sorumluydu. Valiler her ne kadar yargılama yetkisine sahip değildiler ise de mahkumların affedilmesi hususunda yetki sahibiydiler¹³⁸.

¹²⁷ Şemseddin Sami, *a.g.e.*, III/1774.

¹²⁸ BOA, *İ.DH* 12390.

¹²⁹ BOA, *İ.DH* 16533 ; *A.MKT.MHM* 107/83.

¹³⁰ BOA, *İ.DH* 5540.

¹³¹ BOA, *İ.DH* 3104.

¹³² BOA, *İ.MVL* 1822.

¹³³ Askere verilen erzak ve yiyecek yerine kullanılan tabir olup aynen değil de para olarak verilirse “tayinat bedeli” adını alırdı. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Sözlüğü*, İstanbul 1993, III/426.

¹³⁴ BOA, *A.AMD* 31/39.

¹³⁵ BOA, *A.MKT.UM* 13/72.

¹³⁶ BOA, *İ.DH* 1865.

¹³⁷ BOA, *İ.DH* 18467.

¹³⁸ William Ochsenwald, *a.g.e.*, s. 7.

Eyaletin mülkî işlerinden olan beldelerin idaresi ve yolların güvenliğinin sağlanması, emirlik tarafından nezâret olunan urbanın iyi idare edilebilmesine bağlıydı. Emirliğin ve valiliğin memuriyete dair işleri ayrı değil birbirine bağlı olarak kabul edilmekteydi. Bâbıâlf'nin valilerden özellikle beklediği hususlar, bütün hallerde emirle ittihad ve ittifaka riayetle eyaletin iyi idare edilmesi ve güvenliğinin üst seviyede tutulmasıydı¹³⁹.

Urban idaresinin emarete bırakılmış olması, eyalet idaresinin iki başlı görünüm kazanmasına ve valiler ile emirler arasında mücadelelere neden olmaktaydı. Bu iki başlı yapı tedricen valiliğin lehine değiştirilmeye çalışıldı. Şerif Muhammed b. Avn 1851 yılında emaretten alınıp yerine Şerif Abdulmuttalib b. Galib (1851-1856) tayin edildiğinde urban işleri de en azından teorik olarak tekrar valiliğin sorumluluğuna verildi¹⁴⁰. 3 Mart 1851'de ise Mekke harem-i şerifinde okunarak halka ilan edilen padişah emrinde, Vali Âgâh Paşa'ya (1848-1852) "Aktâr-ı Hicaziyye ve Yemaniyye Nazırı" unvanı verildiği, bütün mülkî işlerin valiye havale edildiği bildirilmekte ve emirin gerekli hallerde valiyle görüşerek hareket etmesi emredilmekteydi¹⁴¹. Emirlik üzerindeki kontrolün ve baskının arttırıldığına bir başka işareti de 1852-1853 yıllarında valilik yapan Ahmed İzzet Paşa'ya karargâhını Mekke'ye nakletmesi emrinin verilmesidir¹⁴².

Vali Tatar Osman Paşa ile birlikte Mekke şeyhülharemlîği Cidde eyaleti'ne ilâveten valinin sorumluluğuna verilmişti¹⁴³. Eskiden beri uygulanan bu politikayla emirin dinî nüfuzu azaltılarak, Mekke'nin devlet merkezine tam entegrasyonu yolunda bir açık yol daha bulundurulmaktaydı. Fakat bu tür merkezîleşme eğilimleri, çevrede karşı direnişi oluşturmaktaydı.

5 Haziran 1855 tarihli irâdede, bir müddetten beri şerif ile Cidde valileri arasında bir soğukluk olduğundan bahsedilmiştir. Bu soğukluk, bazı kötü niyetli kişilerin tahrik ve bozgunculuğundan meydana gelmiş gibi görünse de asıl sebebin kabile ve urban nezâretinin valiliğe nakledilmesinden ibaret olduğu anlaşılmıştır. Yazıda devamla, bu sorumluluğun öteden beri Cidde valilerine verildiği, Şerif Paşa'nın valiliği sırasında nasıl olmuş ise emaretin idaresine geçtiği¹⁴⁴ ve Şerif Muhammed b. Avn'ın 1851'de emaretten

¹³⁹ Aynı Vesika.

¹⁴⁰ BOA, İ.DH 163.

¹⁴¹ BOA, İ.DH 14790.

¹⁴² Saleh Muhammed al-Amr, a.g.e., s. 56.

¹⁴³ BOA, İ.DH 5408.

¹⁴⁴ Bu bilgi yanlış olup urban işleri Osman Paşa'nın valiliği sırasında emarete naklolunmuştur. BOA, İD 1865.

alındığı sırada, tekrar idâre-i asliyesine iade olunduğu belirtilmektedir. Aslında bu yaklaşım fiilî durumdan ziyade, Hicaz eyaletinin ilk teşekkülünde hedeflenen yapıyı yansıtsa gerektir. Aynı belgede urban işlerinin valiliğe devrinin Şerif Abdulmuttalib'i kıldığı, ancak valilerin de nüfuzunu artırdığı belirtilmiştir. Urban işlerinin valililiğin sorumluluğundan alınıp tekrar emirliğe devredilmesinin mevcut idareyi zaafa sürükleyeceği vurgulanmıştır. Bu durumda yapılması gereken emirin ya da valinin değiştirilmesiydi. Ancak belgede gerek emirin gerekse valinin değiştirilmesinin mevcut şartlarda yanlış bir politika olacağı ifade edilmiştir. Urbana ait işlerin tamamen emirliğin eline geçmesine izin verilmemesi gerektiği belirtilen belgede, Hicaz'da karışıklıklara neden olmayacak uygun bir politikayla yani emirlerin urban üzerinde manevî nüfuzlarını tanınmasıyla sorunun giderilmesi düşünülmüştür. Bu açıklamalardan sonra, valiye gönderilecek yazıda şu maddelerin yer alması padişahın irâdesine sunulmuştur:

Cidde valisi, esasında bütün Hicaz'ın valisi bulunması nedeniyle, idaresi dahilinde bulunan bölgelerde urbanın kontrol ve idaresinden tabîî olarak sorumludur. Mekke emiri ise devletin bir memuru olarak urban üzerinde manen nezârette bulunacaktır. Emirlik ile valiliğe ait bu iki sınıf üst dereceli memurun, birisinin doğrudan merkezden atanmış sorumlu olması, diğerinin ise urban üzerinde geleneksel nüfuzunun bulunması, birlikte hareket etmelerini gerektirmektedir. Bu amaçla defterdâr her ikisinin arasını bulup kırıncılıklarını gidermek üzere görevlendirilmiştir¹⁴⁵. Nitekim Bâbîâlî, bu kararları Sultan Abdulmecid'in de onaylamasıyla bölge üzerinde merkezî idareyi sağlamlaştırmak üzere harekete geçmiştir.

Bâbîâlî, Mekke emirlerine karşı tedbiri elden bırakmayarak, azledilen şerifleri yeni emire karşı koz olarak kullanmak amacıyla İstanbul'da tutmaktaydı. Zaman zaman İstanbul'daki şerifin Hicaz taraflarına geleceği söylentisi yayıldığında emirler bu durumun engellenmesi için İstanbul'a müracaatlarda bulunmaktaydılar. Merkezî idare de bu talepleri kendi lehine kullanmasını bilmekteydi.

Devlet her ihtimale karşı bu tür tedbirleri almakla birlikte Mekke emirini kendi memuru olarak göstermeye dikkat etmekteydi. 1845 tarihinden itibaren sadece vali için, her sene hacılarla birlikte tamamen donatılmış bir at gönderilmeye başlandı. Böylece onun konumu emirden nisbeten farklılaştırıldı. Ancak yeni geliştirilen politika gereği daha sonra vali taltif edilirken emirin de birlikte taltif edildiği görülmektedir¹⁴⁶. Valinin itibar ve

¹⁴⁵ BOA, İ.DH 163.

¹⁴⁶ BOA, İ.DH 5292.

nüfuzunun devamı için her sene İstanbul'dan Cidde valisine yakası sırmalı ferace, ağır sako¹⁴⁷ ve hil'at gibi hediyeler gönderilirken, Mekke emirinin rahatsızlığına neden olmamak için aynı hediyeler ona da gönderilmekteydi¹⁴⁸. Devlet bu hediyelerin sembolik ifadelerine oldukça önem vermektedir. Şöyle ki, tasarruf tedbirlerini uygulamaya çalışan devlet, 12 Ağustos 1851 tarihli bir irâdeyle, Cidde valisiyle Medine şeyhülharemi ve emirü'l-hac arasında, masrafı hazineye ait olan hediyeleşmenin kaldırıldığını ilan etmekte¹⁴⁹ ancak kendi tarafından vali ve emirlere kıymetli hediyeler gönderilmesine devam etmekteydi. Çünkü sözü geçen üç görevli arasındaki hediyeleşmelerin devletin iktidarına ilişkin simgesel olarak bir değeri bulunmamaktaydı. İstanbul'dan bölge idarecilerine gönderilen hediyeler ise devlet iktidarının sembolleri olarak, bir ritüel havasında alınıp verilmekte, merkezin bölge yöneticilerinin politikalarını desteklediği anlamına gelmekteydi.

Cidde valisi 1862 tarihine kadar eyaletin idarî unsurlarından olan muhafızları ve kaymakamları atama ve görevden alma yetkisine sahipti. Bu tarihte Cidde eyaleti dört kaymakamlık ve üç muhafızlıktan oluşmaktaydı¹⁵⁰. Ancak bu tarihten sonra Cidde valilerinin bu konudaki yetkileri, 21 Nisan 1862 tarihli bir yazıyla daraltılarak valilere sadece muhafızları atama ve azletme yetkisi verildi¹⁵¹. Meclis-i Ahkâm-ı Adliye kararına göre muhafızlıklar müdürlük derecesindeydiler. Bu yüzden yalnızca muhafızların görevlendirilmelerinin ve görevden alınmalarının valinin görüşüne göre olması uygun görülmüştür. Kaymakamların atanma ve azledilmelerinin umumî kanunlar gereğince Bâbîâlî tarafından yapılmasına karar verilmiştir. Hicaz Bölgesi'nin uzaklığının getirdiği zaman kayıplarının, deniz ulaşımındaki bazı gelişmelerin nisbeten azalması üzerine Bâbîâlî, tayinler konusunda bölgeye karşı istisnaî bir tavır sergilenmesine gerek kalmadığı hususunda bir kanaate ulaşmıştır¹⁵².

Hicaz valisinin, bölgenin işlerini idare etmede kendisine yardımcı olan bir kadrosu bulunmaktaydı. Ayrıca İstanbul'da işlerini takip eden bir de kapı kethüdâsı vardı. Kapı kethüdâları valilerin Bâbîâlî ve diğer resmî dairelerdeki işlerini takip etmek üzere görevlendirilmekteydiler. Eyalet kapı kethüdâları valilerin adına arzda ve taahhütlerde

¹⁴⁷ Dolama nevinden üstlük hakkında kullanılan bir ifadedir. Kısa palto şeklinde halk tarafından giyilen üstlûğe de bu ad verilir. M. Zeki Pakalın, *a.g.e.*, III/100.

¹⁴⁸ BOA, A.AMD 19/7.

¹⁴⁹ BOA, *Sadâret Mektubî Meclis-i Vâlâ* 44/17; İD 12392 (*Bundan sonra A. MKT.MVL*)

¹⁵⁰ Bahsedilen kaymakamlıklar Cidde, Sevakın, Musavva ve Necid iken, muhafızlıklar da Mekke, Medine ve Yenbu'û'l-bahr'dır.

¹⁵¹ BOA, A.MKT.UM 557/28.

¹⁵² *Aynı Vesika*

bulunma konusunda tam yetkiye sahip vali vekilleriydi. 1863 senesine kadar vali ve sancak beyleri tarafından seçilen kapı kethüdâları, bu tarihten sonra merkezden seçilmeye ve görev sürelerinin valinin vazife süresinden bağımsız tutulmasına başlanmıştır¹⁵³. Vali Osman Paşa zamanından beri Hicaz valileriyle birlikte kapı kethüdâları da atanmaktaydı¹⁵⁴.

Cidde valiliği kapı kethüdâsının Cidde işlerinde tecrübe kazanmış olan memurlardan seçilmesi gerekmektedir¹⁵⁵. Bu memuriyet için valilerin iltimasları geçerli olabilmekteydi. Mesela, Âgâh Paşa, damadı hariciye teşrifatçısı Kâmil Bey'i kapı kethüdâsı olarak atanması için iltimasta bulunmuş¹⁵⁶ ve Kâmil Bey bu göreve beş bin kırş maaşla tayin olunmuştu.¹⁵⁷ Vali Âgâh Paşa'dan itibaren kapı kethüdâlarının maaşı Cidde hazinesinden değil, her ay İstanbul'dan ödenmeye başlamıştır¹⁵⁸.

Cidde valilerinin önde gelen yardımcısı kaymakamlarıydı. Valiler maiyyetlerinde olmak üzere, kendileri Cidde'de bulunduklarında Mekke'de, Mekke'de bulunduklarında ise Cidde'de ikamet etmek üzere, "Cidde kaymakamı" unvanıyla¹⁵⁹ kaymakam istihdam etmekteydiler¹⁶⁰. Kaymakamların da kendilerine yardımcı olmaları için istihdam edilmiş kâtipleri bulunmaktaydı¹⁶¹. Valiler özellikle Cidde'de bulunduklarında, kaymakamları vasıtasıyla Mekke'de olup bitenleri takip edebilmekteydiler. Valiler, verilen raporlara göre, gerekli görürlerse olaylara müdahale eder veya durumu Bâbîâlî'ye rapor ederlerdi.

22 Ocak 1844 tarihli sadaret mektûbî kaleminden çıkan bir yazıda, Cidde valiliği divanından bahsedilmektedir¹⁶². Anlaşıldığına göre bu divanın düzenli bir çalışma sistemi bulunmamaktaydı. Sadece gerekli görüldüğünde eyalet divanı olarak toplanmaktaydı. Üyeleri Bâbîâlî'den tayin edilen memurlardan oluşmakta ve yerel unsurları içermemekteydi.

Bilindiği gibi II. Mahmud'un 27 Mart 1838 tarihli hatt-ı hümayununda memurlara rüşveti önlemek ve halkın işlerini garazsız yürütmelerini sağlamak için maaş verildiği belirtilmekteydi. Buna rağmen rüşvet alan olduğunda alanın ve verenin şiddetle cezalandırılacağına dair Ceza Kanunnamesi'ne rüşvetle ilgili madde de konulmuştu.

¹⁵³ M. Zeki Pakalın, *a.g.e.*, II/172.

¹⁵⁴ BOA, *A.MKT* 9-62.

¹⁵⁵ BOA, *İ.DH* 5547.

¹⁵⁶ BOA, *İ.DH* 12407.

¹⁵⁷ BOA, *Sadâret Mektûbî Mühimme* 20/95. (Bundan sonra *A.MKT.MHM*)

¹⁵⁸ BOA, *A.MKT.MHM* 94/90.

¹⁵⁹ BOA, *İrâde Hariciye* 597/1 (Bundan sonra *İ.HR*)

¹⁶⁰ BOA, *İ.MV* 16705.

¹⁶¹ BOA, *İ.HR* 597/1.

Ancak, bu kanunun pek etkili olmadığı görülmüştür¹⁶³. Bu yüzden 11 Temmuz 1850 tarihinde tekrar bir genelge yayımlanmıştır. Buna göre, memurlara rüşvet almayacaklarına dair yemin etme zorunluluğu getirilmiş ve bu maksatla yemin merasimleri düzenlenmiştir. Bu merasim Hicaz'da da, Vali Âgâh Paşa'nın Mekke Emiri'nin oğlu Şerif Abdullah Paşa'yı, hakimü's-şer'i, mezheb müftülerini, diğer ulemâ ve muvazzaf kâtipleri yukarıda zikredilen dîvana toplayarak yemin ettirmesiyle gerçekleştirilmiştir¹⁶⁴.

Vali Kâmil Paşa'ya 11 Mart 1855 tarihiyle gönderilen bir irâde ile eyalet meselelerinin câri olan adlî usullere ve kanunlara uygun olarak görüşülmesi için sâir yerlerde olduğu gibi, Cidde'de de bir eyalet meclisi kurulması emri verilmiştir¹⁶⁵. Bunun için bölgede mevcut şeriflerden ve itibarlı şahıslardan uygun bulunanların belirlenmesi, bunların arasında kura çekilerek meclis azalarının oluşturulması ve gerekli memurların tayiniyle meclisin teşekkül ettirilmesi istenmiştir¹⁶⁶. Kurulması emredilen bu meclisin kökeni Gülhâne Hatt-ı Hümayunu'na kadar inmekteydi. Ferman devlet yönetiminde modernizasyonu sağlamayı, idareye çeki düzen vermeyi planlamaktaydı. Bu ise malî sistemin reforme edilip merkezîleştirilmesine bağlıydı. Tanzimat bürokrasisi bu maksatla iltizamı kaldırmak için yeni bir örgütlenme biçimi denedi. Taşraya muhassıllar gönderildi. Vergi işlerine kadar yargıya ve idareye ait işlerde inceleme ve karar alma yetkisine sahip muhassıllık meclisleri kuruldu¹⁶⁷. Tanzimat prensipleri her yerde uygulanamadığı için meclisler de 1839-1840 devresinde her yerde kurulamadı. Fakat günden güne yaygınlaştırılmasına çalışılmaktaydı¹⁶⁸. Ancak Mustafa Reşid Paşa'nın azliyle iktidara geçen Rıza Paşa hükümeti muhassıllıkları kaldırdı. Bunların yerine valilere malî yönetim sorumluluğu verildi. Meclisler ise bazı değişikliklerle devam ettirildi. Bu meclislere muhassılın yerine vali başkanlık etmeye başladı. Ocak 1849'da bir irâdeyle eyalet meclislerinin yapısı tekrar düzenlendi. 1864 yılına kadar meclislerin çalışma düzeni bu irâdeye bağlı kaldı. 1851 yılına gelindiğinde Bâbîâlî fermanlarla bazı yerlerde memleket meclisleri kurdurmaya devam ediyordu¹⁶⁹.

¹⁶² BOA, A.MKT 8/95; A.MKT.UM 336/47.

¹⁶³ Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, İstanbul 1993, s. 106, 108.

¹⁶⁴ BOA, A.MKT.UM 22/33.

¹⁶⁵ BOA, İ.DH 18467.

¹⁶⁶ *Aynı Vesika*

¹⁶⁷ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri(1840-1880)*, Ankara 2000, s.32.

¹⁶⁸ A.g.e., s. 34.

¹⁶⁹ A.g.e., s. 42-43.

Bu bilgiler ışığında da anlaşılmaktadır ki Cidde veya başka bir deyişle Hicaz eyaleti, devletin diğer yerlerindeki gelişmelerin dışında kalmamıştı. İşte 1855 yılında Cidde’de teşekkül etmiş emredilen meclis, Tanzimat reformlarının uygulamaya konulmasıyla kurulmaya başlayan meclisler silsilesinin bir halkası niteliğindedir. Nihayetinde, verilen emre göre Cidde Eyalet Meclisi oluşturulmuştur. Fakat, imparatorluk idaresinde olduğu gibi, Hicaz eyaletinde de oldukça yeni olan bu meclisin toplanıp çalışmasında bazı aksaklıklar meydana gelmiştir. Vali 25 Mart 1855 tarihiyle Bâbîâlfî’ye gönderdiği yazısında, eyalet meclisi azalarının güz mevsimi geldiğinde Taif’e gitmeleri nedeniyle mecliste sürekli bulunamadıklarından şikayetçi olmuştur. Vali, yazının kaleme alındığı vakte kadar birkaç defa toplanmış olan mecliste, usûle aykırı olarak azaların, mecliste görülen davalarda davalılara arka çıkmaktan vazgeçemediklerini ve yemin etmeyi kabul etmediklerini belirtmiştir. Diğer bir yandan, Mekke emirinin bu meclisin kurulmasını hoş karşılamayarak muhalefet etmesinin eyalet işlerinin yine eskisi gibi sadece merkezden atanmış devlet memurları ile görülmesine sebep olduğu vali tarafından arz edilmiştir¹⁷⁰. Mekke emiri her şeyden önce, icra edilmekte olan yeni uygulamaların merkezî hükümeti güçlendireceğini, kendisine büyük imtiyazlar sağlayan geleneksel idarenin kuşatılarak hareket serbestisinin kısıtlanacağını anlamıştı. Nitekim emaretin nüfuz dairesinde olan şerifler bu meclisin işlemesiyle birlikte emirlikten koparılarak eyalet merkezine entegre edilebileceklerdi. Dolayısıyla emir, devlet merkezinin yahut leviathanın bir kolu olan valiyle giriştiği iktidar rekabetine bir de meclisin ilave olunmasını kabullenememekteydi. Emir, her ne kadar teorik düzlemde semavî olduğu iddia edilen iktidar gücünü tabîi olarak savunmakta haklıysa da emirlik için iki seçenek bulunmaktaydı. Ya o gün Osmanlı merkezî sisteminin disiplinizasyonu kabullenilecek ya da daha sonra Avrupalı bir gücün tahakkümü altında retorikte hür fiiliyatta ise sömürge olma şıkkı tercih edilecekti. Üçüncü bir şık olarak emirliğin yeni dünya düzeninde bir kutup olabilmesi ise mümkün değildi. Sonuç olarak emir Osmanlı devlet merkezinin pratiğe dökmeye çalıştığı Tanzimat reformlarının uygulanışına tepki olarak değerlendirilebilecek bahsi geçen menfî tavırları sergileme yolunu seçti. Meclis sisteminin gerçek manada çalışmasına mani oldu.

Valinin, meclis üyeleri ve emirin meclise karşı menfî tepkileriyle ilgili olan şikayet yazısı Meclis-i Vâlâ’da değerlendirilmiştir. Değerlendirme neticesinde bahsedilen türden usûlsüzlükler yapan kişilerin meclis azası seçilmelerinden kaçınılması tavsiye edilmiştir. Bununla birlikte bir tedbir olarak, büyük meselelerin Hicaz’da bulunan devlet

¹⁷⁰ BOA, A.MKT.UM 184/17.

memurlarından seçilerek oluşturulacak olan “geçici mecliste” görüşüldüğü neticelendirilmesi emri verilmiştir. Ayrıca oluşturulacak olan geçici meclisin haftada birkaç defa toplanmaya gayret etmesi de istenmiştir¹⁷¹.

Hicaz’daki valilik idaresinin daha da kuvvetlendirilmesi için 1860 yılında önemli bir adım daha atılmış ve hükümet konağının Mekke’ye taşınması emri verilmiştir. Bu emir üzerine Mekke’de hükümet konağı inşaatına başlandıysa da çeşitli sebeplerden dolayı, muhtemelen merkeziyetçi reformlara karşı emir ve avanesi tarafından oluşan muhalefet nedeniyle, inşaatın tamamlanması yirmi seneyi almıştır¹⁷². Fakat bu süre içerisinde Mekke’de, Cidde valisinin geldiğinde işlerini takip ettiği, adına hükümet konağı denilen ancak hükümet unsurlarının bulunmadığı bir bina mevcuttu¹⁷³.

2- Hicaz Eyaleti’nin Mali Yapısı

a. Cidde Hazinesi

Cidde hazinesinin gidişatından öncelikli olarak vali¹⁷⁴, daha sonra ise defterdâr sorumlu bulunmaktaydı. Şayet hazinede bir karışıklık meydana gelirse bu durum defterdârın yetersizliğine işaret sayılarak görevden alınabilirdi¹⁷⁵.

Hazine görevlileri arasında hazine başkatibi¹⁷⁶, derkenar katibi ve bir de refik-i evveli derecesinde bir memur vardı¹⁷⁷. Hazine başkatibi hazinenin muhasebesine memur olup eyaletin muhasebe defterini tutmaktaydı. Başkatibin emri altında yardımcı kâtipler yer almaktaydı¹⁷⁸. Şayet başkâtip vefat ederse, bu işin aksamaması için asil tayini yapılana kadar uygun bir kişi vekâleten bu hizmete tayin edilirdi¹⁷⁹.

Diğer bir hazine görevlisi ise hazine mal başkâtibiydi¹⁸⁰. 13 Temmuz 1852 tarihiyle hazine mal başkâtibetine atanan memur, hazinenin 1848 senesinden itibaren hesabı görülememiş olduğundan, ele aldığı hesabı yapmakta oldukça zorlanmıştır. Bunun üzerine,

¹⁷¹ BOA, A.MKT.UM 187/17.

¹⁷² Saleh Muhammed el- Amr, a.g.e., s. 69.

¹⁷³ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (yay. Cavid Baysun), Ankara 1991, I/112. (Bundan sonra Tezakir)

¹⁷⁴ BOA, İDH 18467.

¹⁷⁵ BOA, İMV 16582.

¹⁷⁶ BOA, İDH 17113 ; *Sadâret Teşrifat* 32/60. (Bundan sonra A.TŞF)

¹⁷⁷ BOA, A.TŞF 32/60.

¹⁷⁸ BOA, İDH 20884; İDH 4836.

¹⁷⁹ BOA, A.AMD 28/67.

Vali Âgâh Paşa on iki senedir bu vazifeyi yürüten Süleyman Efendi'den, hazine hakkında en malumatlı ve maharetli kişi olmasından ötürü, bir müddet yeni mal başkâtibine yardım etmesini istemiştir. Süleyman Efendi ise kendisine üç bin krş maaş ve hâcelik rütbesi verilmeden bu işi yapmayacağını belirtmiştir¹⁸¹. Bu ifadelerden açığa çıkan husus, on iki senedir hazinenin hesabını tutan memurun, muhasebe işlerinin inceliklerine vâkıf olduğudur. Buna rağmen hazine hesabının birkaç yıldır görülememiş olması, meselenin hazine görevlileri dışında oluştuğunu göstermektedir.

Bu büronun diğer bir görevlisi ise hazine maaş mukayyidi idi¹⁸². Bu memur 1850 yılı itibariyle tayinatıyla birlikte 1250 krş maaş almaktaydı¹⁸³. 15 Mayıs 1863 tarihli irâdede bir başka görevli olan hazine sandık eminliği memurundan söz edilmektedir¹⁸⁴.

Acil ihtiyaç durumlarında Cidde hazinesine gerekli meblağ Cidde tüccarlarından sağlanmaktaydı. Cidde hazinesine borç veren tüccarların en başında da Ferec Yüsr ve Selim Sultan isimleri gelmekteydi ki Ferec Yüsr Cidde tüccarbaşısıydı¹⁸⁵. Ancak, Bâbîâlî hazine için tüccarlardan bu durumdan haberdar olunca derhal, -3 Haziran 1850'de-, Cidde valisine bir emir göndererek bunun tekrar edilmemesi ihtarında bulunmuştur¹⁸⁶.

12 Temmuz 1853'te Mekke şerifine gönderilen yazıdan anlaşıldığı üzere, Cidde hazinesinin 1849 senesinden itibaren hesabı görülememiş ve hazinenin idaresi iyice zorlaşmıştır. Ayrıca, nizamîye askerinin on bir aylık maaşı verilememiştir¹⁸⁷. Bu durumun düzeltilip, 1849 senesiyle 1854 seneleri arasındaki hesabın görülebilmesi için Aralık 1853 ile Ağustos 1855 tarihleri arasında çalışacak geçici kâtipler istihdam olunmuştur¹⁸⁸. Mevcut karışıklık ancak 1857'de halledilebilmiş ve bu tarihten itibaren muhasebe defterleri tekrar İstanbul'a gönderilmeye başlamıştır. Bundan sonra bir karışıklılığa meydan bırakmamak için Ağustos 1857 itibariyle hazine gelir ve giderlerini beyan eden defterlerin her ay başında ve muhasebe defterlerinin de senesi sonunda mutlaka gönderilmesi emri verilmiştir¹⁸⁹.

¹⁸⁰ BOA, *İ.DH* 27286.

¹⁸¹ BOA, *İ.DH* 17113.

¹⁸² BOA, *İ.DH* 13121.

¹⁸³ BOA, *A. AMD* 27/78.

¹⁸⁴ BOA, *İ.DH* 34463.

¹⁸⁵ BOA, *A.MKT.UM* 199/57; Hindli bir müslüman olan Ferec Yüsr, 132 bin ile 165 bin lira arasındaki birikimiyle Cidde'nin en zenginiydi. Hicaz eyaletinin bankeri olup İngilizlerle iyi ilişkilere sahipti. Bazen konsolos vekili olarak İngilizler için çalışmaktaydı. Ochsenwald, *a.g.e.*, s. 141.

¹⁸⁶ BOA, *A.MKT.UM* 21/46.

¹⁸⁷ BOA, *A.MKT.UM* 139/13.

¹⁸⁸ BOA, *İ.DH* 20901.

¹⁸⁹ BOA, *İ.DH* 25661.

Cidde hazinesi giderlerinin bir kalemini Mekke emirliği oluşturmaktaydı. Emir yazdığı bir pusulayla Cidde hazinesinden para alabilmekteydi. Valinin 12 Aralık 1854 tarihiyle Bâbîâlfî'ye gönderdiği yazısında, Mekke emirinin Cidde hazinesinden ödenmesini istediği meblağı, mühürsüz ve imzasız kağıtlarla talep ettiği ifade edilmiştir. Bu kağıtların kabul edilmeyip mühür ve imza istenmesinin emirin kırıngınlığına neden olacağından böyle bir talepte bulunulamadığı belirtilmiş, memurların zor duruma düşürülmesinden şikayetçi olunmuştur¹⁹⁰.

Hazinenin diğer giderleri ise şunlardı: Vezir rütbesindeki Medine şeyhülhareminin maaşı ve oturduğu evin kirası¹⁹¹, Medine'nin yerel görevlilerinden olan ağaların maaşlarının bir kısmı¹⁹², Medine tamirat müdürünün maaşı¹⁹³, Medine'deki binalardan sorumlu olan bina muavininin maaşı¹⁹⁴, Medine haremindeki binaların tamir ve yenilenme masrafları¹⁹⁵, Mekke hastanesi hademesinin maaşları ile hastanenin masrafları, Cidde Gureba hastanesinin masrafları ile hizmetlilerinin maaşları¹⁹⁶, bölge eşrafına, mücavirlere, urban şeyhlerine verilen tahsisatların tamamı veya bir kısmı¹⁹⁷.

Hazinenin temel girdisi ise Temmuz 1862'ye kadar her sene Mısır'dan zahire bedeli olarak Mısır vergisine mahsuben gönderilen 20 bin kese olmuştur. 1863'ten itibaren ise Bağdat'taki mahallî gümrük ve başka emvalden gönderilmeye başlanmıştır¹⁹⁸. Cidde valisinin ve defterdârının 18 Ağustos 1850 tarihinde ortaklaşa yazdıkları yazıda 1848 senesi Hicaz mürettebatının 20 bin kese olduğu fakat bölgenin eşrafına, mücavirlere, urban meşayihine ödemeler yapıldığından bu miktarın yetmediği ifade edilmiştir. Ayrıca, hazinenin, yoğun ödemelerden dolayı her sene on bin kese açığı çıktığı, hazinenin mevcut durumunda tüccara ve askere çok miktarda borcu olduğu yazılmıştır. Bunun üzerine 1849 yılında Hicaz mürettebatı 30 bin keseye yükseltilmiştir¹⁹⁹.

Hazinenin giderlerinden biri de muhtaç durumda olup geçim sıkıntısı çekenlere verilen aylık yardımlardı. Yalnız bu türden yapılacak harcamaların bir limiti olduğundan,

¹⁹⁰ BOA, *İ.DH* 25661.

¹⁹¹ BOA, *İ.MV* 13917.

¹⁹² BOA, *İ.DH* 16716 Cidde hazinesinden tahsis olunan ağaların maaşları Medine hazinesine nakledilerek ödenmekteydi.

¹⁹³ BOA, *İ.DH* 20412.

¹⁹⁴ BOA, *İ.MV* 14378. Bu görevde bulunan zatın maaşı, ilk önce maliye hazinesinden evkaf-ı hümayûn hazinesine gelmekte oradan da Cidde hazinesine teslim edilmekteydi.

¹⁹⁵ BOA, *İ.DH* 14790.

¹⁹⁶ BOA, *İ.MV* 14378.

¹⁹⁷ BOA, *İ.DH* 13157.

¹⁹⁸ BOA, *İ.MV* 22429 lef 4.

¹⁹⁹ Aynı vesika.

yeni bir ihtiyaç sahibine maaş verilebilmesi için maaş alanlardan birinin vefat yahut başka bir sebeple maaşının kesilmesi yani bir boşluğun oluşması gerekmektedir²⁰⁰.

Hazinenin bir işlevi de mücavirlerden veya geçici olarak Hicaz'da bulunanlardan birisinin vefat etmesi durumunda, şayet cenazenin varisleri Hicaz'da değillerse, cenazenin terekesini varislerine teslim etmek üzere muhafaza altına alınması ve gerekirse paranın varisler adına işletilmesi idi²⁰¹.

b. Defterdâr

Cidde eyaletinin malî işlerinden sorumlu olan defterdâr, valinin maiyyetinde çalışmaktaydı²⁰². Bununla birlikte defterdârın atanması, azli veya sürgüne gönderilmesi ancak Bâbîâlî tarafından yapılabilmektedir²⁰³.

Defterdârın rahat ve serbest çalışabilmesinin temini için defterdârlığa üst rütbeli kişiler atanırdı. Şayet atanması planlanan kişiler yeterince üst rütbeli değillerse uygun rütbelere terfi ettirildikten sonra tayin edilirdi. 17 Eylül 1857'de defterdârlığa atanan Süleyman Efendi'nin rütbesi söz konusu sebepten ötürü rütbe-i saniye sınıf-ı evvel mütemayizliğine yükseltilmişti²⁰⁴.

Defterdârlar tayin edilirken, defterdâra işlerinde yardımcı olunması ve kendisine güzel muamelede bulunulması için Mekke emirine ve Cidde valisine emirler gönderilmekteydi²⁰⁵. Bazen, tayin işlemi yapılırken, bu işlemle eş zamanlı olarak Cidde hazinesine merkezden para gönderilmesi de gerekmekteydi. Bu gibi durumlarda paranın doğrudan defterdâra emanet edilmesi tercih ediliyordu. Aynı şekilde defterdârlar İstanbul'da bulunurken Cidde hazinesine para gönderilecekse paralar yine defterdâra teslim edilmekteydi²⁰⁶.

Şerif Paşa'nın (1845-1848) valiliği esnasında Hicaz'da bulunmuş olan ve eyalet hakkında 28 Mayıs 1848 tarihli bir rapor da kaleme alan Eşref Bey, raporunda malî işlerin mülkî idareden ayrılmasının daha iyi olacağını beyan etmiştir. Fakat valinin nüfuzunun

²⁰⁰ BOA, İ.DH 13157.

²⁰¹ BOA, A.MKT.UM 6/64; A.AMD 5/60.

²⁰² BOA, İ.DH 18467.

²⁰³ BOA, A.MKT.UM 232/12.

²⁰⁴ BOA, İ.MV 16582.

²⁰⁵ BOA, A.MKT.UM 127/34.

²⁰⁶ BOA, A.MKT.UM 199/57.

azalmasından endişe eden Bâbîâlî defterdârlığın valiye müsteşarlık hizmeti veren bir makam olmasını daha uygun görmüş ve defterdârı valinin maiyyetinden ayırmamıştır²⁰⁷.

Defterdara hitaben yazılan 24 Mayıs 1862 tarihli yazıda, Hicaz'ın iyi idare edilebilmesi için eyalet malî işlerinin yolunda gitmesinin şart olduğu ve bu işe kendisinin maiyyetiyle birlikte memur edildiği ifade edilmiştir. Valiye müracaat olunmadıkça yapılan işlerin eksik kalacağı ve bunun eyalet işlerine menfî te'siri olacağı belirtilmiştir. Ayrıca İstanbul'da valinin kararlarının gözetildiğine özellikle vurgu yapılmıştır²⁰⁸.

Eyaletle ilgili yapılan harcamalar defterlere kaydedilip her sene İstanbul'a gönderilmekteydi. Defterdarlar görevden alınıp İstanbul'a döndüklerinde bu defterlerin hesabını tekrar görüp ilgili makamlara izah etmekteydiler²⁰⁹. Hicaz valisi defterdârın vazifesi sona erdiğinde, Cidde hazinesi ve gerekse resmî ambarlarla ilgili defterdârın hesabının görülüp sonuçlandığını İstanbul'a rapor etmekteydi²¹⁰.

Defterdârlar²¹¹ ile ahali arasında bir anlaşmazlık vuku bulması halinde bu durum defterdârın azline neden olabilirdi. Defterdâr Remzi Efendi hakkında Mekke halkınca yazılıp, Şerif Abdullah Paşa tarafından Bâbîâlî'ye arz olunan bir dilekçe bu meyanda olup, Remzi Efendi'nin yerine halkın sevdiği eski defterdâr Süleyman Efendi'nin tayin edilmesi istenmiştir. Nitekim bu talep üzerine Remzi Efendi'ye dört bin kırş emekli maaşı verilerek yerine Süleyman Efendi tayin edilmiştir²¹².

c. Eyalet Muhasebecisi

Cidde eyaleti malî görevlilerinden bir diğeri eyalet muhasebecisiydi. Eyalet muhasebecilerinin tuttukları hesaplarda sık sık karışıklıklar çıkmaktaydı. Bu durumun çeşitli nedenleri bulunmaktaydı. Bu nedenlerden biri de bu işle görevli kişilerin liyakatsizlikleri olmalıdır. Çünkü, devletin diğer bölgelerinde görev yapan memurlar Hicaz'ın uzak, ikliminin zorlu olması ve burada görev yapmanın maddî olarak fazladan bir getirisinin bulunmamasından dolayı Hicaz'a gitmek istememekteydiler. Bâbîâlî de benzer sebeplerden dolayı bölgeye gönüllü memur göndermeyi tercih etmekteydi. Bu işe

²⁰⁷ BOA, *İ.DH* 9264.

²⁰⁸ BOA, *A.MKT.UM* 107/6.

²⁰⁹ BOA, *İ.DH* 26822.

²¹⁰ *Aynı Vesika*

²¹¹ BOA, *A.MKT.UM* 123/98.

²¹² BOA, *İ.DH* 28392.

gönderilecek memur bulmada sıkıntıya düşülmesine neden olmaktaydı. Devlet bu yüzden bölgeye gönderebildiği muhasebeciyi göndermekte fakat hesapların karıştığı dönemlerde ise merkezden, geçici olarak tecrübeli bir memuru, yanına bir de yardımcı vererek Hicaz'a göndermekteydi.

Böyle bir uygulamanın örneği 1849 yılı kayıtlarında görülmektedir. Bâbıâî, 1849 yılı Cidde eyaleti masraf defterleri gelmeyince, bunun sebebini validen sormuş ve eyalet muhasebesinin kargaşada olduğu ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine sadrazam durumu açıklamak maksadıyla padişaha bir arzda bulunmuştur. Bu arzda, eyalete düşük maaş ve harcırahla kimsenin gitmek istemediği, yüksek maaşın ise tasarruf usulüne ters düştüğünden verilemediği ifade edilmiştir. O sıralarda Hicaz'a mücaveret²¹³ için gitmeye niyetlenmiş olan, muhasebe işlerinin erbabı ve gümrük zimmetinden emekli Vehbi Bey geçici olarak üç bin kırş maaşla eyalet muhasebesine tayin edilmiştir. Vehbi Bey'in yanında Cidde mukayyidi Asım Efendi'nin yardımcı olarak bölgeye tayin edilmesi teklifi de padişahça onaylanmıştır²¹⁴.

Her ne kadar bölgede tecrübeli memur sıkıntısı çekilse de durumun her zaman böyle olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim 25 Kasım 1860 tarihli teşrifat kayıtlarında adı geçen dönemin muhasebecisinin, Anadolu ordusunda ve İzmir'de muhasebecilik yaptığı anlaşılmaktadır²¹⁵. Muhasebecinin geçmişine ilişkin bu bilgiler, onun Hicaz'da görev yapmadan önce muhasebe işlerine dair oldukça tecrübe kazanmış olduğunu göstermektedir.

d. Mal Memuru ve Tahrirat Kâtipleri

Mekke emirinin zaman zaman iltimasta bulunduğu kişiler arasında ismi geçenlerden biri Cidde Eyaleti mal başkâtibidir²¹⁶. Bu memur 25 Kasım 1860 tarihli teşrifat belgesinde bahsedilen divan hazinesi mal kâtibinin amiridir²¹⁷.

30 Ağustos 1850 tarihli bir belgeden, Cidde Eyaleti malî işlerinin görüldüğü büroda tahrirat başkâtibi ile onun emrinde çalışan başka kâtiplerin bulunduğu anlaşılmaktadır²¹⁸.

²¹³ Hac niyetiyle Hicaz'a giderek hacdan sonra Haremeyn civarında ikâmet ve itikaf etmeye mücaveret denmekteydi. M. Z. Pakalın, *a.g.e.*, II/592.

²¹⁴ BOA, *İ.DH* 17113.

²¹⁵ BOA, *A.TŞF* 32/60.

²¹⁶ BOA, *A.MKT.UM* 25/60.

²¹⁷ BOA, *A.TŞF* 32/60.

e. Cidde Gümrüğü

Kızıldeniz'in en önemli ticaret limanı ve Mekke'nin iskelesi Cidde'de Hicaz'ın en mühim gelir kaynağı olan Cidde Gümrüğü kurulmuştu²¹⁹. 19. yüzyılın ikinci yarısında Cidde limanında deniz ticareti üç şekilde yapılmaktaydı. Bunların ilki küçük yelkenli gemilerle yerli gemicilerin Kızıldeniz, Arabistan ve Basra körfezi ile yapmış oldukları ticaretti. İkincisi, Avrupalı gemiciler tarafından idare edilen Hindistan, Singapur ve Cava'dan (Endonezya) gelen gemilerden oluşan ticaretti. Sonuncusu ise Avrupa'dan Cidde'ye gelen gemiler ve Cidde Süveyş arasında gidip gelen bir kısmı Egyptian Company'ye ait olan buharlı gemilerle yapılan ticaretti²²⁰. Başka bir ifade ile Cidde hem imparatorluk dahilinden gelen ticaret malları için dahilî ve hem de dışardan gelen mallar için de haricî gümrük niteliği taşımaktaydı. Gelen mallar valiliğin sorumluluğu altında olan gümrükte sayılarak, eşyalara tahakkuk eden vergi miktarları hesaplanmaktaydı. Eskiden beri gümrük gelirleri belli oranlarda valilik ile emirlik arasında taksim edilmekteydi. Ayrıca, Mekke ve Medine kazaları tevcih olunan kadılara da Cidde gümrüğü gelirlerinden tahsisat ayrılmaktaydı²²¹.

Mekke emirinin gümrük gelirlerinden pay alması nedeniyle, emirin tayin ettiği bir memur ile kâtipleri gümrükte vazife görmekteydiler. Gümrükte ağırlığı olan memurlar ise valiliğin memur ve kâtipleriydi, ki tüccarlar bunların varlığına güvenerek karaya mal çıkarmaktaydılar. Gümrükte görev yapan kâtipler, gümrüğün hesabını günlük olarak yapar ve kethüdâlara yazılı olarak verirlerdi. Kethüdâlar da bu yazıyı senet olarak mühürleyip valiye arz ederlerdi. Ay sonunda ise toplam hasılat hesaplanarak hazineye teslim edilirdi²²².

Cidde gümrüğü binasına gümrük köşkü de denilmekteydi²²³. Burada gümrükçü adıyla bir gümrük memuru bulunmaktaydı²²⁴. Ticaret ile ilgili hususlarda, eyalet meclisi

²¹⁸ BOA, A.MKT.UM 28/73.

²¹⁹ "Osmanlı..."s. 317.

²²⁰ Hindistan taraflarından gelen bu büyük tonajlı gemiler Osmanlı idaresinde "Tevâhî" adı ile isimlendirilmekteydi. Ömer Çoban, *Maliye Varidat Defterlerine Göre XIX.Yüzyılda Cidde Gümrüğü (1840-1860)*, İstanbul 2003, s. 8. (MÜYayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

²²¹ BOA, İ.DH 32718.

²²² "El-Fevaid...", s. 152, 153.

²²³ BOA, İ.MMS 587/1.

²²⁴ BOA, A.MKT.MVL 44/77; İ HR 597/1.

azaları olan tüccarlar gerektiğinde gümrükte toplantı yapmaktaydılar²²⁵. Ayrıca Cidde gümrüğü Zale kapısı kapıcılığı adıyla bir memuriyet de vardı²²⁶.

Cidde gümrüğü ve ona bağlı gümrükler ile Yemen gümrükleri arzu edenler arasından uygun görülenlere maktuan²²⁷ idare edilmek üzere verilmekteydi²²⁸.

1859 senesi başlarında, Cidde ve Cidde'ye bağlı gümrüklerin müzayedesini yapılmıştır. O yıl, ihale bedeli olarak bir önceki seneye göre 1170 kese daha fazla karşılık teklif edilmişti. Cidde gümrüğünün, Yemen gümrükleriyle tabii irtibatları bulunduğu için, Vali Namık Paşa Cidde ve Yemen gümrüklerini birleştirerek müzayede etmişti. Muhtemelen teklifin bir önceki yıla göre artması da bundan dolayı idi. Birleşik gümrükler için iki seneliğine on beş bin kese teklif edenler de olmuştur. Fakat vali bu gümrüklerin ileride daha fazla getirisi olacağını ümit ettiğinden ihaleyi kimseye vermeyerek durumu Bâbîâlî'ye arz etmiştir. Vali, gümrük gelirlerinin artmasına paralel olarak gümrüklerin ihale miktarının yükseleceğini, daha yüksek miktarda ihale bedeli ödeyebilecek kimselerin ise ancak İstanbul'da olabileceğini de ayrıca yazısında vurgulamıştır.

Bölgeden gelen bu bilgiler üzerine Bâbîâlî, Cidde eski valisi Mahmud Paşa'ya (1856-1857) bu konu hakkındaki düşüncelerini sormuştur. Paşa, birleştirme işlemiyle gümrüklerin büyüyeceğini, bunun ise gümrük idaresini zorlaştıracağını belirtmiştir. Bu mahsurlarından dolayı da kendi döneminde Cidde ve Yemen gümrüklerinin ayrı ayrı idare edilmiş olduğunu beyan etmiştir. Hükümet bu açıklama üzerine gümrüklerin bir sene daha emaneten idare edilip gelirlerinin ne kadar olabileceğinin iyice anlaşılmasına, bu arada Namık Paşa'nın yerine atanan Vali Hacı Ali Paşa'nın (1859-1861) düşüncesinin de öğrenilmesinden sonra hareket edilmesine karar vermiştir²²⁹.

Bazı yerli ve yabancı tüccarlar Cidde eski valisi Namık Paşa'nın Yemen'de kurmuş olduğu kara gümrüklerini Bâbîâlî'ye şikâyet etmekteydiler. Şikâyetlere göre, bu gümrükler ticarî malların çifte vergilendirilmesine sebep olmaktaydı. Bâbîâlî, şikâyetler üzerine Namık Paşa'dan bu gümrükler hakkında bilgi istemiştir. Mehmed Namık Paşa, bu gümrük gelirlerinin mahallince bazı masraflara karşılık olarak kurulduğunu belirtmiştir. Bâbîâlî bu uygulamanın kanuna muhalif ve zaten yasaklanmış olduğunu, uygulamanın kaldırılarak

²²⁵ BOA, İ. HR 597/1.

²²⁶ BOA, A.MKT.UM 92/1.

²²⁷ Maktuan vermek, devlete ait olan bir gelirin bir bedel karşılığında kiralanması, geçici olarak temlik edilmesi demektir. M. Z. Pakalın, a.g.e., II/578.

²²⁸ BOA, A.MKT.MHM 91/21.

²²⁹ BOA, A.MKT.MVL 105/26.

gereken gelirin başka yollardan karşılanmasını Hicaz valiliğine atanmış olan Hacı Ali Paşa'ya emretmiştir²³⁰.

Cidde ve Yemen eyaletinde bulunan gümrük, ihtisab²³¹ ve diğer vergilerin 1859 senesi hasılatı 17203 kese tutmuştu. Bu miktarı toptan verebilecek mültezimler bulunmadığından bu gümrüklerin yine emaneten idaresine karar verilmişti. Aynı zamanda mahalli idare vasıtasıyla 1859 senesi Ağustosundan 1860 senesi Ağustosuna kadar yıllık olmak üzere müzayede ile maktuan ihalesi veya 1860 senesi Ağustosundan itibaren iltizamı hususu Meclis-i Vâlâ'ya havale edildi. Ayrıca senelik geliri 1900 kese olan kara gümrüğü yerine başka vergilerin konulup konulmaması meselesi de meclise havale edilmişti. Meclis müzakereleri neticesinde sahil gümrüklerinin birleştirilip maktuan ihalesi uygun görülmüştü. Ancak, 1859 senesi Ağustos'u²³² geçtiğinden ve mültezimin işe başlamasına kadar birkaç ay daha geçmesinin hazinenin zararına olacağından, 1859-1860 döneminde de emaneten idare edilmesi, 1860 senesi Ağustosundan 1861 senesi Ağustosuna kadar yıllık olmak şartıyla ve mahallinden bildirilecek hasılat üzerinden, hazine tarafından maktuan ihale edilmesi uygun görülmüştür. Kara gümrüğü yerine yeni vergi konulmasının Hicaz'ın sâir yerlere benzememesinden dolayı uygun olmayacağına, ihtiyaç duyulan ve kara gümrüklerinden beklenen gelirin gümrüklerin ihalesi esnasındaki artıştan karşılanmasına karar verilmiştir²³³.

Bu arada Cidde valisi, hükûmet ile yaptığı yazışmada Sevakin gümrüklerinin yıllık geliri arttığından Cidde gümrükleri ihale edilirken buranın hariç tutulmasını teklif etmiştir. Bunun üzerine, hükûmet 1860 Ağustosuna kadar diğer gümrükler emaneten idare edileceğinden bu süre zarfında Sevakin gümrüklerinin gerçek hasılatı ortaya çıkacağı, böylece Sevakin gümrüklerinin de Cidde ve Yemen gümrükleriyle beraber maktuan ihale edilebileceğine karar vermiştir²³⁴. 1860'da Cidde ve Yemen gümrükleri kararlaştırıldığı şekilde taliplerine ihale edilmiştir²³⁵.

²³⁰ BOA, A.MKT.MVL 105/26; İ.MV 17961.

²³¹ İhtisap vergisi, alış veriş işlerine bakan muhtesibin vazifesi karşılığında şehir ve kasabalarda kurulan pazar ve panayır yerlerinden aldığı verginin adıdır. Zeki Pakalın, *a.g.e*, II/43.

²³² Bu tür işlere sene başından itibaren başlanmaktaydı. Ağustos ayı o senenin hicri yılbaşına denk gelmiştir.

²³³ BOA, A.MKT.MVL 112/95.

²³⁴ Aynı Vesika

²³⁵ BOA, İ.DH 30127.

f. Hicaz Postası

Hicaz-Mısır-İstanbul arasındaki haberleşme kara postası yoluyla veya deniz üzerinden sağlanmaktaydı. İstanbul'a ulaşan tarihî olan posta güzergahı Mısır'dan geçmekteydi. Ancak, Mehmed Ali Paşa'nın isyan etmesiyle devletin paşaya olan güvenini kaybetmesi, bu güzergahın değiştirilip değiştirilmemesi sorusunu akıllara getirmişti. 1840 yılında Cidde Eyaleti valisi olarak atanan Tatar Osman Paşa, Cidde-Süveyş-İskenderiye-Mısır yolu yerine Cidde-Şam-İstanbul yolunun kullanılması için Maan'dan Şam'a kadar gerekli güzergâhların te'sisini teklif etmişti²³⁶. Ancak, Vali Hasip Paşa zamanında Cidde ile Süveyş arasında işletilmek üzere posta vapuru kullanılması gündeme geldiğinde kara postasının ihtiyacı karşıladığının belirtilmesi²³⁷ 1851 tarihine kadar yine aynı kara yolu güzergâhının kullanıldığını göstermektedir. Posta vapurunun tasvip edilmemesinin sebebi, Bahriye Nezareti'nin posta vapuru imalinin maliyetli olması ve oradaki diğer vapurların ticaretine zarar verebileceği mütalaası olmuştur²³⁸.

Posta vapuru kullanıldığında zahirenin de vapurla taşınabileceği düşünülmekteydi. Fakat vapurla zahire taşınması zahirenin sıhhiyeti açısından mahzurluydu²³⁹. Hükümet 8 Şubat 1849 tarihinden itibaren, Hasib Paşa'ya, muvakkaten 1 yük 32 bin kuruşa mal olacak kara postası²⁴⁰ güzergâhının yeniden tesis edilerek kullanılması emrini vermiştir²⁴¹. Bunun üzerine paşa, çölde, Mekke'den Mısır'a kadar 19 posta menzili oluşturmuştur. Bu güzergâhlara hecin develeriyle birlikte aylık maaş verilen Araplar yerleştirilmişti. Bu şekilde bir evrak Cidde'den Mısır'a 25 günde ulaşmaktaydı. Postanın senelik masrafı ise 500 kese akçeyi bulmaktaydı²⁴².

Vali Âgâh Paşa, Hasib Paşa'nın kurmuş olduğu bu sistemi pahalı ve oldukça hantal bulmaktaydı. Âgâh Paşa, Bâbıâlfî'ye kara postası yerine deniz postasının kullanılmasını tavsiye etti. Çünkü kara postası sadece resmi makamlarca kullanılmaktaydı. Tüccarlar ise posta için deniz yolunu tercih etmekteydiler. Çünkü Cidde'den Süveyş'e menzil kayıklarıyla mektuplar en fazla 15 günde ulaşmaktaydı. Ücretleri ise 800 kuruştı. Vali, denizden gelen postayı Mısır'a ulaştırmak için Süveyş'e 200 krş aylıkla bir adam

²³⁶ BOA, *İ.DH* 1865.

²³⁷ BOA, *A.MKT.MVL* 17/75.

²³⁸ BOA, *A.AMD* 13/50.

²³⁹ BOA, *A.MKT.MVL* 17/75.

²⁴⁰ BOA, *A.MKT.UM* 15/99.

²⁴¹ *Aynı Vesika*

²⁴² BOA, *A.MKT.MHM* 30/82.

yerleştirildiği takdirde Mısır'dan vapura verilecek olan postanın hem daha hızlı hem de daha ucuza mal olacağını belirtmekteydi. Ayrıca Hasib Paşa'nın altı ayda sadece beş defa mektup gönderdiğini belirten Âgâh Paşa, valilerin iki ayda bir 5000 krş harcırahla valilikten bir memur görevlendirerek toplu mektup göndermesi durumunda hazinenin 400 keselik menfaati olacağını ifade etmiştir²⁴³. Bu teklifi olumlu bulan Bâbîâlî, 21 Haziran 1851 tarihinden itibaren, kara postasının iptali emrini verdi ve mektuplar deniz yoluyla gönderilmeye başlandı²⁴⁴.

3- Hicaz'da Geleneksel Yerel İdare ve Merkeziyetçi Yapılanmaya Tepkiler

a. Emirlik İdaresi ve Mekke Emirliği

Mekke, 865 tarihinden itibaren Hazret-i Hasan'ın soyundan olup Mekke'de emirliğini ilan eden şerifler tarafından yönetilmiştir. Şeriflik idaresi 961'den 1061 senesine kadar Karamati denilen bir kavim tarafından kesintiye uğratılsa da 1061'den itibaren tekrar bir şerif ailesinin eline geçmiştir²⁴⁵. Mekke emirleri daha çok geleneksel idareci olup, Mısır'a hakim olan devletlere bağlılık arz etmişlerdir. Mısır'ı elimde bulunduran İslâm devletleri de Hazret-i Peygamber'in ailesine duyulan saygıyla birlikte devletlerinin meşruiyetini kuvvetlendirmek için şerif ailelerinin hakimiyetlerine mani olmamış kendilerini tanımaları şartıyla onların idaresine müdahale etmemişlerdir. Hatta, emirleri onure edecek, prestijlerini yüksek tutacak davranışlarda bulunmuşlardır. Yavuz Sultan Selim'in 1517'de Ridaniye savaşını müteakip Mısır'ı ele geçirmesiyle birlikte Şerif Berekât b. Muhammed, oğlu Ebu Numeyy'i Mısır'a göndererek Osmanlı padişahına biat etmişti. Onların bu bağlılıkları Şerif Hüseyin'in 1916'daki isyanına kadar sürmüştür²⁴⁶.

Osmanlı hükümetleri 19. yüzyılın ortalarından itibaren Zevi Zeyd'den Abdumuttalib ile bazı oğullarını ve Zevi Avn'dan Muhammed b. Avn evladının pek çoğunu İstanbul'a getirterek onlara yüksek rütbe ve memuriyetler vermiş ve zamanı gelince içlerinden uygun görülenleri emirliğe atamışlardır²⁴⁷.

²⁴³ BOA, A.MKT.MHM 30/82.

²⁴⁴ BOA, A.MKT.MVL 39/75.

²⁴⁵ *Mekke-i Mükerrreme Emirleri*, s. 70.

²⁴⁶ A.g.e., s. 143

²⁴⁷ A.g.e., s. 23.

Mekke emirleri ber'at veya menşur-ı emaret denilen bir vesîka ile emarete tayin olunmaktaydılar. Bu menşurda emirin vazifeleri bildirilir ve emire tavsiyelerde bulunulurdu²⁴⁸. Bundan başka her sene kaftan ağası²⁴⁹ vasıtasıyla Mekke emaretine nâme-i hümâyûn gönderilerek hükümetin emirden beklentileri sıralanırdı²⁵⁰. Örneğin Ocak 1859'da Mekke emirine gönderilen name-i hümayunda, emirden Haremeyn'in ihtiyaçlarını temin etmesi, ahali ve mücavirinin rahatlarını sağlaması, Hicaz'da düzeni devam ettirmesi, hac kâfilelerinin sebilleri yaptırması ve tüccarın güvenliğini sağlaması istenmiştir²⁵¹.

Mekke emirinin veya vekil tayin ettiği kişinin müstakilen hacıları karşılaması emirin memuriyetine dair sorumluluklarındandı. 1850 senesi haccı yapılırken emir Yemen'de bulunduğundan hacıları karşılayamayacaktı. Bu yüzden bu görevi emaret vekili olan oğlu üstlenmiştir. Ancak o da bizzat gidemediğinden yerine kendi maiyyetinden bir kişiyi görevlendirmişti²⁵². Nadiren de olsa, valiler de emirlerin işlerini deruhte edebilirlerdi. Örneğin emir vekili Abdullah Paşa'nın isyan eden Asir kabileleri üzerine gitmesiyle vekalet boşalmıştı. Bunun üzerine vali geçici olarak emaret işlerini üstlenmişti²⁵³.

Mekke emirleri, valilerin vefat etmeleri durumunda yeni vali yahut vali vekili atanana kadar valiliğin işlerini görmek üzere uygun gördükleri kişileri vali kaymakamı sıfatıyla geçici olarak görevlendirirlerdi. Cidde valisi Osman Paşa vefat ettiğinde Mekke emiri, yeni vali Cidde'ye ulaşıp göreve başlayana kadar, Osman Paşa'nın kardeşini geçici olarak görevlendirmiş ve ona 25 bin krş maaş tahsis edilmesi için Bâbîâlî'ye arzda bulunmuştur²⁵⁴.

Emirler görevden alındıktan sonra yeni emirler gelene kadar yerlerine bakmak üzere valilikçe bir kaymakam ve bu kaymakama da bir müsteşar tayin edilir, akabinde yapılan atamalar İstanbul'a raporla bildirilirdi. Şerif Abdulluttalib emirlikten azledilince Şerif Muhammed b. Avn Mekke'ye ulaşınca kadar Şerif Abdullah Nasır emaret işlerine

²⁴⁸ A.g.e., s. 19.

²⁴⁹ Saray görevlisi olan kaftan ağası padişah tarafından Mekke emirine hitaben yazılan Türkçe nâme ile sürre-i hümâyûn'un hareketinden iki ay evvel Mekke'ye yollanırdı. Bu nâme-i hümâyûna teşrîfatnâme-i hümâyûn denmekteydi. Kaftan ağası göreve tayin edildiğinde kendisine hil'at giydirilir ve birkaç gün sonra Mekke emirine gönderilecek nâme-i hümâyûn ile uzun yenli seraser kumaşa dikilmiş olan samur kürkü Reistü'l-küttabın huzurunda teslim alırdı. Münir Atalar, *a.g.e.*, s.188 Haktan ağası olarak da bilinen bu kişi Mekke emiri ile başkalarına ihsan edilen hil'atleri giydirmekle de yükümlüydü. M.Z. Pakalın, *a.g.e.*, II/134

²⁵⁰ BOA, *İ.DH* 31142.

²⁵¹ BOA, *A.DVN.NMH* 41/2.

²⁵² BOA, *İ.DH* 11810.

²⁵³ BOA, *A.AMD* 8/50.

²⁵⁴ BOA, *İ.DH* 5627.

nezâret etmek üzere kaymakam olarak ve Şerif Mansur b. Yahya da müsteşar olarak görevlendirilmişti²⁵⁵.

Emirler kontrollerindeki bölgelerin öşrünü toplamaktaydılar. Öşür toplama mevsimi geldiğinde, valilik tarafından emirin maiyyetine süvari ve piyade askeri tahsis edilmekteydi. Emirler bu askerlerle birlikte urban mevkilerine bizzat gitmekte veya kendi yerine oğullarını göndermekteydiler²⁵⁶.

Mekke emirleri emaretle ilgili işlerini emaret dairesinden takip edip yönlendirmekteydiler. Emirler bu dairenin işlerini görmek üzere emaret dairesi müdürü tayin etmekteydiler²⁵⁷.

Bu dairenin içerisinde emarete dair olan işlerin görüşülüp resmîyete döküldüğü emirlik divanı ve bu divanın da kâtipleri bulunmaktaydı²⁵⁸. Bu kâtiplerden biri Arapça yazışmaları yapan Arapça kâtibi²⁵⁹ diğeri ise Türkçe kâtibiydi²⁶⁰. Vilayetle ve Bâbîâlî ile yapılan yazışmalarda Türkçe kâtibi kullanıldığı gibi şeriflere yahut kabile reislerine gönderilen yazılar Arapça kâtibince yazılmaktaydı. Kâtipler emarete dair işlerde bilgi sahibi kişilerdi. Diğer emaret görevlilerine olduğu gibi kâtiplere de çeşitli rütbeler verilmekteydi²⁶¹. Emaretin bir diğer birimini ise emirlik tercümanın yer aldığı kalem oluşturmaktaydı²⁶².

Emirlik dairesinde emirden sonra en yetkili kişi ve emir olmadığında yerine bakan kişi emaret kaymakamıydı. Emirler, kaymakamları olarak kendi yakınlarını veya yetişkin ise oğullarını kaymakam olarak seçmekteydiler. Mesela, Şerif Muhammed b. Avn'ın kaymakamı, oğlu Şerif Abdullah Paşa'ydı²⁶³. Kaymakam, emirin Mekke'de bulunmadığı zamanlarda onun yerine emirlik işlerine bakmakla yükümlüydü²⁶⁴. Kendisine verilen emirleri yerine getirir, emirin vekili olarak gönderildiği bölgeye gider ve onu temsilen iş görürdü. Emarete görev alan emirin oğulları müstakil daireler kurabilmekteydiler. Muhammed b. Avn'ın emirliği esnasında Emir'in Bâbîâlî'ye sunduğu arz üzerine valiye verilen emirle bunların maiyyetlerine 200 süvari başıbozuğu verilmişti. Kendilerinden sonra yerlerine oğullarını bırakmak isteyen emirler, oğulları için zaman zaman para ve

²⁵⁵ BOA, İ.DH 2719 ; İ.DH 21959.

²⁵⁶ BOA, İ.DH 6083.

²⁵⁷ BOA, A.TŞF 32/60.

²⁵⁸ BOA, A.TŞF 32/60.

²⁵⁹ BOA, İ.DH 22218

²⁶⁰ *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, s. 29.

²⁶¹ BOA, İ.DH 22218.

²⁶² *Aynı Vesika*

²⁶³ BOA, İ.DH 12026.

rütbe iltimasında bulunarak onların nüfuzlarının kuvvetlenmesini sağlamaya çalışmışlardır²⁶⁵. Örneğin, Emir Muhammed b. Avn, azledilmeden bir süre önce, 26 Haziran 1850’de, emaretin kendi evladına hasredilmesi hususunda Bâbîâli’ye bir arzuhal sunmuştur²⁶⁶.

Mekke emirlerinin bu görevlilerden başka emir muavini adıyla bir yardımcılarını daha bulunmaktaydı. Ancak, emaret muavini Tevfik Paşa vefat edince, emirin evlatlarının iyi yetişmeleri ve emire doğal olarak maiyyet olmalarından dolayı böyle bir makama gerek kalmamış ve Temmuz 1850’de muavinlik hizmeti ilga edilmiştir. Hükümet bu makama tahsis edilen aylık 12500 kuruşun 7500 kuruşunu emirin büyük oğlu Şerif Abdullah Paşa’ya, 5000’inin de emirin diğer oğlu Şerif Ali Paşa’ya verilmesine karar vermiştir²⁶⁷. Şerif Ali Paşa’nın Şubat 1851’de Bâbîâli’ye gönderilen mazbatada bu unvanla isminin geçtiği görülmektedir²⁶⁸. Bu durum makamın ismen devam ettiğini ancak sadece emir oğullarına münhasır kılındığı şeklinde açıklanabilir.

b. Merkeziyetçi Yapılanmaya Bir Tepki Olarak Mekke Emirinin İsyanı

Mekke emirlerinin geçmişte sahip oldukları imtiyazlı statüleri Hicaz’ın Osmanlı hakimiyetine girmesinden sonra da devam ettirilmişti. Haremeyn civarında olan aşiret ve kabilelerin otorite olarak Mekke emirini görme eğiliminde olmaları, devleti “urban idaresini” geleneksel mahallî nüfuzundan istifade edilmesi düşünülen Mekke emirlerine bırakmaya sevk etti. Uzun yıllar emirler de bu durumdan istifade ile kendi statülerini korumak ve hatta devletin gücünü arkalarına alarak nüfuzlarını artırmak için vali gibi hareket ettiler. Sürekli bölgede askeri güç bulunduramayan devlet de emirlerin nüfuzundan istifade etme uğruna bu fiilî duruma karşı tavır takınmamaktaydı. Bu yüzden devlet, klasik dönemde Mekke emirlerinin görev ve yetkilerini belirleyen bir kanun yapmamış, sadece tayinleri sırasında emirlere gönderilen berat veya menşurlarda kendilerinden beklenen hususlar belirtilerek²⁶⁹ esnek bir idarî yapı sağlamaya çalışmıştır. Bu esnek yapı

²⁶⁴ BOA, *İ.DH* 163.

²⁶⁵ BOA, *A.MKT.MHM* 23/36.

²⁶⁶ BOA, *A.MKT.UM* 20/14.

²⁶⁷ BOA, *A.MKT.MHM* 23/25.

²⁶⁸ BOA, *A.MKT.MHM* 29/59.

²⁶⁹ “Osmanlı Devleti...”, I/317.

gerektiğinde devlete her olaya müdahale hakkı verdiği gibi, çoğu kere emirlerin başı buyruk davranmalarına da sebep olmuştur.

Londra Protokolü akabinde Mehmed Ali Paşa'nın Hicazdan çekilmesi ile Bâbîâlî, 25 Ocak 1841'de, eyalete Tatar Osman Paşa'yı vali olarak atadı. Hicaz Eyaleti'nde restorasyon çalışmalarını başlatan devlet, Mısır sorunu sırasında bozulan yapıyı ve devletin merkezi otoritesini kurmaya çalıştı. Eskiye ihya etme çerçevesinde Mekke emirine karşı olan eski tavır değiştirilmedi. Aşîretlerin, hâl-i hazırda Mekke şerifliğini yapmakta olan Muhammed b. Avn'dan (1840/1851) hoşnut olması bedevîlerin kontrolünün emir vasıtasıyla sağlanılabileceğini düşündürdü. Bu sebeple emirin bedevîler üzerindeki iktidarı üst seviyeye çıkarıldı. Merkeze bağlı askeri kuvvetlerin ve Cidde Gümrüğü'nün kontrolü dışındaki idarî hususlarda emirin nüfuzu oldukça geçerli tutuldu. Bir nevi geleneksel çift başlı idareye izin verildi. Şüphesiz bu siyasetin arkasında merkezde de başlatılan modernizasyon olmakla birlikte, Mehmed Ali Paşa'nın bölgede oluşturduğu nüfuzunun kırılma isteği de önemli bir yer tutmaktadır.

Vali ve emir arasındaki yetki karmaşasının sürdüğü bu dönemde Bâbîâlî, 1844'te, Hicaz valisi ve Mekke emirine, yolların güvenliğini sağlamada, bedevîlerin ve kutsal kentlerin yönetiminde ihtilafa düşmeden birlikte hareket etmekle yükümlü olduklarını bildirdi. Bâbîâlî bir taraftan devleti doğrudan temsil eden valinin gücünü arttırmayı hedeflerken, diğer taraftan da gerek göçebe ve gerekse yerleşik ahalinin üzerinde etkili olan emiri karşısına alarak yeni bir kaos yaratmak istemiyordu. Zaten Mekkelilerin çoğuna göre de vali doğrudan başvurabilecekleri bir idareciden ziyade devlet prestijinin sembolüydü. Bu süreçte valiyle emir arasındaki güç paylaşımını bir nevi geleneksel yapı belirlemişti. Emir ahalinin işlerinde doğrudan müdahil taraf olurken, vali kamu düzeninin sağlanmasından sorumlu idi.

Daha önceki bölümde de anlatıldığı gibi, bu çift başlı yönetim ve yetki karmaşası ilk defa, Tatar Osman Paşa'dan sonra bölgeye atanmak istenen Kamilî Paşa tarafından gündeme getirilmişti. Özellikle, asayişsizliğin sebebi olarak görülen urban işlerinin emirin uhdesinde, düzeni sağlama sorumluluğunun da valinin uhdesinde bulunmasını bir çelişki olarak gören Kamilî Paşa, göreve gitmeden önce bu hususların açıklığa kavuşturulmasını talep etmişti.

Bu tür taleplere rağmen Bâbîâlî bu duruma 1851 yılına kadar göz yummuştur. Ancak bu tarihten sonra modern devlet olma yolunda hızla ilerlemek zorunda olan Osmanlı Devleti'nin Hicaz'da karşılaşmış olduğu çeşitli hadiseler onu eyalette sistemi

kuvvetlendirme yoluna itmiştir. Nitekim, Irak ve Hicaz ordusunun teşekkülünden sonra, 1851 yılında, emirin urban üzerindeki nezâret yetkisi alınarak valiliğe devredildi. Böylece Hicaz'da, emirle vali arasındaki nüfuz mücadelesinde dengeler, merkez görevlisi lehine değiştirilmeye başladı.

Bâbîâî'nin bu yöndeki hareketleri ise emirin de karşı taktikler geliştirilmesine sebep olmaktaydı. Emir, vilayete bağlı olan nüfuzlu memurlar üzerinde olumlu etki bırakmaya çalışmakta ve onları kendi yanına çekme teşebbüsünde bulunmaktaydı²⁷⁰.

Emirlerle valiler arasında çeşitli sebeplerle sürtüşmeler meydana gelmekteydi. Her iki memur da yerlerini korumak için merkezi etkilemeye çalışmaktaydı. Bu çabaları bazen birbirlerini Bâbîâî'ye şikayet etme şeklinde tezahür ediyordu. Böyle bir şikayet örneği için Mehmed Hasib Paşa'nın Bâbîâî'ye yazdığı 25 Kasım 1849 tarihli mektubu gösterilebilir. Vali mektubunda emiri safdil, afif, idarî işlere aklı ermeyen, bugün söylenileni yarın unutan bir kişi olarak tanımlamaktaydı. Vali emaret idaresinin emirin yakınlarının eline geçtiğini ve emirliğin oğlu Abdullah Paşa tarafından yönetildiğini ifade etmekteydi. Valinin iddialarına göre, Abdullah Paşa, Mekke kaymakamlığını yürütürken asker sergerdelerinden ve başkalarından haylice rüşvetler almış ve urban şeyhleri nazarında sözüne güven kalmamıştı. Vali bunun üzerine Mekke'ye gittiğinde Abdullah Paşa'ya, Kabe'yi şahit tutarak, "hilaf-ı rıza-yı âlî" harekette bulunmayıp, "suret-i istikamette" bulunacağına dair söz verdimiştir. Vali bu şekilde takip ettiği politikalarından dolayı rüşvete meydan bırakmadığını ve Abdullah Paşa'ya nasihat ettiğini belirtmiştir. Fakat, sonradan eski defterdârla Abdullah Paşa'nın karakterlerinin uyuştuğunu ve aralarında gizlice anlaşmalarını iddia etmiştir.

Mektuptan anlaşıldığına göre, Şerif Abdullah Paşa'nın kardeşi Şerif Ali Paşa'nın, oğullarıyla birlikte Cidde Valisi'nin damadı Salih Bey'in nezâretinde İstanbul'a gelmeleri emredilmiştir. Şerif Ali Paşa, Mekke'den ayrılmadan önce babasına, defterdârla kurulan ilişkiyi bitirmemesini istemiştir. Bunu öğrenen vali ikisini de uyarma gereği duymuştur. Bu uyarılara rağmen bu ilişkilerin sürdüğü yine valinin mektubundan anlaşılmaktadır. Ancak, ilişkinin niteliği hakkında bilgisinin olmadığını da belirten vali, bu durumun ancak birbirlerine gönderdikleri mektupların ele geçirilmesi ile mümkün olacağını belirtmiştir²⁷¹.

Niteliği açık olmayan bu ve benzeri iddialar tartışılır olsa da, Hicaz idaresindeki rekabetin oldukça büyük olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Vali bu olaylar

²⁷⁰ BOA, İ.DH 32718.

²⁷¹ BOA, İ.DH 12026.

hakkında bilgi vermek amacıyla yerine eski vali Şerif Paşa'yı vekil bırakarak İstanbul'a gitmek için izin istemiştir. Ancak valinin ayrılması durumunda mesafenin uzaklığı nedeniyle işlerin aksayabileceği düşünülmüş ve valiye izin verilmemiştir²⁷². İzin verilmemesinin asıl nedeni ise, emirin İstanbul'da kendi aleyhinde bazı gelişmelerin olabileceği zannına kapılarak huzursuzluğa meydan vermesini önlemek idi.

Mısır'a uğradıktan sonra İstanbul'a giden Şerif Ali Paşa, emir adına, başta padişah olmak üzere vükelâ ve bazı devlet memurlarına hediyeler dağıtmıştır. Böyle hediyelerin alınıp verilmesi yasaklanmasına rağmen, emirlikte devlet aleyhine bir tepki oluşmaması için özel izin çıkarılarak getirilenler kabul edilmiştir²⁷³. Şerif Ali Paşa'ya bu ziyaretinde padişah tarafından başarılı hizmetlerinden ötürü mîrimiranlık rütbesi verilmiştir²⁷⁴. Ne var ki, Paşa'ya gösterilen iltifatlar gerçekte onun başarılarından kaynaklanmamaktaydı. Devlet politikası olarak bu geçiş döneminde, emarete devlet aleyhine oluşabilecek karşı tavırlara mani olunmaya çalışılmaktaydı. Başka bir deyişle, Bâbîâlî emirliği devlet sistemi içerisine çekerek etkisiz hale getirmek istemekteydi. Ancak Bâbîâlî bu hedefe doğru ilerlerken bölgede oluşmuş olan teamülleri, gelenekleri değiştirme konusunda oldukça temkinli, dolayısıyla yavaştı. Devletin içerde ve dışarıda uğraştığı meseleler merkezden oldukça uzak ve bir o kadar da ehemmiyetli olan Hicaz bölgesinde ani değişimlere izin vermemekteydi.

Şerif Abdulmuttalib (1851-1855) emir tayin edildiğinde dengelerin emaret aleyhine değiştirilmekte olduğunun farkına varmıştı. Bu değişimin somut örneklerinden biri Bâbîâlî'nin, Vali Abdulaziz Âgâh Paşa'nın hacıların ve Mekke sakinlerinin korunması retorikleriyle talep ettiği mîrî arazi üzerinde üç beldede on dört adet karakolun yapılmasını onaylaması olmuştur. 1851 yılında Merve semtinde sakaların kullandığı yolun kenarındaki araziye karakol yapımına başlanmıştır. Karakol masrafının 70479,5 krş tutacağı hesaplanmıştır²⁷⁵. Genel olarak emirler çeşitli şekillerde tatmin edilmekteyseler de, emirliğin iktidar alanının daraltılmasını kabullenememekteydiler. Örneğin Emir Abdulmuttalib, Bâbîâlî'nin yaptığı değişikliklere karşı kendi gücünü artırıcı bazı faaliyetlere girişmişti. Emir Mekke'de daraltılan hareket sahasını Medine'de artırarak dengeyi korumayı planlamıştır. Bu maksatla, 1852'de Medine'yi urban saldırılarından koruyan ve şeyhülharemden sonra ikinci adam olan Medine muhafızına eş değerde ve

²⁷² *Aynı Vesika*

²⁷³ BOA, A.AMD 23/23.

²⁷⁴ BOA, A.MKT.UM 19/99.

²⁷⁵ BOA, ML.MSF 9843.

onunla ortaklaşa çalışması amacıyla 3000 krş maaşla bir yakını görevli tayin etmiştir. Ne var ki başarılı olamayan ve ortalığı karıştıran bu kişi emir tarafından Mekke'ye geri çağırılmıştır. Bundan sonra emir tarafından böyle bir memuriyet tekrar ihdas edilmemiştir²⁷⁶.

Emir Abdulmuttalib ile eyalet idarecileri arasındaki anlaşmazlık Kâmil Paşa'nın valiliği döneminde (1855-1856) artarak devam etti. Emiri kızdıran hadiselerden biri, 1854 yılında, Cidde'den Mekke'ye zahire nakletme meselesinde yaşandı: Devlete ait zahireler Cidde'den Mekke'ye nakledilirken bedevîlerin develeri ücret karşılığında kullanılmaktaydı. Ancak, develerin normal kiralama ücreti 20-25 krş iken hükümet, bedevîlerin daha önceden devlete hiçbir hizmetleri bulunmadığını göz önüne alarak, bedevîlerin de devlet hizmetine iştiraklerini sağlamak için kiralama ücretini 12 krş olarak belirlemişti. Bu tarife sadece devlete ait zahirenin nakli için belirlenmiş olmasına rağmen Mekke emiri ve yakınları da kendi zahirelerini bu ücretle taşıtmaktaydılar. Hatta çoğu zaman emir ve yakınları bedevîlere ücret bile ödememekteydiler. Bedevîler ise develerinin devlet hizmeti için kiralandığını düşünerek itiraz etmemekteydiler. Bâbîâlî bu uygulamadan haberdar olunca emiri, emirin Cidde'deki emlakından sorumlu olan Cidde muhtesibi Abdullah Efendi vasıtasıyla uyarmak istemiştir. Fakat Cidde muhtesibi yerli halktan olduğu için bu uyarıyı kendisinin yapamayacağını belirterek özür dilemiştir. Bunun üzerine Cidde hazinesi memurlarından biri seçilerek emir uyarılmıştır. Bu uyarıya göre emirden kendisine ait özel yükleri taşınırken 12 krş alınacağı, yakınlarının eşyası için halktan alınan ücretin aynısının alınacağı belirtilmiştir²⁷⁷. Bâbîâlî'nin bu siyaseti, valinin iktidarını artırmış ve ona güven vermiştir. Diğer taraftan emir, devlet nazarında asırlarca kendisine tanınan ayrıcalıklarından istifade eden yakınlarından kopararak, diğer memurların konumuna çekilmiştir. Bâbîâlî bu tavrıyla emiri yüksek rütbeli ancak normal bir memur olarak standardize²⁷⁸ etme çabasında olduğunu göstermiştir.

Eyaletteki çift başlı yönetimde yani merkezden gönderilen idareciler ile yerel yöneticiler arasında anlaşmazlık çıktığında hakem olarak Bâbîâlî'ye müracaat

²⁷⁶ BOA, A.MKT.UM 107/23.

²⁷⁷ BOA, A.MKT.UM 157/90.

²⁷⁸ Standardizasyon modern devlet yönetiminin ilkelerindendir. Bu ilke sayesinde kesret vahdete indirgenerek merkezin çevrede ve tâbileri üzerindeki kontrol kabiliyeti arttırılmaya çalışılır. Daha açıklayıcı olması bakımından bugün modern toplumların sosyal yaşantısında önemli bir yer tutan, vücutları ve tüketim alışkanlığını standardize ederek üretimin ucuz ve seri olmasını sağlamaya çalışan modanın da aynı ilkenin nesne haline getirilmiş toplum üzerinde uygulanması olduğu söylenebilir. Moda, toplum psikolojisinin uniformizasyonu kabullenmesini sağlayarak devletin standardizasyon ilkesinin tatbikini sağlayan önemli araçlardan biri olarak da zikredilebilir.

etmekteydiler. Eyaletin bu iki idareci grubu arasında var olan ve Kamilî Paşa zamanında daha da artan gerginlik hükümete yapılan başvuruların şikayet yazılarına dönüşmesine sebep oldu. Nitekim vali 2 Ekim 1854 tarihiyle Bâbîâlî'ye gönderdiği yazıda, bazı kabilelerinin Mekke emirinden korktuklarından, Mekke'ye inemeyerek alış veriş yapamadıklarını ve kendisine gelerek "eman" istediklerini belirtmiştir. Ayrıca Mekke emirinin Maabere kabilesinin şeyhini öldürttüğü ve şeyhin mallarını yağmalattığı, bu yüzden şeyhin kardeşlerinin Emir'in mahkemede yargılanması talebinde bulunduklarını ifade etmiştir²⁷⁹. Bâbîâlî verilen haberlerden hiç memnun olmamış, ancak müdahale etmeyip durum netleşinceye kadar bir süre daha beklemeyi uygun görmüştür.

Emir Abdulmuttalib valinin kendi aleyhine hükümete gönderdiği mektuptan haberdar olmuştur. Bunun üzerine Mekke emiri hemen harekete geçerek kendini savunmayı, valiyi de azlettirmeyi planlamıştır. Bu maksatla Kasım 1854'te Bâbîâlî'ye vali hakkında şikayet dolu uzun bir mektup göndermiştir. Mektubunun henüz başlangıcında valiyi eyaletin meselelerine vukûfiyeti olmamakla suçlayan Emir, Hicaz'ın askerî ve malî durumunun Kâmil Paşa'nın usulsüz idaresi nedeniyle her geçen gün kötüye gittiğini yazmıştır. Saraydan ve hükümetten kendisine gönderilen ferman ve emirnamelerde, emirlerin valilerin hakimiyetleri altında olduğuna dair hiç bir şekilde ima bulunmamasına rağmen, kendisinin hiç önemslenmediğini, valinin kendi üstünlüğünü kabul ettirmeye çalıştığını ifade etmiştir. Kendisine sadece gerekli konularda valiyle "ittihad ve ittifaka riayet olunmasının" emredildiğini ve verilen emre bu güne kadar hiç karşı gelmediğini belirtmiştir. Valinin malî ve askerî konularda kendisiyle müzakereye gerek duymadığını, müzakere yapsa bile yine kendi görüşünü tercih ettiğini bildirmiştir. Sadece emaret ile ilgili hususlarda kendi fikrine rağbet edildiğine dikkat çeken emir, bu konuda bile valinin çevresindeki memurlarla ve kaymakamlarıyla yaptığı görüşmelere göre hareket ettiğini, bu nedenle halk üzerinde nüfuzunun kalmadığını iddia etmiştir. Ayrıca, maaşının ve gerektiğinde istediği askerin verilmediğini de yazısına eklemiştir.

Emir sıkıntılı olduğu konuları belirttikten sonra sözü Bâbîâlî'nin en hassas olduğu düzen ve güvenlik konularına getirmiştir. Valinin kendisine karşı takındığı menfî tavrın herkes tarafından bilindiğini ve bu yüzden karışıklıkların baş gösterdiğini, urbanın asayişsizliğinin arttığını, bu duruma son verilmesi için valinin uyarılması gerektiğini belirtmiştir²⁸⁰. Ne var ki mektup emirin beklentilerinin aksine, Bâbîâlî'nin Şerif

²⁷⁹ BOA, İ.DH 163.

²⁸⁰ BOA, İ.DH 163.

Abdulmuttalib'e karşı olan şüphelerini arttırmadan öteye gitmemiştir. Çünkü emir Kamilî Paşa'dan önceki valilerle de anlaşamamış ve onları da Bâbîâlî'ye şikâyet etmişti²⁸¹. Bâbîâlî problem yaşamak istemediği için hadiseyi yumuşak bir şekilde geçiştirme yolunu tercih etmiştir: Emire taltifat gönderilerek memnuniyeti sağlanmaya çalışılmıştır.

Bâbîâlî valiyle emir arasındaki anlaşmazlığın urbanın idaresi konusunda valinin yetkili kişi olarak hareket etmesinden kaynaklandığını bilmekteydi. Sadrazam, Sultan Abdulmecid'e sunduğu arzında, urbanın idaresi işinin -bilinemeyen bir sebeple, nasıl olmuş ise- vaktiyle Mekke emaretine geçtiğini, valinin etkinliğinin ise urban meselesinde yetkili kişi olmasına bağlı olduğunu belirtmiştir. Bu sebeple urban işlerinin emirliğe havale edilmesinin doğru olmayacağını ifade etmiştir²⁸². Valilikle emirlik arasındaki problemde, devletin en üst makamının sergilediği bu tavır ve sahip olduğu zihnî duruş Bâbîâlî'nin Hicaz'da kendi merkezî güçlerini etkin kılmaya, bölgede yüzyıllarca sürdürülen devlet politikasını değiştirmeye başlamasının bir işaretiydi. Aynı zamanda, devlet merkezinin leviathan²⁸³ olma yolunda hızla ilerlediğinin de bir göstergesiydi. Güçlü bir merkezin ortaya çıkması, ona teslim olup itaat göstermek zorunda kalan çevrenin zihninde muhalefeti oluşturmakta ve başkaldırı düşünceleri gün ışığına çıkmak için fırsat beklemekteydi. Nitekim, Emir Abdulmuttalib'in beklediği isyan fırsatı esir ticaretinin yasaklanmasıyla eline geçti.

Cidde tüccarlarının 1 Nisan 1855 tarihiyle Mekke ulema ve şeriflerinin ileri gelenlerine göndermiş oldukları mektup hadiselerin başlangıcı olmuştur. Mektuplarında esir alım ve satımının yasaklandığından bahseden tüccarlar Çerkes, Habeş ve Zenci esirlerin satışının yasaklandığına dair İstanbul'dan "emr-i âlî" sadır olduğunu, Hicaz tarafından getirilen esirlerin de memleketlerine iade edilmelerine dair Süveyş muhafızına emir verildiğini bildirmişlerdir. Tüccarlara göre bu uygulamanın nedeni, Tanzimat kanunlarının istisnasız her yerde, Hicaz'da bile uygulanmasına karar verilmiş olmasıydı. Tanzimat kanunları ise, esir ticaretinin yasaklanması, şer'i sınırların iptal edilerek gayr-i müslimlerin Arap coğrafyasında istedikleri yerlere bina inşa edebilmeleri, kadınların istedikleri takdirde babalarının ve kocalarının yanlarından ayrılabilmeleri, gayr-i

²⁸¹ *Tezakir*, I/101.

²⁸² BOA, *İ.DH* 163.

²⁸³ Leviathan, yani ejderha, İngiliz filozofu Hobes'un 1651 yılında yayımladığı eserinin adıdır. Hobes Fenike mitolojisinde su canavarı anlamına gelen Leviathan kelimesini toplum sözleşmesinden sonra ortaya çıkacak devletin birey karşısındaki gücünü göstermek amacıyla kavramsallaştırmıştır. Buna göre kavram bütün yasaları oluşturma veya kaldırma iktidarını ifade etmektedir. Ahmet Cevizci, *a.g.s.*, s. 547.

müslimlerle evlenmelerine izin verilmesi, giyimlerine karışılmaması olarak telakkî edilmekteydi.

Tüccarlar, Tanzimat uygulamalarını bahane ederek ulema ve emirle işbirliğine giriştiler. Görünüşte ulemâ ve şeriflerden durumun emire bildirilmesini istemekte ve emirin bu hususların iptali için padişaha arzda bulunmasını beklemekteydiler.

Bu mektup, daha sonra Hicaz'a müfettiş olarak gönderilen Ferik Raşid Paşa'nın yazıp ve Cevdet Paşa'nın naklettiği rapora göre emir tarafından hazırlanmıştır. Aynı rapora göre emir, gönderilen mektuptaki bilgilerin halk arasında duyulmasından sonra, Mekke reisü'l-uleması Şeyh Cemal'i Taif'e çağırarak ona "Türkler mürted oldular, şimdilik bunu gizleseler de ileride ilan edecekler. Şu an harpte olmaları fırsattır. Harbi kazansalar bile borcun altında ezilir, buraya müdahale edemezler. Hakkımız olan hükümeti ele geçirebiliriz." gibi cümleler sarf etmiştir. Emir, hac mevsimini müteakiben, askerin azalmasıyla birlikte harekete geçmeyi planlamıştır. Ayrıca Şeyh Cemal'e nakibü'l-eşraf²⁸⁴ olan İshak Efendi'nin de kendi taraflarına kazandırılmasını tembihlemiştir. Şeyh Cemal bu emirleri uygulamak maksadıyla harekete geçmiş ve özellikle İshak Efendi'yi ilk başta tatlılıkla sonra ise tehditle kendi taraflarına çekmeye çalışmıştır. Ancak İshak Efendi "ha Rusya'ya karşı savaşmış şehit olmuşum ha size karşı" diyerek teklifi kabul etmeyince emirin adamları tarafından zorla emirin yanına götürülerek alıkonulmuş ve çeşitli işkencelerden sonra bir kuyuya indirilerek orada ölüme mahkum edilmiştir.

İshak Efendi'nin oğlu emirin babasına yaptıklarını bir mektupla İstanbul'a bildirmiştir. Emirden şüphelenmekte olan hükümet, bu mektubu da alınca, Ferik Raşid Paşa'yı bölgede askeri teftişlerde bulunacakmış süsü vererek, gerçekte ise emirin davranışlarını araştırmak üzere bölgeye göndermiştir. 16 Ağustos 1855 tarihiyle Paşa'ya verilen talimatta, emirin bölgeye gönderildiği tarihten itibaren kendisinden beklenilmeyen davranışlar gösterdiği belirtilerek, bu konuda Cidde valisiyle müzakere edilmesi ve Mekke emirinin değiştirilip İstanbul'a gönderilmesi veya bu işin sonraya bırakılması şıklarından birinin valinin görüşüne göre uygulanması emredilmiştir. Şayet hemen emirin

²⁸⁴ Nakibü'l-eşraflık Osmanlı ülkesinde yaşayan bütün seyyid ve şeriflere nezâret eden ve onların silsilenâmelerini kaydeden bir makam idi. Nakibü'l-eşraflar devlet merkezinde ikamet ederler, teşrifatta yüksek bir makamda bulunurlardı. İlimiye sınıfı seçkinlerinden seçilirlerdi. Nakiblerin mahallî işlerini kasabalarda onlara vekalet eden nakibü'l-eşref kaymakamları yürütürlerdi. Bunlar mahallî olarak seyyid ve şeriflerin işleri ile meşgul olurlar, doğumlarını ve ölümlerini de kaydederdiler. Ayrıca bu şahıslardan ahlaka mugayir işlerin sadır olmamasına çalışırlardı. Yüz kızartıcı suç işleyenleri de cezalandırabilirlerdi. Onların gelişi güzel bir sanata girmelerine, seyyide ve şerifelerin denkleri olmayan erkeklerle evlenmelerine müsaade etmezlerdi. Mustafa Güler, *Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları (XVI.-XVIII. Yüzyıllar)*, İstanbul 2002, s. 137-138.

değiştirilmesi gerekirse önceden hazırlanmış olan ferman ilan edilerek Muhammed b. Avn emir tayin edilecek ve yeni emirin oğlu İstanbul'a gönderilecekti.

Raşid Paşa Cidde'ye ulaşmasından sonra Kamilî Paşa'nın emriyle, 30 Ekim 1855'te, Abdulmuttalib'e mektup göndererek, askeri hususları teftiş amacıyla Cidde'de bulunduğunu, ayrıca valiyle birlikte Mekke'ye gelerek aralarındaki soğukluğu gidermek için arabuluculuk yapacağını bildirmiştir. Bu mektubun yazıldığı gün Mekke kaymakamı Süleyman Ağa, başta şeyhü'l-müderresin Şeyh Cemal, Şeyh Fazıl Efendi, Şafiî Müftüsü Habeşi Efza Efendiler olmak üzere Mekke'nin ileri gelen ulemâ ve eşrafını Mekke mahkemesine toplayarak, esir ticaretinin yasaklandığına dair kendisine gelen emri okuyarak ilan etmiştir. Bu ilan karşısında o anda olumsuz bir tepki gösterilmezken, iki gün sonra Reisü'l-ulemâ Şeyh Cemal'in, mahalle şeyhlerini²⁸⁵ toplayarak onları bu emre karşı provoke etmesiyle hadiseler çıkmıştır. Cemal Efendi, esir ticaretinin men edilmesinin şeriate aykırı olduğunu, Türklerin ezanı terk ederek yerine top atıracaklarını, kadınların açık gezmelerine izin verildiğini, hatta boşanma hakkının kadınlara verildiği gibi haberleri etrafına ve özellikle nüfuzlu olanlara yaymaya çalışmıştır. Ayrıca, Türklerin yukarıda sayılanlarla birlikte zikretmediği on dört hususta mürted olduklarını, dolayısıyla kanlarının helal, evlatlarını esir etmenin caiz olacağı fetvasını vermiştir. Emir'in kamuoyunu bu tür haberlerle arkasına almaya çalışması, Hicazlıların hassasiyetleri ve zihni yapıları hakkında önemli ipuçları vermektedir. Buradan hareketle sosyal kontrolün sağlanmasında dinin ve buna bağlı olarak ulema ve şeriflerin oldukça etkin rol oynadıkları anlaşılmaktadır. Emir bu unsurları kullanarak isyanına meşru bir zemin kazandırmayı planlamıştır.

Emir'in tembihlerine göre hareket ederek birçok kişiyi arkasına toplayan Şeyh Cemal, bayrak açmış olduğu halde ulemadan Sıddık Kemal ve yanındaki 300-400 kişiyle birlikte mahkemeye giderek kadıya, kendilerine şeriate aykırı emrin verilmesine neden rıza gösterdiğini sormuşlar ve derhal "esir ticaretiyle ilgili emrin" dine aykırı olduğunu ilan etmesini istemişlerdir.

Kadı bu isteği kabul etmeyince mahkemede kavga başlamış, o anda orada bulunan Kaymakam Süleyman Ağa hadisenin büyüyeceğini anlayınca, oradan ayrılarak hükümet konağına gitmeye çalışmıştır. Fakat buna izin verilmemiş ve tartaklanmaya başlanmış ve ancak nâib-i harem'in yardımıyla saldırganların elinden kurtulmuştur. Kaymakam hızla hükümet binasına giderken arkasından bir grup ona yetişmeye çalışmışsa da kaymakam konağa yaklaşmış, kapıda bekleyen sekbanlara kendisini takip edenlerin vurulması emrini

vermiştir. Kaymakamın arkasından gelenler de bu emri duymuş ve karşılıklı çatışma başlamıştır. Bu arada emirin adamları tarafından Mekke sokaklarında tellallar vasıtasıyla cihad ilan ettirilmiştir. Kargaşanın yoğunlaşmaya başladığı sırada, halk üzerinde etkin bir şahsiyet olan Şerif Mansur, hadiseye müdahale ederek taraflardan kendisine üç gün süre verilmesini istemiş, bu süre zarfında valiyle görüşüp gerçekleri öğreneceğini bildirmiştir. Böylelikle hadise yatışmıştır. Urbanın, kargaşanın haberini alıp yerlerinden hareket etmemeleri için, bulundukları mahallere Şerif Mansur tarafından tellallar gönderilerek hadisenin yatıştığı ilan ettirilmiştir. Mekke’de Ferik Veys durumu valiye haber verince, vali bir buyruldu göndererek hadiseleri yatıştırmak istemiştir. Emir ertesi gün askerin varlığının halkı tahrik edeceği gerekçesiyle, Mekke’deki karakolların boşaltılması için Ferik Veys’e mektup göndermiş ve paşa da karakolları boşaltmaya başlamıştır. Zira, aynı tavsiye Şerif Mansur tarafından da yapılmıştır. Bu arada valinin gönderdiği adamlar Mekke’ye ulaşmışlar ve ertesi gün ileri gelen ulema ve şürefa toplanmıştır. Şerif Mansur silah taşımama emri vermiştir. Bu arada Şerif Mansur’un urbanın Mekke’ye gelmesine mani olması, ahaliyi ve askeri arkasına alıp olayları yatıştırması Emir Abdulmuttalip’le aralarının bozulmasına sebep olmuştur. Nitekim, emirden çekinen Mansur da olayların yatışmasında kısa süre sonra İstanbul’a gitmek üzere Mekke’den ayrılmıştır.

İsyandan sonra Taif’e çekilen emir, adamlarını Mekke’ye göndererek sözde halkın, gerçekte ise kendi isteğine uygun mahzar yazdırmalarını istemiştir. Yönlendirilen halk, yazdıkları mahzarlarında esir ticaretinin serbest bırakılıp, Cidde’deki İngiliz ve Fransız konsoloslarının bölgeden gitmelerini istemişlerdir. Vali otuz civarındaki imzayla gönderilen mahzarı okuyarak esir maddesini serbest bıraktığını, ancak konsolos maddesinin kendi yetkisinde olmadığını, bu hususu İstanbul’a bildireceğini ifade etmiştir. Valinin esir ticaretini serbest bıraktığına dair kaleme aldığı buyruldu emirin kethüdâsının hanesinde Mekke ileri gelenleri önünde okunmuştur. Böylece esir ticareti konusundaki yasaklamada geri adım atılmıştır. Bu zaaf karşısında şımaran emirin taraftarları, bu yeni buyrulduya emirin kabul etmesi şartıyla itaat edeceklerini belirtmişlerdir. Bu talep üzerine buyruldu emire gönderilirken, o da topladığı iki bin bedevî ile harekete geçmek üzere beklemekteydi. Bedevîlerin hassasiyeti ise dinî gerekçelerden kaynaklanmayıp, bilakis fırsattan istifade ile elde etmeyi umdukları ganimet ve emirin verdiği yevmiyeler ile ilgiliydi. Nitekim, urban saldırı emrini beklerken pilav kazanları yeterli olmadığından kazanı ilk hangi grubun kullanacağı tartışması yüzünden kavga çıkmış ve silahlarıyla

²⁸⁵ Mekke’de her mahalleden sorumlu mahalle şeyhleri bulunmaktaydı. BOA, İ. HR 614/1.

birbirlerini vurmaya başlamışlardır. Abdulluttalib gönderdiği elçileri aracılığı ile urbandan başka Mekke ahalisini de silahlarıyla Safa ile Merve arasına toplatmıştır. Vali emirin niyetini kesin olarak anlayınca, başta yapılması gerekeni yaparak emiri azletmiş ve yerine Muhammed b. Avn'ı tekrar emirlikle görevlendirmiştir. Yeni emirin damadını da emaret kaymakamlığına getirmiştir. Adet olduğu üzere yeni emir tayinine dair ferman evvela Cidde'de okunmuştur. Ama Mekke'ye hemen gidilememiştir. Zira eski emirin taraftarları Mekke'de karakollardan boşaltılmış olan Veys Paşa komutasındaki askerleri kalede kırk üç gün boyunca muhasara etmişlerdi. Bahre'deki²⁸⁶ askerler yardımcı kuvvet beklediklerinden hareket edememişlerdi. Taif'te ise askerlerin silahları ve mühimmatları bir baskınla ellerinden alınarak bir konakta hapsedilmişlerdi. Bahre'deki Osmanlı askerleri ile urban arasında çatışmalar meydana gelmiş ancak urban sürekli geri püskürtülmüştü. Nihayet, Şerif Abdulluttalib'in gayet nazik üsluplarla yapılan uyarılara rağmen isyandan vazgeçmeyeceğinin anlaşılması üzerine, Raşid Paşa Cidde askerleriyle hareket ederek Mekke'ye ulaşmış ve emir değişikliğine dair fermanı orada da okumuştur. Şerif Abdulluttalib işin ciddiyetini kavrayarak tekrar Taif'e kaçmak zorunda kalmıştır.

Siyasal merkezî güçlerin her krizi atlattıkça bir daha zayıf düşmemek maksadıyla varlıklarını daha da büyütme ilkesi bir defa daha gerçekleşerek, bu olaydan sonra Mekke'deki karakol sayısı çoğaltılmış ve mühimmat miktarı eskiye oranla çok daha fazla artırılmıştır. Taif kalesine sığınan Abdulluttalib konağı sarıldığında bile silahla mücadeleye devam etmiş ve Osmanlı askerlerinden birkaçını öldürmüştür. Fakat daha sonra etrafını saran Emir Muhammed b. Avn'ın oğulları ve adamlarına, Osmanlı miralayının gelmesi şartıyla teslim olacağını söylemiştir. Böylece Osmanlı askerine teslim olan şerif, önce Mekke'ye daha sonra da Cidde'den İstanbul'a getirilmiştir²⁸⁷.

c. Kızıl Deniz'de Yerli ve Yabancı Sermayedarların Rant Mücadelesi: Cidde Hadiseleri

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Kızıl Deniz ticaretinde dikkat çekici bir canlılık yaşanmaya başladı. Deniz ticaretinde Hicaz ve Yemenli tüccarlardan ziyade İngiliz ve Fransız tüccarların payları daha büyüktü. Avrupalı kapitalistlerin 1850'lerden itibaren

²⁸⁶ Cidde'den Mekke'ye giden yol üzerinde olup Cidde'den sekiz saatlik uzaklıktadır. Hazret-i Peygamber burada bir cami yaptırdı, namaz kıldırdı. Şemseddin Sami, *a.g.e.*, II/1245.

Kızıldeniz ticaretindeki paylarını arttırmaları, başta Hicaz ve Yemenli tüccarlar olmak üzere Hicaz ve Yemen halkının Avrupalılara karşı kin ve nefret duygularının kabarmasına sebep olmaktaydı. Bununla birlikte, Tanzimat ve Islahat Fermanı uygulamalarının, hristiyanların merkezî yönetimin gözünde üstün statüye kavuşmaları olarak algılanması Hicazlıların bu duygularını daha da perçinlemekteydi.

Yaklaşık son yirmi yıl içinde,- 1856'ya kadar-, Kızıldeniz'de yapılan ticaretin dörtte biri, Kahire'de kurulmuş olan Avrupa'lı "Toma Sava and Company" şirketine aitti. Bu şirketin Mekke, Kusay, Vech, Yenbu' Sevakin, Musavva ve Aden'de acentaları bulunmaktaydı.

Cidde'deki yabancı ticaretin büyüklüğü seyr ü sefer istatistiklerine de yansımıştır. Bu tarihlerde Cidde-Süveyş arasında otuzdan fazla gemi işlemekteydi. Bunlardan yirmi dört tanesi 1855'te Cidde'ye gelen ve İngiliz bayrağı taşıyan gemilerdi. Bu gemiler 1858'e kadar, hac dönemi haricinde, her gün Cidde limanında bulunmuşlardır. Yaklaşık olarak on beş bin kişinin yaşadığı Cidde'deki bu yabancı tüccarların yoğunluğu, yerli halkın dikkatinden kaçmamaktaydı²⁸⁸.

Yerliler ile yabancılar arasındaki toplumsal gerginlik teknolojik ve ekonomik gelişmelerin sebep olduğu kaygıyla daha da şiddetlenmiştir. Ekonomik yayılmacılıkta oldukça başarılı olan Avrupalılar, 1856'da Mısırlıların sahip olduğu vapur hattını kiralayarak Kızıldeniz'de düzenli olarak işletmeye ve yüksek kazanç sağlamaya başladılar. Bu yıllarda Süveyş Kanalı projesinin gerçekleşme ihtimali de artmıştı. Bunun anlamı ise bölgede Avrupalı yoğunluğunun daha da çoğalacağıydı. Beklenen bu gelişme Yemen ve Hadramut'taki gemi sahipleri ile mürettebatlarının ve nakliye işçilerinin işlerini ve paralarını kaybedecekleri korkusuna kapılmalarına neden oldu²⁸⁹. Bu sebeple Cidde'nin Hadramutlu tüccarları; Ba Naci ailesi ve Cidde muhtesibi Abdullah, Toma Sava şirketine karşı Vali Mahmud Paşa'nın da desteklediği kısa süreli bir boykot düzenlediler²⁹⁰. Cidde'de yaşayan yabancılar ile Cidde ahalisi arasındaki gerginlik muhtelif olaylarla kendini zaman zaman göstermekteydi. Özellikle her fırsatta yerli tüccarlar yabancılar karşı hem yönetimi ve hem de ahaliyi kışkırtmaktaydılar.

Bir kısım yerli tüccar 15 Mayıs 1858'de, Cidde kaymakamına müracaat ederek, yabancılar aیت olup likör satan bir dükkandan ateş edildiğine dair şikayette bulundular.

²⁸⁷ *Tezakir*, I/101-150; *İ.DH* 21959.

²⁸⁸ Ochsenwald, *a.g.e.*, s.141.

²⁸⁹ *A.g.e.*, s. 142.

²⁹⁰ *A.g.e.*, s. 141.

Bunun üzerine vali likör satan bütün dükkanların kapatılması emrini verdi²⁹¹. İki toplum arasında sürekli artan gerginlik bu olay ile başlayarak 15 Haziran'da en üst dereceye ulaştı. Bu tarihte İngiliz ve Fransız konsoloslarıyla 22 hristiyan'ın öldürülüp mallarının yağmalanmasıyla sonuçlanan "Cidde hadiseleri" meydana geldi²⁹². Hadiselerin gelişimi Osmanlı-İngiliz ve Fransız komiserlerinin ortaklaşa yaptıkları sorgulamalardaki ifade ve itiraflara göre şöyle cereyan etmiştir:

Hadiselerin merkezinde, tüccar Salih Cevher'in gemisi bulunmaktaydı²⁹³. Osmanlı hükümetinin iddiasına göre Salih Cevher Osmanlı teb'asındandı, buna karşılık İngilizler onun İngiliz Hindistan idaresi vatandaşı olduğunu ileri sürmekteydi. Bu geminin eski sahibi Cidde tüccarlarından olan İbrahim Cevher idi. İbrahim Cevher vefat etmeden önce sahibi olduğu ticaret mallarının işletimini kardeşi Said Cevher'e vekili olarak bırakmıştı. İbrahim, ardından da Said vefat edince Said'in kızı vekilliği üstlenmişti. Said'in kızı da Hindistan'la ticaret yapan ve ticarî işlere vukûfiyeti olan İbrahim Cevher'in kardeşi Ahmed Cevher'in annesinin azatlısı olan Salih Cevher'i yerine vekil tayin etti²⁹⁴. Bu arada geminin esas sahibi olan İbrahim Cevher'in oğlu Hüseyin reşit olmuş ve babasının mirasını işleten amcası Said'in kızı ile evlenmiştir. Bu evlilikten sonra işleri yürüten Salih vekillikten azledilip yerine İbrahim Cevher'in asıl varisi olan eşi Hüseyin geçirilmiştir. Ancak Salih'in de bu mallarda ortaklığı bulunmaktaydı. Cevher ailesi, Salih'e gemilerden birini vererek, İngiliz bandırasıyla çalışan şirketlerindeki ortaklıktan ayrılmasını istemiştir. Salih şirketten ayrılmak üzere gerekli olan hukukî işlemlerin yapılması için Cidde Kaymakamı İbrahim Ağa'ya bir arzuhalde başvurmuştur. İbrahim Ağa bu arzuhali şerh ederek valiye takdim etmiştir. Vali meselenin görüşülmesini Eyalet Büyük Meclisi'ne havale etmiştir. Şirket, İngiliz ta'biyetinde çalıştığı için toplanacak olan meclise İngiliz konsolosunun da katılması gerekmiştir. Fakat konsolos işleri nedeniyle Mısır'da bulunduğu için yerine konsolos vekili olarak Ferec Yüsr meclise katılmıştır. Mecliste cereyan eden müzakereler sonucunda ticaret malları bölüşülmüş, Salih'in payına İranî isimli gemi düşmüştür. Durum vali tarafından onaylanmış ve taraflara ilamlar verilmiştir. Salih kendi malını aldıktan sonra İngiltere himayesinde ticaret yapmak istemeyip, Osmanlı himayesinde ticaret yapmak

²⁹¹ Ohhsenwald, *a.g.e.*, s.142.

²⁹² BOA, *İ.MMS* 587/1 lef 6 ; *İ.HR* 597/1 lef 7.

²⁹³ BOA, *İ.HR* 597/1 lef 14; *İ.MMS* 532/1 lef 9 lef 5. İngiliz konsolosluk raporlarına göre ise Salih Anglo-Hindistanlıydı. Ohhsenwald, *a.g.e.*, s. 143.

²⁹⁴ Said'in kızı baba tarafından büyükannesinin kölesini vekil etmiş görünmektedir. Fakat akrabalık ilişkisinin belgede bu şekilde verilmesi kardeş olan Ahmed Cevher ile İbrahim Cevher'in baba bir anne farklı kardeşler olma ihtimalini göstermektedir. Bu sebeple biz de burada geçen akrabalık ilişkisini belgede geçen şekliyle vermeyi uygun bulduk.

istemiştir. Nitekim Salih Cevher bu husustaki buyruldusunu alıp hukukî prosedürleri yerine getirdikten sonra gemisine Osmanlı sancağını çekmiştir²⁹⁵.

İngiliz konsolosu, Salih'in gemisine Osmanlı bayrağı çekmesinden üç-dört gün sonra Cidde'ye gitmiştir. İranî isimli gemiden İngiliz bayrağının indirildiğini görünce Ferec Yüsr ile Salih Cevheri yanına çağırarak sebebini öğrenmiş ve kendisinden habersiz böyle bir karara varılmasına kızarak, Salih'i sabah saatlerinde çağırıp, üç saat kadar konsoloslukta hapsedmiştir²⁹⁶. Konsolosluğun güvenlik görevlisine,-kavvassına-, bir pusula vererek sabah saat sekiz sularında Cyclops isimli İngiliz harp gemisine göndermiştir. Pusulada İranî gemisinin defterinin konsoloshanede olması sebebiyle gemiye el konulması emrinin yazılı olduğu anlaşılmaktadır. Konsolos, aynı zamanda durumu bir yazıyla Cidde Kaymakamı'na da bildirmiştir²⁹⁷. Bu arada gemiye çıkan İngiliz askerleri Osmanlı sancağını indirmiş ve bazı rivayetlere göre denize atmışlardır. Cidde sakinlerinden bazıları da bu hadiseye şahit olmuştur²⁹⁸. Kaymakam konsolostan aldığı yazıya cevaben gemi meselesinin mecliste kararlaştırıldığını bildirmiştir. Mecliste alınan kararlarla ilgili gerekli bilgileri de vererek, konsolosun konu ile ilgili olarak valiye müracaat etmesi gerektiğini belirtmiştir. Kaymakam ayrıca konsolostan gelen yazıyı bu sırada hac nedeniyle Mekke'de bulunan valiye iletmek üzere harekete geçmiştir. Ancak bu arada kaymakam, konsolosun yazısını valiye göndermeden önce meclis üyelerini toplayarak, Vali Mehmed Namık Paşa'ya konu hakkında bir mazbata yazmayı planlamıştır. Aynı gün,-15 Haziran-, gümrüğe giderken Muhtesib Abdullah'ı²⁹⁹ görmüş, ona işini bitirdiğinde Gümrük Köşkü'ne gelmesini emretmiştir³⁰⁰.

Gümrüğe giden muhtesib, kaymakam tarafından meclis üyelerini toplamak için görevlendirilmiştir. Muhtesib önce meclisin tabîi üyesi olan Nakibü's-sâdât Seyid ba Harun'un evine gitmiş, onu yanına alarak, Tüccarbaşı ba Gaffar'ı da evinden çağırıp

²⁹⁵ BOA, *İ.HR* 597/1 lef 14.

²⁹⁶ BOA, *İ.MMS* 532/1 lef 9.

²⁹⁷ BOA, *İ.HR* 597/1 lef 14.

²⁹⁸ BOA, *İ.HR* 532/1 lef 9.

²⁹⁹ Muhtesib Abdullah Cidde'de önemli bir mevkiye sahipti. 1854'te devletin gemi taşımacılığında hile yaptığı için görevinden alınmıştı. 1855'te Emir Abdulmuttalib'in isyanında ona destek vermişti. Hristiyan katliamı planı yaptığı iddiasıyla Vali Kamil Paşa onu sürgüne yollamıştır. 1856'da vali Mahmud Paşa onu tekrar muhtesib olarak atadı. Abdullah Kızıl Deniz'de tuz çıkarma ticaretini tekelinde tutmaktaydı. Ferec Yüsr ile kişisel düşmanlığı bulunmaktaydı. Ochsenwald, *a.g.e.*, s. 142.

³⁰⁰ BOA, *İ.HR* 597/1, lef 4, 14. Bu belgede İbrahim Ağa olayların başlangıç günü olarak 2 Zilkaade 1274 (H.) / 14 Haziran 1858 (M.) olarak vermektedir. Ancak, diğer belgelerde mesela *İ HR* 8566, lef 11' de 15 Haziran olarak verilmektedir. İngiliz kayıtları da 15 Haziran olarak belirlemektedir. Bu durumda İbrahim Ağa'nın sorgulamalarının yönünü kurguladığı şekilde değiştirebilmek amacıyla doğru bilgiyi vermediği söylenebilir.

gümrüğe götürmüştür. Diğer tüccarlar da kaymakamın emriyle ikinci vaktinden³⁰¹ sonra gümrükte toplanmışlardır³⁰². Tüccarlardan başka Kadı Kâtibi Huseyin Bekir de toplantıya iştirak etmiştir³⁰³.

Gümrükteki müzakere konusu Salih Cevher'in gemisine tekrar çekilen İngiliz bayrağı meselesi olmuştur. Kaymakam durumu meclis üyelerine anlatıp kendilerinden valiye arz edilmek üzere mazbata yazmalarını istemiş ve mazbatayı konsolosun verdiği tezkereye ek olarak valiye arz edeceğini ifade etmiştir. Muhtesib mazbatanın müsveddesini kaleme alırken, kaymakam muhtesibi yanına çağırarak kulağına gizlice bir şeyler söylemiştir. Muhtesib bunun üzerine Hadramîlerden olan Nakibü's-sâdât Seyyid Abdullah Ba Harun ve Cidde'nin en önemli tüccarlarından Seyid ba Gaffar'ın yanına giderek, kaymakamın İngiliz konsolosunu korkutmak için Hadramîleri silahlandırıp iskeleye götürmek üzere yine Hadramî olan Said Amûdî'yi istediğini söylemiştir. Tüccarbaşı da nakibü's-sâdât yanında olmak üzere Said Amudî'yi konağından evine çağırtmış ve sonra da birlikte gümrük köşküne gitmişlerdir. Muhtesib ve diğerleri Amudî'ye kaymakamın emrini bildirmişlerdir. O da emri icra ederek Hadramîleri silahlandırıp,-akşam namazı sıralarında-, iskeleye doğru götürmüştür³⁰⁴.

Görgü şahitlerine göre Muhtesib Abdullah da bu kalabalığın arasına karışmış ve kalabalığı iskeleye topladıktan sonra konsolosluğa doğru yönlendirmiştir. O sırada sahile doğru yanaşmakta olan İngiliz askerleri kalabalığı görünce geri dönüp gemilerine çıkmışlardır³⁰⁵.

Muhtesib kalabalığı toplayıp iskeleye doğru götürürken, kaymakam da gümrük memuru Ahmed Efendi'yi yanına çağırarak İngiliz konsolosluğuna gitmesini istemiş, Miralay Hüseyin Beyi de Fransız konsolosluğuna göndermiştir. Ahmed Efendi konsolosluğa giderek, validen emir gelene kadar gemiyi zabtettirmeyip tekrar Osmanlı bayrağının çekilmesini ve geminin götürülmemesini konsolostan rica etmiştir. Ne var ki, kaymakam iki kez haberci gönderip ricada bulunmuşsa da konsolos tavrını değiştirmemiştir. Üçüncü defa habercisini gönderdikten sonra zabıta yüzbaşı Mustafa Ağa'yı çağırarak onu da İngiliz konsolosluğuna göndermiştir. Mustafa yüzbaşı konsolosluğun kapısı önünde toplanmış olan birkaç yüz kişi arasından geçip binaya girmiştir. Konsolos henüz kaymakamın gönderdiği haberci oradayken, yüzbaşıya geliş

³⁰¹ BOA, İ.HR 597/1 lef 16.

³⁰² BOA, İ.HR 597/1 lef 14.

³⁰³ BOA, İ.HR 597/1 lef 16.

³⁰⁴ BOA, İ.HR 597/1, lef 16.

sebebini sormuş yüzbaşı da kaymakamın muhtemel güvenlik probleminden dolayı konsolosluğu korumak için adamlarıyla birlikte görevlendirildiğini ifade etmiştir. Konsolos bu cevaba tepki göstererek kendi korumalarının kendisine yeteceğini, gerek duyduğunda Cyclops gemisine işaret vererek yardıma çağırabileceğini söylemiştir. Akabinde Osmanlı yetkililerini konsolosluğun dışına çıkartarak konsolosluğun kapılarını kapattırmıştır. Dışarı çıkan memurlar konsolosluk önündeki kalabalığın sayısının birkaç bin kişiye ulaştığını görmüşlerdir³⁰⁶.

Yüzbaşı kapının önünü tutarak beklemeye başlamıştır. Bu esnada konsoloshanenin yanındaki binadan konsolosluğa taş atılmaya başlanmıştır. Henüz durumun ciddiyetini kavrayamayan İngiliz konsolos, kaymakama bir adamını gönderip kalabalığın toplanma nedenini sordurmuştur.

Kaymakam, kendisine gelen İngiliz memuru Kavvas Muhammed'i muhtesible beraber İngiliz konsolosluğuna geri göndermiş, kendisi de Fransız konsolosluğuna doğru hareket etmiştir. Kavvas ve muhtesib konsolosluğa yaklaştıklarında galeyana gelmiş olan halk konsolosluk görevlisi Kavvas Muhammed'e saldırmışlardır. Kavvas Muhammed kaçarak kurtulabilmiştir. Muhtesib ise kalabalığın kontrolden çıktığını görünce sorumluluk almamak için oradan uzaklaşarak evine gitmiştir. Miralay Hüseyin Bey ise Fransız konsoloshanesine giderek valinin emriyle Salih'in gemisine Osmanlı bayrağının çekildiğini, ancak İngilizlerin problem çıkardığını, meseleyi halletmede kendilerine yardımcı olunmasını istemiştir. Fransız konsolosu bu esnada konsolosluğa gelen Topçu Zabıta³⁰⁷ Yüzbaşısı Mustafa'yı da dışarı çıkartarak kapılarını kapamıştır. Fransız konsolosu meselenin kendisiyle alakalı olmadığı gerekçesi ile kendileri için bir güvenlik problemi olmadığını zannetmekteydi. Halbuki Osmanlı memurları kaymakamın yanına gitmek üzere konsolosluktan ayrıldıklarında bir gürültü kopmuştur. Geri dönen memurlar gürültünün konsolosluktaki bayrak direğinin kırılmasından geldiğini anlamışlardır. Miralay doğrudan müdahale etmek üzere olay yerine giderken yüzbaşısını da kaymakamın emrine göndermiştir. Yolda kaymakam ile karşılaşan yüzbaşı, emirlerinin ne olduğunu sormuş, kaymakam ise "saat on bir buçuktan sonrası bitti" diye cevap vermiştir. Kaymakam bu ifadesi ile olayların artık kontrolden çıktığını ima etmiş olsa gerektir. Bunun üzerine kışlaya dönen Yüzbaşı Mustafa Bey orada Topçu Miralay Hüseyin Bey'in öldürüldüğü

³⁰⁵ BOA, İ.HR 597/1, lef 14.

³⁰⁶ Cidde'de on beş bin kişinin yaşadığını düşündüğümüzde buradaki rakamların Osmanlı memurları tarafından abartılmış olabileceğini göstermektedir. Rakamlar ne kadar yüksek tutulursa memurların olaylara müdahale edememiş olmaları o kadar normal görülecekti.

şayialarını duyarak tekrar Fransız konsolosluğuna hareket etmiştir. Yüzbaşı, Fransız konsolosunu korumak maksadıyla halkı dağıtmaya çalışırken kaymakamın Ali b. Süleyman'ın kölesi Mübarek tarafından saldırıya uğradığını³⁰⁸ ve miralayın evinin bahçesinde baygın yattığını ve halkın da kapıda beklediğini görmüştür. Yüzbaşı zabıtalara kızarak halkı hemen dağıtmalarını emretmiştir. Çünkü halkın içinde “beyin de evine girelim” diyen ve olayı kışkırtarak kalabalıktan istifade ile yağma yapmak isteyenler vardı³⁰⁹.

Nitekim İstanbul'da 27 Mart 1859'da hadiseye karışanlardan 35 kişinin sorgulamaları tekrar yapıldığında, olay günü bir çok kişinin kalabalığı gördükten sonra işini gücünü bırakıp silahlarını alarak ganimet için olaylara katılmış olduğu ortaya çıkmıştır³¹⁰.

Ciddeli görgü şahitlerine göre, konsolosluğa yapılan saldırı neticesinde, Fransız konsolosunun hanımı da öldürülüp çıplak olduğu halde ayaklarından sürüklenerek evden çıkartılmıştır. Fransız kançılıyası ile konsolosun kızı olaylardan yaralanarak kurtulmuş ve kançılara hastaneye, konsolosun kızı ise başka bir eve götürülmüştür.

Aynı günün gecesinde sabaha doğru Osmanlı makamlarını zor durumda bırakacak bir olay daha yaşanmıştır. Üç hristiyan peşlerine düşen halktan koşarak kaçarken, kışlaya gidip sığınma talebinde bulunmuşlardır. Fakat miralay onların kışlaya alınmalarına izin vermemiştir. Bu sırada halktan bazıları bu kişilere yetişerek birini öldürmüşlerdir. Diğerleri ise kaçmaya devam ederken, Topçu Zabıta Yüzbaşısı Mustafa Bey karakola haber göndererek onların içeri alınmasını sağlamıştır³¹¹.

hristiyanlar arasında konsoloslardan sonra ilk olarak öldürülen tüccar Sade olmuştur. Hadise günü Cidde'ye gelen tüccar Sade, olayların merkezinde bulunan Hadramî kabilesinden Selim Hadramî tarafından Ba Harun'un kendilerini öldürmeye geldiğini söyleyerek kaçması yönünde uyarılmıştır. Sade ise reaya olmasından dolayı öldürülmeyeceğini düşünerek kaçmamıştır. Sade'nin yanında bulunanlardan dört-beş kişi İngiliz Cyclops gemisine kaçarak kurtulmuşlardır. Sade ve yanında kalanlar öldürülmüş malları da yağmalanmıştır. Sade'nin ticaret evraklarının tamamı yakılmıştır. Bu ise Sade'nin Hadramî tüccarlar tarafından özellikle öldürülmek için belirlendiği anlamına gelmektedir. Sade'nin yanındakilerden sadece bir kişi, son anda kaçabilen vekili Nikola

³⁰⁷ BOA, İ.HR 597/1 lef 14.

³⁰⁸ BOA, İ.HR 597/1 lef 15.

³⁰⁹ BOA, İ.HR 614/1.

³¹⁰ BOA, İ.MMS 614/1 lef 1.

kurtulmuştur. Ancak Nikola Cyclops gemisine varamamış ve karada hayatta kalma mücadelesi vermiştir. Kendisini ilk yakalayan gruba bir şeyler vererek kurtulmuştur. Akabinde karşılaştığı bir Arap kendisini öldürmek istemişse de elinden kurtulmayı başarmıştır. Üçüncü defa bir gruba denk geldiğinde tekrar öldürülmek istenmiş, bu sefer “La ilahe illallah” diyerek Müslüman olduğunu söylemek zorunda kalmıştır. Bundan sonra da beş altı kez daha saldırıya uğramışsa da de yanındakiler,- kendisini Müslümanlığa zorlayanlar- onu korumuşlardır. Bir Osmanlı karakolunun yanından geçerken karakola sığınmış ve iki gün orada kaldıktan sonra Cyclops gemisine gitmek istemiş, kendisiyle birlikte o sıralarda Müslüman olmaya zorlanan hristiyanlarla gemiye götürülmüştür³¹².

Ertesi gün olay yatışmaya başlamış ve halk hristiyanları bitirdik şeklinde nara atmaya başlamıştır. Halkta yabancılara karşı bir nefret olduğu buradan da anlaşılmaktadır. Kaymakam hadisenin ertesi günü liman reisi Yusuf Ağa ile Cyclops gemisine haber göndermiş ve halk sakinleşinceye kadar geminin birkaç gün Cidde sularından uzaklaşmasını istemiştir. Fakat H.M.S. Cyclops’un kaptanı William Pullen vali gelmeden bir yere gitmeyeceğini bildirmiştir³¹³.

16 Haziran 1858’de kaymakam Cidde’deki üç mahallenin şeyhini çağırması ve bunlar aracılığıyla halkın evlerini aratarak yağmalanan malları ortaya çıkartmıştır³¹⁴. Vali Namık Paşa, Bâbıâî’yi hadiseden haberdar ederek, yüksek rütbeli bir komutanın Cidde’ye gönderilmesini ve bu kişiye Bâbıâî’ye sormadan hareket edebilme yetkisinin verilmesi talebinde bulunmuştur. Valinin bu mektubu encümen-i meşverette okunmuş ve talepleri uygun görülmüştür.

Devletlerarası diplomasi ve yazışmalar gecikmeyerek hemen başlamıştır. Londra’nın talebi üzerine Osmanlı Devleti olaylardan dolayı açıktan özür dilemiştir³¹⁵. İstanbul’da durum değerlendirilirken Cidde’de katillerin tespit edilmesi çalışmalarına başlanmıştır³¹⁶.

Bâbıâî, İngiltere ve Fransa’nın bu durumu fırsat bilip müdahale etmesini önlemek için bunların ıslahat tekliflerini beklemeden birtakım önlemler alarak olaydan mağdur olan ecneblerin ailelerine hediyeler verilmesine ve bu iş için maliyeden iki bin kese ayrılmasına

³¹¹ BOA, İ.HR 597/1 lef 17.

³¹² BOA, İ.HR 597/1 lef 17.

³¹³ BOA, İ.HR 597/1 lef 14.

³¹⁴ BOA, İ.HR 597/1 lef 17.

³¹⁵ BOA, İ.MMS 532/1 lef 13.

³¹⁶ BOA, İ.HR 8355.

karar vermiştir³¹⁷. Ayrılan tahsisatlardan ilk olarak Fransız konsolosunun kızı ve kançılıryasına 250'şer riyal verilmek istenmiştir. Ne var ki onlar hem bu teklifi hem de alınan eşyaların iadesini kabul etmemişlerdir³¹⁸. Fakat daha sonra Fransız ve İngiliz konsoloslarının çocuklarının kendilerine yıllık ödeme yapılmasını kabul ettikleri anlaşılmaktadır³¹⁹.

Vali 28 veya 29 Haziran'da bütün tüccarları kışlaya toplamış ve meclis akdetmiştir³²⁰. Ancak, bu toplantının tutanakları yoktur. Bu durum valinin de olayların çıkmasında rolü olduğu ihtimalini akıllara getirirse de, bürokrasinin içerisinde gelen ve Londra'da sefirliğe kadar geçmişinde birçok önemli memuriyeti bulunan bir valinin, hiç olmazsa profesyonellikten uzak böyle bir organizasyon içerisinde bulunması tutarlı değildir.

Bâbıâlfî'nin Cidde olaylarını tahkik etmek üzere olağanüstü yetkilerle görevlendirdiği Ferik İsmail Hakkı Paşa, 19 Temmuz'da, İstanbul'dan Hicaz'a hareket etmiştir³²¹. 20 Temmuz'da, İngiltere sefiri İngiliz hükümetinden gönderilen bir telgrafi Hariciye Nezareti'ne takdim etmiştir. Telgrafta İngiltere parlamentosunun, Osmanlı devletinin hadisenin faillerinin bulunup cezalandırılmaları için aldığı tedbirlerden, gösterdiği samimiyet ve dostluktan ötürü duyduğu büyük memnuniyet dile getirilmiştir³²².

24 Temmuz'da Cidde'ye dönen İngiltere konsolosunun maiyyetinde olan harp gemisi Cyclops'un kaptanı Pullen, İngiltere'nin diplomatik açıklamalarına tenakuz arz edecek şekilde, Cidde eyalet memurlarından otuz altı saat içerisinde suçluların infazını istemiştir. Memurlar kaptana valinin Mısır'a gittiğini ve gelmek üzere olduğunu söylemişlerse de kaptan bunun bir oyalama taktiği olduğunu düşünerek memurlara tanıdığı süre sonunda şehri top atışına tutmuştur. Vali 27 Temmuz'da kaptana bir mektup göndererek, Mısır'dan dönmek üzere olduğunu ve meseleyi şifahen görüşüp anlaşabileceklerini bildirmiştir. Fakat kaptan halkı tahrik edip hadiseye sebep olanların bulunup cezalandırılmadıkça şehri bombalamaya devam etmesi gerektiğine dair elinde kati emir olduğunu belirtmiştir³²³. Hızla Cidde'ye gelen vali kaptanla konuşarak 30 Temmuz'a kadar ateşkes yapmıştır. Kaptan ayrıca infazların geciktirilmesi durumunda top atışına

³¹⁷ BOA, *İ.HR* 8355.

³¹⁸ BOA, *İ.MMS* 532/1 lef 8.

³¹⁹ BOA, *İ.MMS* 532/1 lef 3; *İ.HR* 8907.

³²⁰ BOA, *İ.HR* 597/1 lef 16.

³²¹ BOA, *İ.HR* 8566 lef 2.

³²² BOA, *İ.HR* 8372 lef 2.

³²³ BOA, *İ.HR* 8566 lef 6.

başlayacağını valiye bildirmiştir. Ne var ki vali bu defa da Mekke'ye gitmiş olduğundan kaptana cevap verilememiştir. Bunun üzerine Cidde tekrar top atışına maruz kalmıştır. Pullen yüzden fazla top attırarak, limanda bekleyen yirmiden fazla ticaret kayığını batırması, sahile yakın birkaç köyü de yıkmıştır. Cidde halkı ise sahraya çekilmiştir³²⁴.

Bu sırada Bâbîâlî, Avrupa devletlerinin müdahalelerine fırsat vermeden suçluların derhal cezalandırılmaları yönünde karar almıştır. Mahkumlar arasında iki denizci, iki delil, üç esnaf, bir ekmekçi ve bir köle bulunmaktaydı³²⁵. Vilayetçe yeniden yapılan sorgulamalarda on bir kişinin birinci dereceden suçlu olduğuna karar verilmiştir³²⁶. Olaylara karışan yüzlerce kişi olmasına rağmen anlaşılan, devletlerarası problem yaşanmaması ve hadiseler sırasında öldüren yabancıların tâbi oldukları ülkelerin onurlarının tamir edilmesi için birkaç kişi sembolik hedef yapılmıştır. Ancak vali bu sembolik idamları da vicdanen kabullenememiştir. Bu sebeple idamları engellemek, hiç olmazsa geciktirebilmek için elinden gelen her şeyi yapmıştır. Vali 4 Ağustos'ta Cidde'ye gelerek kaptanla görüşmüş ve bir ateşkes yapmıştır. Görüşmeler esnasındaki bir diyalogda vali kaptana "Dört Cidde'yi yıksan da ferman gelmeden idamları yapmam. Şayet atışa devam edersen gelir topun içine girerim" demiştir. Bunun üzerine kaptan, ayın altısına kadar fermanı bekleyeceğini ifade ederek mühlet vermiştir.

Bu arada gerektiğinde infazların uygulanabilmesi için elinde fermanla Hicaz'a hareket etmiş olan Ferik İsmail Hakkı Paşa, 4 Ağustos'ta, bir tabur asker ve bazı memurlarıyla Cidde'ye ulaşarak, kendisine verilen yetkiye istinaden infazların yapılması gerektiğini valiye bildirdiği gibi, İngiliz harp gemisi kaptanı ile de görüşmüştür. Bunun üzerine vali kaptanla tekrar ateşkes yaparak, kaptana bir yazı ile kâtillerin infazının ayın altısında yapılacağını yazmıştır. Yapılmış olan önceki sorgulamalarda suçlu bulunan on altı mahkumdan biri bu sırada vefat etmiştir. Nitekim 6 Ağustos'ta birinci derecede suçlu bulunan on bir mahkum, Mekke uleması reisi ve kaymakamın huzurunda idam edilmiştir³²⁷. Kaptan idamlardan sonra durumu İngiltere'ye bildirmek üzere Cidde'den Mısır'a doğru hareket etmiştir³²⁸.

Vali Namık Paşa, 8 Ağustos'ta, Bâbîâlî'ye gönderdiği yazısında katillerin ve maktullerin belirlendiğini ancak kimin kimi öldürdüğünün tespit edilemediğini bildirmiştir.

³²⁴ BOA, *İ.HR* 8566 lef 2.

³²⁵ Ochsenwald, *a.g.e.*, s. 147.

³²⁶ BOA, *İ.HR* 8566, lef 6.

³²⁷ BOA, *İ.HR* 8566, lef 1, 2, 4.

³²⁸ BOA, *İ.HR* 8566, lef 12.

Vali hadiselerin toplumsal bir hareket olması nedeniyle suçluların net olarak belirlenemediğini, bu yüzden mazbataların tam olarak tutulamadığını belirtmiştir³²⁹.

Ağustos 1858 tarihli İngiliz gazeteleri, İngiltere'nin Cidde'de şiddetli bir tedip hareketine gireceği yönünde haberler yazmış idiler. Bu haberler üzerine İngiltere hükümeti, Osmanlı makamlarının bu tür gazete haberlerine aldirmamalarını zira bunların asılsız olduğu açıklamasını yapmıştır. Açıklamada devletin halkla savaşmasının sonsuz problemler doğuracağını bilindiği, zaten Osmanlı devletinin de tesirli ve seri kararlar almış olduğundan müdahaleye gerek kalmadığı belirtilmiştir. Ancak, Cidde'deki memurların yargı ve infaz konusunda ihmalleri sezilmesi halinde, İngiltere devletinin müdahaleye mecbur kalacağı da açıklamasıyla da diplomatik yollu bir tehdit yapılmıştır³³⁰. Bu arada Osmanlı devleti ile İngiltere arasında konu ile ilgili diplomasi trafiği sürmeye devam etmiştir.

İngiltere devleti Hariciye Nazırı, Osmanlı Londra elçisi Muzurus Kostaki Bey aracılığıyla, -25 Ağustos 1858'de-, Bâbıâlf'ye bir yazı göndermiştir. Yazıda İngiliz hükümetinin İngiliz teb'asının katledilip mallarının yağmalandığını duyduğu anda Kaptan William Pullen'e derhal bu hadiseyi gerçekleştirenleri cezalandırılması yönünde emir verildiği ifade edilmiştir. Fakat Osmanlı devletinin hadiseleri yatıştırıp failleri tespit etmek için bir dizi tedbirler aldığı duyulunca, İngiliz hükümetinin Kaptan Pullen'e Osmanlı askerlerinin gelmesini beklemesi emrinin verilmiş olduğu belirtilmiştir. Ancak bu emir Pullen'e ulaşmadan, Pullen'in bir önceki emre göre İskenderiye'den Cidde'ye gittiği, Osmanlı devletinin mahallî yetkililerinin İngiltere devletinin isteklerini onaylamaması üzerine Pullen'in şehri top atışına tuttuğu açıklaması yapılmıştır. Ayrıca İngiltere devletinin Osmanlı devletinin şan ve istiklalini ihlal etme düşüncesinde bulunmadığı da özellikle beyan edilmiştir³³¹. Osmanlı hükümeti bu açıklamalara karşı kaptanın tavırlarını eleştirmeye devam etmiştir. 22 Eylül 1858'de İngiliz hükümete yazılan mektupta, Cidde valisinin hükümetiyle yazışmasını bekleyecek kadar bir zaman geçmeden onun yetkilerini aşan taleplerde bulunulduğu, buna rağmen Osmanlı yetkililerinin ellerinden geleni yaptıkları ifade edilmiştir. Osmanlı hükümeti, kaptanın yanlış hareketine İngiltere Hükümeti'nin verdiği Cidde'ye ateş etmemesi konusundaki yeni emrinin yolda gecikmesinin neden olduğu olaylar ve Pullen'in yanlış tavırlarından dolayı İngiltere devletinin de zaten üzüntülerini belirtmiş olduğunu beyanla, soruna yumuşak bir tavırla

³²⁹ BOA, İ.HR 8566 lef 1, 2.

³³⁰ BOA, İ.HR 8432 lef 1.

yaklaşmıştır³³². Bâbîâlî meseleyi diplomatik nezaket çerçevesinde ele alırken kaptanın yaptığı hatayı birtakım aksamalardan dolayı tolere eder görünmekteydi. Böylece İngiltere ve Fransa'nın tazminat talebinde bulunurken top atışı sonucunda halkın ve tüccarların oluşan zararlarının da göz önünde bulundurulmasını temin etmeye çalışmaktaydı.

Osmanlı yetkilileri top atışı sonucunda oluşan hasar tespitini yapmışlarsa da karşı tazminat talebinde bulunmamışlardır. Bununla birlikte kaptanın yaptığı yanlışlara da sürekli göndermede bulunulmuştur. Özellikle kanunların halk üzerinde doğrudan infaza izin vermediği, İngiltere'nin hareketinin meşru zeminden uzak olduğu kabul ettirilmeye çalışılmıştır³³³. İngiltere, Osmanlı hükümetinin bu konuda haklı olduğunu belirtir cevabî mektuplar göndermiştir³³⁴.

Devletlerarası yapılan yazışmalar akabinde, -11 Ekim 1858 tarihli bir irâdeye göre, hadiselerin tahkik edilmesi için Cidde'ye komiserler gönderilmesine karar verilmiştir³³⁵. Komiserlerin ortaya çıkışındaki ana sebep İngiltere ve Fransa'nın hadiseleri Hicaz valiliğince yapılan infazlarla geçiştirilemeyecek kadar küçük görmemesi ve asıl sorumlu olanların korunduğuna dair düşünceleriydi. Cezalandırmalar bu iki devleti tatmin etmemiştir.

Osmanlı komiseri olarak Mirliya Seyyid Hamdi Paşa tayin edilmiştir. Bu sırada Namık Paşa azledilmiş, ancak yeni vali Mahmud Paşa gelinceye kadar görevini geçici olarak Hamdi Paşa'nın elindeki talimata göre sürdürmesi istenmiştir. 1 Aralık'ta İngiliz Komiseri Peç³³⁶ de Cidde'ye gelmiştir³³⁷. Fransız komiseri ise Sebatier'dir³³⁸.

Osmanlı komiseri 5 Aralık'ta Cidde'ye ulaşır ulaşmaz, yeni valinin gelmesi beklenmeden sorgulamalara başlanılmıştır. Komiserler sorgulamalarını 5 Aralık ile 15 Aralık arasında Cidde Kalesi'nde icra etmişlerdir³³⁹. Sorgulamaların neticesine göre Cidde kaymakamı, 20 Aralık'ta topçu kışlasına hapsedilmiştir³⁴⁰. Yeni kaymakam Hacı Halil Paşa ise 23 Aralık'ta Cidde'ye gelmiştir³⁴¹.

³³¹ BOA, İ.HR 8664.

³³² BOA, İ.HR 8566, lef 12.

³³³ BOA, İ.HR 8566, lef 12.

³³⁴ BOA, İ.HR 8664.

³³⁵ BOA, İ.HR 597/1 lef 14.

³³⁶ BOA, İ.HR 597/1 lef 14.

³³⁷ BOA, İ.HR 597/1 lef 1.

³³⁸ BOA, İ.HR 597/1 lef 12.

³³⁹ BOA, İ.HR 597/1 lef 1, 14, 16, 17.

³⁴⁰ BOA, İ.HR 597/1 lef 2.

³⁴¹ BOA, İ.HR 587/1 lef 2.

Üç devletin komiserleri şu kişileri sorgulamışlardır: Abdulgaffar (tüccarbaşı), Ömer ba Derb (tüccar), Seyyid ba Harun (tüccar), Said Amudî (tüccar), Salih Cevher (gemici), İbrahim Ağa (kaymakam), Said Bağlef, Abdullah (muhtesib), Münif Efendi (kaymakam katibi), Muharrem Efendi (tabur imamı), Hüseyin Bey (Miralay-yazıyla ifade vermiştir-), Mustafa (topçu yüzbaşı -takrirle ifade vermiştir-), Ahmed Efendi (gümrük memuru), Yusuf Ağa (liman reisi), Muhammed (İngiliz Konsolosluğu kavvası) ve İbrahim (tellal)³⁴². Sorgulamalarda daha önce Cyclops gemisine sığınanların anlattıklarından hareketle hadisenin organizatörlerinin, halkı yönlendirenlerin tespitine çalışılmıştır³⁴³. Yabancı komiserler yanlarında bir de avukat getirmişlerdir.³⁴⁴ Böylece hem hâkim hem de davacı konumunda bulunmuşlardır³⁴⁵.

Osmanlı yetkililerine göre komiserler kendilerini müste'min³⁴⁶ konumuna sokmaya çalışmışlardır. Komiserler tüm sorumluluğu eyalet yetkililerine yıkarak, Kaptan Pullen'in yok ettiği köylerin, yıktığı evlerin, kullanılamaz hale getirdiği ticaret mallarının ve sermayelerinin tamamının masrafinin Osmanlı devletine yüklenmesine gayret etmişlerdir³⁴⁷.

Yapılan soruşturmanın sonucuna göre:

- 15 Haziran 1858'de Cidde'de İngiliz ve Fransız konsoloslarıyla bazı hristiyanların mallarının yağma edildiği hadiselerin başlangıç yeri Gümrük Köşkü'dür.

- Gümrükte bulunan herkes suçludur. Bu kişilerden Kaymakam İbrahim Ağa İngiltere konsolosunu korkutmak için Muhtesib Abdullah ve Said Amûdî vasıtasıyla Hadramîleri silahlandırmış olup üçü de birinci derecede suçlu bulunmuştur³⁴⁸.

- Abdullah ba Harun, ba Gaffar, Yusuf ba Nace, Ömer ba Derya, Said Ba'lefa, Salih Cevher gümrükte bulunduklarından suçlara iştirak etmişlerdir. Bu kişiler ikinci dereceden suçludurlar³⁴⁹.

³⁴² BOA, İ.HR 597/1.

³⁴³ BOA, İ.HR 597/1 lef 14,16,17.

³⁴⁴ BOA, İ.HR 597/1 lef 1.

³⁴⁵ BOA, İ.HR 597/1 lef 1.

³⁴⁶ Ecnebi tebaasına verilen bir sıfat olup, sığınan, canını kurtarmak şartıyla teslim olan demektir. Ferid Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Ankara 1970, s. 894.

³⁴⁷ BOA, İ.HR 597/1 lef 1.

³⁴⁸ BOA, İ.MMS 587/1 lef 2.

³⁴⁹ İsmi geçenlerden Salih Cevher hariç hepsi Hadramîdir.

- Miralay Hüseyin Bey Fransız konsolosluğuna yapılan hücumu önlemeye çalışarak vazifesini ifa etmiştir. Ama topçu kışlasına iltica eden hristiyanları içeriye almayarak ölümlerine neden olduğundan üçüncü sınıf suçlulardan sayılmıştır.

- Binbaşı Mustafa, Zabıta Yüzbaşısı Mustafa Ağa, İngiliz konsolosunu bilerek korumadığından üçüncü derecede suçludur³⁵⁰.

-Sutturi Moldovano³⁵¹, Bengule Savidi'nin ifadelerine göre, Cidde naibi Abdulkadir Efendi canını kurtarmak için Müslüman oldum diyen hristiyanlar ve Fransız kaçılarıyası için "Keşke öldürseydiniz" demiş olduğu tespit edildiğinden üçüncü dereceden suçludur.

Hadiselerin başlamasına fiilen etki etmekle suçlu bulunanlar birinci dereceden suçlu olup idamla, hadiseler esnasında halkı yönlendirenler ikinci dereceden kalabend olarak müebbet hapisle, vazifeleri gereği bu hadiseleri bastırmakla sorumlu olup da önlem almayanların üçüncü dereceden cezalandırılmaları, yani beş sene hapis cezası verilmesi kabul edilmiştir³⁵². Ayrıca Cidde halkı da suçlu bulunmuştur. Fransız ve İngiliz komiserleri halka ceza olarak, 22 Aralık'ta, Osmanlı devletinin halktan üç milyon frank toplayıp kendilerine vermelerini istemişlerdir. Osmanlı komiserinin itirazı karşısında komiserler, İstanbul'da İngiltere ve Fransa elçileriyle ile Bâbıâlf arasında yapılan müzakerelere göre halktan ceza toplanmasının onaylandığını iddia etmişlerdir. İsmail Paşa ise ısrarla komiserlerin böyle bir talepte bulunma yetkilerinin olmadığını söylemiştir³⁵³. Zararlar belirlendikten sonra diğer işlemlerin İstanbul'da yapılacağını belirtmiştir³⁵⁴. Bunun üzerine komiserler daha fazla ısrar etmemişlerdir³⁵⁵.

Birinci dereceden suçluların Cidde'de idam edilmeleri kararlaştırılmıştır. Komiserler sadece kaymakamın İstanbul'a gönderilmesine muvafakat etmişlerdir³⁵⁶. Kaymakamın İstabl-ı amire³⁵⁷ payesinde olduğu, birkaç suçlunun suçlamasıyla suçlu kabul edilemeyeceği, kendisinin de suçunu kabul etmediği, dolayısıyla idam edilemeyeceği

³⁵⁰ BOA, *İ.HR* 9399 lef 4.

³⁵¹ Katliamdan kaçabilen hristiyan'dır. Başından geçenleri Kahire'deki İngiliz konsolosuna anlatmıştır. Ochsenwald, *a.g.e.*, s. 143.

³⁵² BOA, *İ.MMS* 587/1 lef 6.

³⁵³ BOA, *İ.HR* 587/1 lef 2.

³⁵⁴ BOA, *İ.MMS* 587/1 lef 5.

³⁵⁵ BOA, *İ.MMS* 587/1 lef 3.

³⁵⁶ BOA, *İ.HR* 597/1 lef 6.

³⁵⁷ İstabl-ı Âmîre Müdürlüğü pâyesi saniye ile salise arasında bir rütbenin adıydı. Sivillere tevcih olunurdu. Bu rütbe sahipleri resmi günlerde 1866 senesine kadar mîrimîranlarla saniye rütbesini haiz olanlar gibi resmî günlerde yaka ve kol kapakları pembe çuha üzerine sıрма işlemeli koyu lacivert setre giyerler, sırmalı kılıç da takarlardı. O seneden itibaren setrelerinin rengindeki yaka ve kol kapaklarına sıрма işleniyor ve sırmalı kılıç takıyorlardı. M. Z. Pakalın, *a.g.s.*, II/8.

İngiliz ve Fransız hükümetlerine bildirilmiştir³⁵⁸. Komiserler idam cezalarının uygulanmasını geçici vali Namık Paşa'ya havale etmişlerdir. Ancak vali bu sorumluluğu kabul etmeyerek, infazın Osmanlı komiseri tarafından yapılmasını istemiştir. Komiser ise kendisinin böyle bir yetkisi olmadığından bunun vali tarafından uygulanması gerektiğini belirtmiştir. Bunun üzerine vali idamlar hususunda diğer komiserlerle görüşerek onları ikna etme teşebbüsünde bulunmuş, fakat başarılı olamamıştır³⁵⁹.

Vali, komiserlere halkın kimin neden idam edildiğini bilmediğinden dedikodu yapacağını, urban karışıklık içerisinde bulunduğundan idam uygulamalarının şehir güvenliğini tamamen tehdit edeceğini bildirmiştir. Vali en doğru seçeneğin suçluların İstanbul'a gönderilmesi olduğunu söylemiştir³⁶⁰.

Bunun üzerine komiserler 5 Ocak'ta tekrar bir araya gelmişlerdir. Osmanlı komiseri idamların infazının İstanbul'a bırakılması yönünde diğer komiserleri ikna etmeye çabalamışsa da, Fransız komiseri "Ben sabah vapurla İskenderiye'ye giderek infazların yapılmadığını devlete rapor ederim" demiştir. İngiliz komiseri de aynı tutumu sergileyerek meclisten ayrılmıştır. Vali akşamüzeri komiserleri vazgeçirmek amacıyla vapurlarına gitmiştir. Önce İngiliz komiseriyle görüşmüştür. Komiser cezalar iki gün içerisinde infaz edilmediği takdirde vapuru top atacak mesafeye çekip Cidde'yi mermileri bitene kadar bombalayacağını bildirmiştir. Fransız komiser de bu tavrı onaylamıştır³⁶¹.

İsmail Paşa valiye, idamların infaz edilmemesi durumunda top atışından sonra idamları kabul etmek zorunda kalacaklarını, en doğru olanın idamların hemen yapılması olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine vali ikna olmuştur³⁶². İdamları meşrulaştırmak amacıyla mahkeme tarafından ilamlar hazırlanarak halka ilan edilmiştir³⁶³. 12 Ocak 1859'da idamlar infaz edilmiştir. İdam edilenler Hadramî lideri Said Amudî ile Muhtesib Abdullah'tır³⁶⁴.

İdamların akabinde ise sıra tazminat maddesinin hali gelmişti. Fransız komiseri 15 Aralık'ta sona eren sorgulamaların akabinde iki türlü tazminatın olduğunu belirtmişti. Birinci tür tazminatı vefat edenlerin ailelerine, ikinci tür tazminatın ise zarar görenlerin zararlarına karşılık olarak verileceğini ifade etmişti. Fransız komiseri birinci çeşit olan

³⁵⁸ BOA, *İ.MMS* 587/1 lef 12; *İ.HR* 597/1 lef 17.

³⁵⁹ BOA, *İ.MMS* 587/1 lef 10.

³⁶⁰ BOA, *İ.HR* 597/1 lef 13.

³⁶¹ BOA, *İ.HR* 597/1 lef 5.

³⁶² BOA, *İ.HR* 597/1 lef 3.

³⁶³ BOA, *İ.HR* 597/1 lef 7.

³⁶⁴ BOA, *İ.HR* 597/1 lef 9.

tazminatı belirlediğini ve kararı İstanbul'a bıraktığını, ikinci tür tazminatın da halkın o kadar malı olması mümkün olmadığından kendisine bildirilenden bir miktar tenziliyle kabul etmiştir. Ancak kendisinden beklenmeyen bir yaklaşım sergileyerek bunu dahi aşırı bulmuş ve Bâbîâlî'nin belirleyeceği miktarı kabul edeceğini belirtmiştir. İngiltere komiseri ise tazminat defterini tuttuğunu, bundan bir krş bile aşağısını kabul etmeyeceğini, ayrıca Avusturya devletinin tüccarlarının zararlarını da tazminat defterine kaydettiğini belirtmiştir. Fransız komiser Mösyö Sebatier verdiği defterin ertesi günü Cidde iskelesinden ayrılmıştır³⁶⁵. İngilizler taleplerini daha sonra 139.150 liraya düşürmüşlerdir. Osmanlı devleti 1860 yılında her iki devlete tazminat olarak 315.360 lira ödemeye razı olmuştur³⁶⁶. Ancak yazışmaları oldukça uzun süren bu ödemenin yapılıp yapılmadığı veya yapılmış ise hangi kaynaktan yapıldığı konusunda şimdilik bilginiz bulunmamaktadır.

Namık Paşa Ağustos 1858'de, İsmail Paşa'nın İstanbul'a getirmiş olduğu 35 kişinin sorgu tutanakları ile çaldıkları eşyaların mazbatasını göndermiştir. Bunlar da tetkik olunmak üzere Meclis-i Vâlâ'ya havale edilmiştir. Meclis-i Vâlâ'nın tetkiklerine göre, suçlu olarak Cidde'den gönderilenlerin çoğunun, korumasız kalan evlere girerek şurada burada kalmış olan değersiz malları alanlar olduğu tesbit edilmiştir. Bu mallar da mahalle şeyhleri vasıtasıyla toplatılmıştır. Dolayısıyla durum gasp veya hırsızlık değildir. Ayrıca, suçları sabit olmayanlar da getirilmiştir. Getirilenler yedi-sekiz aydır hapsedildikleri için yeterince cezalandırıldıkları kabul edilmiş, memleketlerine gönderilmeleri kararlaştırılmıştır³⁶⁷.

13 Nisan 1859 tarihli irâdeyle, Cidde hadiselerinde suçu ağır olmayanların içerisinde çoluk çocuk da bulunduğundan bunların memleketlerine geri gönderilmeleri, ancak itirazlara neden olmaması için önce Rodos ve Kıbrıs adalarında bir müddet bekletilmeleri emri verilmiştir³⁶⁸. 20 Aralık 1859'da ise Bab-ı Seraskerî'de tutuklu bulunanların bir kısmının müebbet, bir kısmının da beş yıllığına hapsedilmelerine dair irâdenin çıkmasıyla bu konu devletlerin gündeminden çıkmıştır³⁶⁹.

Halk nazarında Tanzîmat ve Islahat Fermanı uygulamalarıyla merkezî idarede ayrıcalıklı konuma sahip olarak algılanmaya başlanan gayr-i müslimlere ve onlara bu hakkı tanıyan merkeze karşı politik ve ekonomik rekabette kendini gösteren bir tepki olarak tanımlayabileceğimiz Cidde hadiseleri, Osmanlı devletinin yumuşak politikalarıyla

³⁶⁵ BOA, *İ.HR* 597/1 lef 12.

³⁶⁶ Ochsenwald, *a.g.e.*, s. 149.

³⁶⁷ BOA, *İ.MMS* 614/1 lef 3.

³⁶⁸ BOA, *İ.MMS* 614/1 lef 8.

devletler arası büyük bir meseleye dönüşmeden halledilmiştir. Olaylardan sonra Cidde'deki Fransız ve İngiliz konsoloslukları yeniden açılmıştır. Eyalet memurlarıyla yeni konsoloslar arasında karşılıklı iyi niyet gösterileri yapılmıştır. Örneğin, İngiliz konsolos yardımcısı Stanley idam edilen Muhtesib Abdullah'ın evini yenilemiştir.

Olaylar Cidde eyalet memurlarından bazılarının değiştirilmesine sebep olmuştur. Padişah devletler arası ilişkilerin yumuşatılması amacıyla olaylar çıktığı esnada valilik yapmakta olan Namık Paşa'yı azletmiş, yerine Mahmut Paşa'yı atamıştır. Ancak, eski valinin, yeni vali atanıncaya kadar Osmanlı komiseri İsmail Paşa'nın elindeki talimata göre görevine devam etmesi emredilmiştir. Fakat Mahmut Paşa Ocak 1858'de vefat edince yerine Hacı Ali Paşa Hicaz'a gönderilmiştir.

Kaymakam İbrahim Ağa'nın olaylardan sorumlu tutulmasıyla yerine yeni kaymakam Hacı Halil Ağa atanmıştır. Kaymakam tayini yetkisi 1862 senesinden itibaren valilerden alınıp, sadece merkeze mahsus kılındığında Cidde Eyaleti'nin de bu uygulamadan hariç tutulmaması Cidde hadiselerinin çıkmasında kaymakamın oynadığı rol olsa gerektir. Olaylar sonrasında kaymakamdan başka Cidde kadısı da değiştirilmiştir.

Cidde hadiselerinin önemli sonuçlarından biri de Avrupalıların şiddet yoluyla bu topraklardan atılamayacağını anlaşılmış olmuştur. Charles Daugthy, 1877'deki Hicaz gezisinde,-1858'deki Cidde isyanlarına atıf yaparak-, geçmişin anıları sayesinde kendisinin daha güvenli gezebildiğini yazmıştır³⁷⁰.

Cidde hadiseleri sonucunda cezalandırılanlardan Abdulgaffar, Yusuf b. Ahmed ba Nace, Abdullah ba Derb isimli kişiler 1855'te Mekke emirinin düzenlemiş olduğu isyanın başlatıcıları olan tüccarlardandı. Bu kişilerin cezalandırılarak Cidde'den gönderilmeleri eyaletteki merkezi idarenin nisbeten daha rahat hareket etmesine zemin hazırlamış olmalıdır.

³⁶⁹ BOA, *İ.HR* 9399 lef 2.

³⁷⁰ Ochsenwald, *a.g.e.*, s. 149-150.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HAREMEYN İDARESİ VE HİCAZ EYALETİ'NİN İDARİ TAKSİMATI

Hicaz Eyaleti'nin başlı başına bir bölümünü ve merkezini oluşturan Cidde Sancağını birinci ve ikinci bölümlerde incelendi. Bu bölümde ise yine valilik idaresine doğrudan bağlı olan Haremeyn anlatılacaktır.

Haremeyn; Mekke ve Medine kazalarından oluşmaktadır. Burada önce Medine Kazası idaresini ele alınmasının daha uygun olacağını düşünüldü. Çünkü, araştırmalar sonucunda, Medine'nin idarî organizasyon açısından çok daha teşkilatlı ve Mekke'ye nisbetle eyalet merkezine daha sıkı ve problemsizce bağlı bir yapıya sahip olduğu tespit edildi. Bu yüzden Medine idaresinin önce anlatılması Mekke idaresinin anlaşılmasında kolaylık sağlayacaktır.

I- Medine Kazası İdaresi

Müslümanların Mekke'den sonra ikinci önemli şehir olarak kabul ettikleri Medine'nin asıl ismi Yesreb idi. Hz. Peygamber'in 622'de Medine'ye yerleşmesinden sonra şehre Medine denilmeye başlanmıştır.

Şehir, Mekke'nin 430 km kuzeyinde ve Kızıl Deniz sahilinde bulunan Yenbu'u'l-bahr'ın 200 km kuzeydoğusundadır. Üç tarafı dağlarla çevrili olup bir ova kenarında kurulmuştur. Şehir 30 m yüksekliğinde bir surla bedevî saldırılarına karşı koruma altına alınmıştı. Surun dışında, şehrin güney ve batı yönlerinde bahçeler ve hurmalıklarla çevrili

sayfiyeler ve mahalleler bulunmaktaydı. Şehrin ortasına yakın kısmında Ravza-yı Mutahhara ve Peygamber Mescidi denilen Harem-i Şerif bulunmaktadır. Harem'in dört tarafı sütunlarla çevrilidir. Güney kapısına Babü's-selam denir. Haremin doğu köşesinde Ravza bulunur. Hz. Peygamber'in, Hz. Ebu Bekr'in ve Hz. Ömer'in kabirleri buradadır. Evler dört beş katlı olup, şehrin dahilinde 1890'lı yıllarda bir mescid, on yedi medrese, bir rüşdiye, on bir sıbyan mektebi, on iki kütüphane, sekiz tekke, dokuz yüz otuz üç dükkan, bir mağaza, dört han, iki hamam ve yüz sekiz ribat vardı. Sultan Abdulmecid zamanında mescid ve ravza, bir milyon liralık bir harcama yapılarak yenilenmiştir³⁷¹. Şehir şeyhülharem ve ona bağlı memurlar tarafından yönetilmekteydi.

a. Medine Şeyhülharemligi

Medine Hicaz eyaletine bağlı bir kazaydı. Sorumlusu vezir rütbesinde³⁷² bulunan şeyhülharemdi. Selahaddin Eyyûbî zamanında Medine'deki ağaların sayısı yirmi civarında bulunmaktaydı. Eyyûbî bu ağaların başına Şeyh Bedreddin Esedi isminde birini zabıt olarak tayin etmişti. Bu kişiye şeyhu'l-hademe denilmekteydi. Ancak, bu görevliye bir müddet sonra şeyhülharem denilmeye başladı. Şeyhülharem Medine'ye giden vüzera ve ümeradan her kimin karşısına çıksa hazret-i peygamberin mescidine ve kabrine hizmet ettiğinde büyük saygı ve hürmet görmekteydi³⁷³. Osmanlı döneminde de Medine'nin idaresi bu geleneksel amire verilmişti.

Şeyhülharem Hazret-i Peygamber'in mescidindeki mihrabın önüne, (mihrâb-ı nebevi pişgâhına) en önde olarak seccadesini sererdi ki bu onun Medine'nin en büyük idarecisi olduğu anlamına gelmekteydi³⁷⁴. Şeyhülharemler saray ağaları arasından seçilmekteydi. Sonraları bu memuriyet askerî müşirler ile feriklere de verilmeye başlanmıştır³⁷⁵. Şeyhülharemlerin görev süreleri en fazla dört yıl olmakla birlikte genelde bu süreyi doldurmadan azledilmekteydiler³⁷⁶. Bu makam için seçilen kişiye görev

³⁷¹ Şemseddin Sami, *a.g.e.*, VI/4245-4246. Osmanlı sultanları içerisinde Haremeyn'e en fazla harcama yapan Padişah Abdulmecid'tir. Bu harcamaların Tanzîmat'ın ilanının hemen akabine tesadüf etmesi, Padişah'ın bu fermanla İslâm dünyasında zedelenen meşruiyetini kuvvetlendirme çabasına girdiğini göstermektedir.

³⁷² BOA, *İ.DH* 31581.

³⁷³ *Mir'ât-ı Medine* I/77.

³⁷⁴ BOA, *İ.MV* 13917.

³⁷⁵ *Mir'ât-ı Medine*, I/76.

³⁷⁶ William Ochsenwald, *a.g.e.*, s. 166.

mahalline ulaştığında Cidde valisi tarafından hil'at giydirilmekteydi³⁷⁷. Şeyhülhareme vezir rütbesinde bulunan vali tarafından hil'at giydirilmesi şeyhülharemlüğün bürokratik hiyerarşide valinin emri altında bulunduğunu göstermektedir. Mülkî idareci sınıfından sayılmayan³⁷⁸ şeyhülharemlerin herhangi bir memura hil'at giydirmeye yetkileri bulunmamaktaydı³⁷⁹. Şeyhülharemlik mevkii, esasında, Medine haremî ağalarının başı olmaktan ibaretti³⁸⁰.

Şeyhülharemlikle ilgili olan işler Hazine-i Evkaf-ı Hümâyûn'da görülüp halledilmekteydi. Hatta, şeyhülharem Osman Paşa'nın kapı kethüdâlığı evkaf-ı hümâyûn hazinesi mahlûlat müdürlüğü tarafından idare olunmuştur. Bu hizmetin işleri zamanla tamamen evkaf-ı hümâyûn hazinesince görülmeye başlamıştır. Bu sebeple 7 Temmuz 1855 tarihli irâdeyle, şeyhülharemlik kapı kethüdâlığı, evkaf-ı hümâyûn muhasebeciliğine bağlanmıştır³⁸¹.

Şeyhülharemlik ilk te'sis edildiğinde şeyhülharemden beklenen ravza-i mutahhara ve haremî temiz tutulması, tütstüler yakılarak güzel kokmasının temin edilmesi ve kandillerin yakılıp ışıktandırmanın sağlanmasıydı. Şeyhülharemin bu hizmetleri memurları vasıtasıyla icra ederken dikkat ve özen göstermesi kendisinden beklenen hususlardandı. Ancak zamanla haremle ilgili bütün işler, şeyhülharemler eliyle görülmeye ve idare edilmeye başlandı. Vakıf işlerinin vakıf şartlarına göre görülmesi, harem ve diğer mescitler ile kutsal makamların imam-hatiplerinin, hademelerinin ve diğer teferruata dair işlerin de sorumluluğu şeyhülharemlere verildi. Ancak Ekim 1835'ten sonra vakıf işleri, maaş ve zahire hususları, şeyhülharemin işleri tek başına layıkıyla görmesinin zor olduğu iddiasıyla, şeyhülharemlerin birinci dereceden sorumluluğundan çıkarılmıştır. Bu tarihten itibaren şeyhülharemin her gün sabah ve akşam olmak üzere iki defa, nöbetçi olan bütün ağaları, süpürgeçileri ve yedek hademeleri toplayarak her birini görev mahalline yerleştirmesi ve onları kontrol etmesi yeterli görülmüştür. Böylece, eskiden olduğu gibi, haremî temiz tutulması, kandillerin gece boyunca parlakça yanması aslî vazifeleri haline getirilmiştir.

Şeyhülharem, harem hizmetlileriyle ilişkilerinde oldukça saygılı, nazik ve sabırlı olması emredilmekteydi. Fakat bu görevlilerin iş esnasında bulundukları mahalle karşı saygıda ve nöbetlerinde bilerek kusurları olduğu takdirde hatıra ve gönüle bakılmaksızın

³⁷⁷ BOA, İ.DH 12392.

³⁷⁸ BOA, İ.DH 5408.

³⁷⁹ BOA, İ.DH 12392.

³⁸⁰ *Mi'rât-ı Medine*, I/76.

cezalandırılması şeyhülharemden istenmiştir. Ayrıca haremle ilgili gerekli yasakları koyma ve emirler verme şeyhülharemin elindeydi³⁸². Bunlardan başka haremdeki mekteplerden ve mektep personelinden en üst derecede sorumluydu³⁸³. Şeyhülharem mücavirlerle de ilgilenmekteydi³⁸⁴. Gerek mücavirlere gerekse yeni atanmış bir görevliye Medine hazinesinden tahsisat veya maaş verilebilmesi için şeyhülharemin emri gerekmekteydi³⁸⁵.

Şeyhülharemlerin harem içerisindeki binaların onarım ve inşaatlarına, bu işlerle görevlendirilmiş memurlar ma'rifetiyle, nezâret etmeleri sorumluluklarındandı³⁸⁶.

Cidde valisine olduğu gibi şeyhülhareme de her sene birer donanmış at gönderilmekteydi ki bunun devletin şanından olduğu düşünülmekteydi. Böylece, devlet bu kişiyi sahiplendiğini göstermekteydi³⁸⁷.

Şeyhülharemin maaşı, tayin edildiği günden itibaren hesaplanmaktaydı³⁸⁸. Örneğin, Nisan 1850 itibariyle, şeyhülharemlik maaşı aylık 35 bin kuruştur³⁸⁹. Ağustos 1862'de ise Medine'ye tayin edilen Şeyhülharem Emin Ağa'ya 250 bin krş yol masrafı ile 50 bin krş maaş tahsis edilmişti³⁹⁰. Diğer devlet görevlilerine de uygulandığı gibi şeyhülharemlerin aile fertleri sayısının kalabalık olması veya başka değişik durumlarından dolayı tahsis edilen maaş miktarı değişebilmekteydi. Şayet bunun gibi kişiye özel farklı bir uygulama yapıldıysa o kişinin memuriyetinin son bulmasıyla gerekli düzenleme tekrar yapılmaktaydı³⁹¹.

Şeyhülharemin maiyyetinde mührünü taşıyan mühürdarı³⁹², emir verildiğinde tutuklama yetkisine sahip bir nev'i icra-infaz görevi yapan kavvasları³⁹³, kâtipleri³⁹⁴ ve İstanbul'da kapı kethüdâsı bulunmaktaydı³⁹⁵.

³⁸¹ BOA, *İ.DH* 20940.

³⁸² BOA, *İ.DH* 31581.

³⁸³ BOA, *A.MKT.MHM* 128/74.

³⁸⁴ BOA, *İ.DH* 4113.

³⁸⁵ BOA, *İ.DH* 17595; *A.MKT.UM* 21/50 ; *İ.DH* 5232; 17595.

³⁸⁶ BOA, *İ.DH* 31970.

³⁸⁷ BOA, *İ.DH* 5292.

³⁸⁸ BOA, *A.AMD* 1/66.

³⁸⁹ BOA, *İ.DH* 12392.

³⁹⁰ BOA, *İ.DH* 33525.

³⁹¹ BOA, *İ.DH* 12392.

³⁹² BOA, *İ.MV* 13917.

³⁹³ BOA, *İ.MV* 13917. Kavvas anlam itibariyle okçu demektir. Eski zamanlarda önemli mevkilerde bulunanlar ok ve yaylarını kendileri taşımayarak kavvas denilen bu kişilere taşıtırıldılar. Kavvaslar kavvasları oldukları kişilerin önlerinde yürüterek yol açarlardı. M.Z. Pakalın, *a.g.e.*, III/215.

³⁹⁴ BOA, *İ.DH* 23707.

³⁹⁵ BOA, *İ.DH* 33440.

b. Medine Muhafızlığı

Osmanlılar Hicaz'ı idarelerine aldıktan sonra emirlerin kendi muntakaları içerisindeki salâhiyetlerini kabul etmişlerdi. Ancak Mekke ile Medine'ye her sene münavebeten Mısır'dan muhafız kuvvetler göndermeyi de ihmal etmemişlerdi. Mekke emirleri bu muhafız kuvvetlerini de hâkimiyetleri altına almak istemişler fakat, devlet tarafından buna müsaade edilmemişti³⁹⁶. Bahsedilen muhafızlık uygulamasının bu çalışmanın sınırları içerisinde uygulandığı görülmektedir.

Medine muhafızları Mehmed Ali Paşa'nın Hicaz'ı idare ettiği dönemde Mısır valisi tarafından atanmaktaydı. Askerî bir kimlik taşıyan Medine muhafızlarının vazifeleri, maiyyetindeki askerler ile Medine halkını bedevî saldırılarından muhafaza etmek, Mısır'dan gelen zahireyi vaktinde yerlerine dağıtmaktı. Muhafızlar, tüccarların Medine'ye getirip satacakları hububat ve erzaktan vergi almaktaydılar. Ancak, belirlenmiş olan vergi dışında tüccardan vergi talep edilmesini önleyerek hububattan dolayı halkın her hangi bir sıkıntı ve darlık çekmelerine mani olmaları gerekmektedir. Ayrıca muhafızın müdürle iyi geçinerek merasimlere riayet etmesi ve gerektiğinde işlerinde müdüre yardımcı olması vazifelerindendi³⁹⁷. Üst dereceli memurlardan kabul edilen muhafız, bir meşveret toplantısı yapılacak olduğunda, toplantıya çağrılarak görüşlerinden istifade edilmekte ve verilen kararlara ortak olabilmekteydi³⁹⁸.

Muhafız, gerekli görürse, kıtlık veya ihtikârın önlenmesi için dükkanların kapatılıp açılmasını emredebilirdi. Muhafızın maiyyeti Medine'deki muvazzaf piyade askerleri ile süvarilerden oluşmaktaydı³⁹⁹.

Mekke Emiri 1852 senesinde Mekke'de azalan nüfuzunu Medine'de kuvvetlendirerek dengelemek arzusuyla damadını Mekke muhafızına eş değerde ve urban hususunda muhafız ile müzakere ederek iş görmesi maksadıyla görevlendirmiştir. Fakat emir bu maksadında başarısız olmuş, bu kişiyi uygunsuz davranışları nedeniyle azletmek zorunda kalmıştır⁴⁰⁰.

Şeyhülharemlik veya diğer idareciler ile uyum gösteremeyen bu muhafızlardan bazılarının zaman zaman emirleri altındaki askerleri tahrik ederek asayiş bozacak tavırlar sergiledikleri olmuştur. 1848 senesinde, Muhafız Zeynel Paşa maiyyetindeki başı bozukları

³⁹⁶ *Mekke-i Mükerrreme Emirleri*, s.25.

³⁹⁷ BOA, İ.DH 31581.

³⁹⁸ BOA, İ.MV 13917.

³⁹⁹ BOA, A.MKT.UM 107/23.

ifsad ve tahrik eylemiş ve kaosa zemin hazırlayacak hareketlerde bulunmuştu. Şeyhülharemin şikayeti üzerine durumdan haberdar olan vali, muhafızın rüşvete teşebbüs ettiğini, rey vermek üzere yanına çağırdığı Arap şeyhinin oğlunu idam ettirdiğini ve Hayber Kalesi'nde bazı kişileri öldürttüğünü belirtmiştir. Bunun üzerine vali bu kişiyi azlettiğini yerine Yenbu'u'l -bahr mal müdürünü tayin ettiğini rapor etmiştir⁴⁰¹.

Medine'yi muhafaza amacıyla yapılmış olan Medine surunu kuvvetlendirmek için Medine etrafına kale ve tahkimatlar yapılmıştı. Urbana karşı devamlı teyakkuzda bulunan beş altı bölük civarındaki asker bu kalelerde bekleyip sürekli devriye gezmekteydiler⁴⁰². Sabri Paşa, 1860 senesinde Medine surlarının tamir ettirilip surlara tophane dairesi, cephanelik ilave edilince urban saldırıları önemli ölçüde azaldığını yazmaktadır. Fakat, Bedevî saldırıları II. Abdülhamid döneminde, Medine'ye geniş çaplı topların gönderilmesine kadar devam etmiştir⁴⁰³. 1861 Temmuz'undan itibaren Medine Muhafızlığı şeyhü'l-haremlik hizmetine ilave edildi. Bu şekilde ilk Şeyhü'l-harem olarak da Hafız Paşa atandı. Bundan sonra ise Medine'nin aynî ve nakdî tertibatı Cidde Eyaleti tertibatından ayrılmıştır⁴⁰⁴.

c. Medine Müdüriyeti ve Muavinliği

1587 yılında Evkaf-ı Haremeyn Nezareti kurulmuştur. Bu nezâret, gelirinin bir kısmı veya tamamı Haremeyn-i Şerifeyn halkına tahsis edilen vakıflarla ilgili işlere bakmaktaydı. Bu vakıfların kontrol ve teftiş işleri Darü's-saâde ağılığına bağlı birimlerce yapılmaktaydı. Haremeyn evkafının işlerinin aksamaya başlamasıyla Darü's-saâde ağalarının adına iş görmek üzere 1833'te Evkaf-ı Haremeyn Nazırı Muavinliği ve Kaymakamlığı ihdas edildi. Bir sene sonra da Haremeyn-i Şerifeyn Evkafı Müdürlüğü kuruldu. Daha sonra ise müdürlük nezâretle birleştirildi. 1835'te Haremeyn ve Evkaf-ı Hümayun Nezaretleri tarafından Anadolu ve Rumeli'deki merkezlere mahallî ileri gelenlerden birer evkaf müdürü tayin edildi⁴⁰⁵. Devlet genelinde merkezleşme yönünde revizyon ve reform hareketleri yapılırken Haremeyn işleri de bahsedildiği şekilde elden

⁴⁰⁰ BOA, A.MKT.UM 107/23.

⁴⁰¹ BOA, A.AMD 13/80.

⁴⁰² *Mir'ât-ı Medine*, I/25.

⁴⁰³ *Mir'ât-ı Medine*, I/24.

⁴⁰⁴ BOA, İ MV 22429, lef

⁴⁰⁵ Ali Akyıldız, a.g.e., İstanbul 1993, s. 145-150.

geçirilmekte ve Haremeyn idaresinde de değişikliklere gidilmekteydi. Bu değişikliklerden şeyhü'l-haremlık de nasibini almıştır. Medine Şeyhü'l-haremi'nin işlerinin yoğun olması gerekçesiyle onun sorumluluğunda olan vakıf işleri, surre, maaş dağıtımı ve zahire işleri 1835 tarihinden itibaren bir müdüriyet teşkil edilerek müdürün kontrolüne verildi.

3 Mart 1837 tarihli irâdeyle, Medine naibliğinin Medine müdürünün sorumluluğuna verildiği belirtilerek müdüriyet ile naibü'l-haremlık birleştirilmiştir. Fakat, kısa bir süre sonra tekrar ayrılmışlardır. Ancak, bu ayrılma esnasında hiyerarşik öncelikliğe dikkat edilmemiş, hangi görevlinin diğerine göre protokolde önde olduğu konusu karışık kalmıştır. Bu konuya Sadi Efendi'nin⁴⁰⁶ memuriyeti akabinde gönderilen emr-i âlî ile açıklık getirilmiştir: Eskiden olduğu gibi, naibü'l-haremlığın müstakilen ifa edileceği ve teşrifatta müdürlüğün şeyhülharemlikten hemen sonra geleceği belirtilmiştir⁴⁰⁷. Böylece müdürlüğün naibliğe tekaddüm ettiği anlaşılmaktadır.

Medine müdürleri görevlerine Medine hazinesi müdürü unvanıyla tayin edilmekteydiler. Devletin büyük memurlarından telakki edilen müdürlere memuriyetlerine başlamadan önce hil'at giydirilmekteydi⁴⁰⁸.

Müdürler, Hicaz tarafındaki bazı vakıflar ile merkezde haremeyn ve evkaf hazinelerinden, Şam, Mısır ve diğer mahallerden belirlenerek her sene gönderilmesi adet olan surre eşyasını teslim alıp ilgili kişilere usulünce dağıtmaktan sorumluydular. Gönderilen eşyalardan kime ne kadar verileceği surre görevlilerinin ellerindeki defterlerde kayıtlıydı. Müdürlerin bu defterleri herkesin önünde surre emininden teslim alıp, gelen eşyaları yine herkesin önünde, defterlerdeki bilgiye göre dağıtmaları gerekirdi.

Medine müdürü olan şahıs, haremde görev yapan memurların isimlerini, aldıkları maaşları bilmek ve kaydetmek zorundaydı. Kayıt esnasında veya başka bir şekilde bazı kişilerin harem görevlisi olup olmadıklarına dair tereddütler yaşanırsa, harem ağalarının arzı ve Medine kadısının ilamına göre hareket edilirdi. Bilindiği gibi, haremdeki bazı görevler devletin de onayıyla, nesilden nesile geçerek bir aile içerisinde kalabilmekteydi.

Haremdeki vazifelilerden birinin vefatı halinde hizmet yerlerinde ve maaşlarda boşluklar oluşmaktaydı. Böyle durumlarda müdürün, ölenin yakınlarından göreve uygun birisini tespit ederek hükümete bildirmesi gerekliydi. Fakat bazılarının yakınları

⁴⁰⁶ Vesfıkada Sadi Efendi'nin memuriyet tarihine ilişkin bilgi geçmemektedir. Ancak 1847 yılı Cidde defterdârının Sadi Efendi olduğu bilinmektedir. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmâni*, İstanbul 1996, V/1424. 1266 (1849-1850 yılı devlet salnâmesinde Sadi Efendi defterdâr olarak zikredilmektedir. s.46)

⁴⁰⁷ BOA, İ. DH 31581.

⁴⁰⁸ BOA, İ. MV 13917.

çıkılabiliyordu. Böyle hallerde müdür bu vazifeyi yapmaya layık olan kişileri belirleyip, tevcihatın yapılması için Bâbîâlî'ye arzda bulunmakla yükümlüydü.

Harem-i Nebevî'nin ışıklandırılmasında kandil ve şamdanlar kullanılmaktaydı. Müdürün vazifelerinden biri de bunların yakılabilmesi için gerekli olan rügan-ı zeyt⁴⁰⁹ ve şem'-i asel⁴¹⁰ haftalık olarak ilgili görevlilere vermektir. Malzemeler biterse durumun Bâbîâlî'ye rapor edilmesi yine müdürün sorumluluğundaydı.

Harem hazinesinde ve hazret-i peygamberin kabrinin bulunduğu yerde çeşitli zamanlarda değişik kişiler tarafından gönderilmiş eşya ve teberrukat bulunmaktaydı. Bunların defterlerinin tutulması, korunup kontrol edilmesi müdürün işlerindendi. Bu eşyalardan birinin dışarı çıkarılması veya yeni gönderilmiş olanın içeriye alınması ancak müdürün Bâbîâlî'ye yapacağı teklif üzerine olabilirdi.

Harem evkafından olan bütün dükkan, ev ve diğer yerlerden gelen muayyen gelirlerinin kaydedilmesi ve vakıf şartlarına göre idaresi müdürün elindeydi. Ayrıca, para vakıflarının teleften korunması da yine müdürün vazifelerindendi.

Müdür, haremde yapılacak olan tamirler için keşif defterlerini tutar ve keyfiyeti Bâbîâlî'ye rapor ederdi. Tamirat işlerinde ancak verilecek izne göre hareket edilebilirdi. Yapılacak tamirat önemsiz ve masrafı küçük olursa bunun için izin alınmasına gerek yoktu⁴¹¹.

Ocak 1846 tarihli bir irâde kaydına göre, müdür devlet hizmetinde bulunurken ölenlerin evlerine giderek mal sayımı yapılan kadar haremlik ve selamlık da eşya bulunan yerleri mühürlerdi⁴¹². Müdür Medine'de yaşayan kimsesizlerin veya geçici olarak orada bulunan sahipsizlerin de cenaze işlemlerine bakmaktaydı. Medine hazinesinin kontrolü de onun görevleri arasındaydı. Müdür ölen devlet memurlarının terekelerine beytülmal adına müdahale edebilmekteydi⁴¹³. Ancak Harem-i Nebevî hizmetinde bulunan ağaların terekelerine beytülmal karışamazdı⁴¹⁴. Toplanan beytülmal akçesi harem hazinesine teslim edilmekte ve burada biriken paradan gariplerin cenaze masrafları karşılanmaktaydı.

1835 tarihinden önce gerek Mehmed Ali Paşa sorunu ve gerekse Osmanlı devletinin genel olarak yaşadığı iç sorunlar Haremeyn idaresinde de kaos meydana getirmiş ve idarî düzen bozulmuştu. Bu yüzden beytülmalın parası, maaşları ödenmeyen

⁴⁰⁹ Zeytinyağı manasında kullanılan bir tabirdir. M. Z. Pakalın, *a.g.e.*, III/53.

⁴¹⁰ Balmumu demektir. Ferid Devellioğlu, *a.g.s.*, s.1183.

⁴¹¹ BOA, *İ.DH* 31581.

⁴¹² BOA, *İ.MV* 13917.

⁴¹³ BOA, *İ.DH* 31581.

⁴¹⁴ BOA, *İ.MV* 13715.

veya yeterli maaşı olmayan ağalar arasında paylaşılmaktaydı. Bu durum ise sahipsiz cenazelerin sokaklarda kalmasına neden olabilmekteydi. Devlet Medine'deki yapıyı tekrar revize etmeye başladığında, maaşlara zam yaparak bu uygulamaya son vermiştir⁴¹⁵.

1840'lardan sonra devlet Haremeyn'de idareyi yeniden tesis etmekle birlikte, geleneksel yapı ile modern yapının içi içe olmasından dolayı, hiyerarşi problemini hemen halledemediği görülmektedir. Örneğin, 1855'te Şeyhü'l-haremin hastalanarak Medine mescidinde en önde serilen seccadedeki yerini alamaması üzerine kimin öndeki seccadeye geçeceğine dair tartışmalar çıkmıştır. Buradaki öncelik teşrifattaki sıraya göre idi. Bu tartışmanın Bâbîâlî'ye yansması üzerine çıkan irâde de teşrifatta, Medine Müdürlüğü'nün te'sisi nizamına göre, şeyhü'l-haremden sonra harem-i şerif müdürünün geldiği bildirilmiştir⁴¹⁶. Kasım 1857'de de protokole dair bazı problemler yaşanmıştır. Müdür ve naibü'l-haremden hangisinin protokolde önce geldiği, bu makamlarda bulunanlar arasında problemlere sebep olmuştur. Bunun üzerine sadır olan fermanda, müdüriyetin teşkîli nizamında belirtilen usullere bir müddetten beri riayet edilmediğine dikkatler çekilmiştir. Akabinde, 1835 yılında Medine'ye gönderilen emr-i âlîde olduğu şekliyle evkaf işleri, surre, maaş dağıtımı ve zahire ile ilgili şeylerin idaresinin müdürlerin sorumluluğunda olduğu ve resmi rütbe itibariyle de müdürün şeyhü'l-haremin bir altı ve harem ağalarının üstü olduğu tekrarlanmıştır. Buna göre, prestij meselesi olan ve her akşam Hücre-i Nebevî'ye konulan şamdanlardan birincisinin yalnızca şeyhü'l-haremler tarafından, ikinci şamdanı ise yalnızca müdürün kaldıracağı belirtilmiştir. Ancak 1835 yılındaki emirden farklı olarak naibü'l-hareme ikinci şamdanı müdürle nöbetleşe kaldırma imtiyazı verilmiştir. Ayrıca, yine bir müddettir uygulanmayan ikinci şamdanın Hücre-i Nebevî'ye sokulduğunda bazı mahalli memurlara bırakılması adeti tekrar faaliyete geçirilmiştir⁴¹⁷. Bu tartışmanın Ekim 1859'da tekrar gündeme gelmesi üzerine müdürün vazifeleri eskiden olduğu gibi tekrar edilmiş, müdürün ikinci şamdanı naible kaldıracağı, buhurdanı ise hazinedar ağaların kaldıracağı belirtilmiştir⁴¹⁸.

Padişah emrine göre, Şeyhü'l-haremin sorumlu olduğu temizlik işlerine müdürlerin de iştirak etmesi gerekmekteydi. Bütün bu işlerin takibi için müdürün maiyyetine iki kâtip

⁴¹⁵ BOA, İ.DH 31581.

⁴¹⁶ BOA, İ.MV 13917.

⁴¹⁷ BOA, İ.DH 31581.

⁴¹⁸ BOA, İ.MV 31581.

istihdam edilmişti⁴¹⁹. Müdüre evkaf-ı hümayundan maaş verildiği gibi devlet tarafından her sene 55 zıra⁴²⁰ yün ve şal gönderilmekteydi⁴²¹.

Müdür gerekli gördüğü zamanlarda muhafızı, muvazzaf askerlerin reisini ve sersüvariye çağırarak bir encümen meclisi akdedebilmekteydi⁴²². Aslında yapısı itibari ile Medine idaresi adeta Cidde'den bağımsız bir idare konumundaydı. Ancak gerek devlet teşkilatı içinde ve gerekse fiilî uygulamada, Medine Cidde vilayetine bağlı bir kaza hükmündeydi. Bâbîâlî, zaman zaman Medine Müdürlüğü'nün bağımsız olma taleplerine olumsuz cevap vermekte ve idarenin Cidde üzerinden gerçekleşmesine özen göstermekteydi.

Örneğin 2 Ekim 1854'te müdürün yerine bir vekil bırakılması gerektiğinde, Hicaz valisi Cidde kaymakamını bu işle görevlendirmiştir. Yeni müdür tayin olana kadar da naibü'l-haremin Medine kaymakamlığı yapacağı Cidde valisi tarafından Bâbîâlî'ye bildirilmiştir⁴²³.

10 Kasım 1854 tarihli Meclis-i Vâlâ müzakerelerine göre, Medine Müdürü Bâbîâlî'den müdürlük unvanının defterdârlığa tahvilini talep etmiştir. Ancak Medine'nin Cidde eyaleti dahilinde olup zaten müstakil bir defterdârı bulunması nedeniyle bir eyalette iki defterdâr olamayacağı bildirilmiş ve isteği reddedilmiştir⁴²⁴.

Medine müdürünün işleri oldukça yoğun olduğundan yardımcı bulundurmaları gerekmekteydi. Bazı belgelerde Medine muavini unvanıyla zikredilen ancak hangi birime bağlı olduğu belirtilmeyen memurun⁴²⁵, Medine müdürünün yardımcısı olma ihtimali kuvvetlidir.

d. Medine Kaymakamı

Cidde valisinin zaman zaman kendi adına veya şeyhülhareme vekalet edebilecek kaymakam unvanlı görevliler tayin ettikleri zikredilmişti. Ancak zaman içerisinde, ayrı bir kaymakamlık unvanının da ihdas edildiği görülmektedir. Nitekim Ağustos 1859 tarihinde

⁴¹⁹ BOA, *İ.DH* 31581; *A.MKT.UM* 107/23; 123/40.

⁴²⁰ Kumaş ölçü birimi olan zir'anın pek çok çeşidi olmakla birlikte Bleibtreu'a göre 19. yüzyılda bir İstanbul zir'ası 68,579 cm idi. Walter Hintz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, (çev. Acar Sevim), İstanbul 1990, s. 72.

⁴²¹ BOA, *İ.MV* 14433, *İ.DH* 31581.

⁴²² BOA, *A.MKT.UM* 107/23. Böyle bir uygulama örneği 10 Aralık 1851'de görülmüştür.

⁴²³ BOA, *İ.MV* 13917.

⁴²⁴ BOA, *İ.MV* 13561.

Ferik Halid Paşa Medine kaymakamı unvanıyla görev yapmaktaydı⁴²⁶. Ancak, bu görevin gerçek mahiyeti hakkında bilgi bulunmamaktadır. Kaymakamlar Cidde valilerinin Hicaz şehirleri üzerindeki idare vasıtalarıydı. Bu çerçevede kaymakamlar merkezî idareyi sağlayan organlar olmuşlardır. 1861 Temmuz'undan itibaren Medine Muhafızlığı'nın Şeyhü'l-haremlik hizmetine ilave edilmesi bundan sonra ise Medine'nin aynî ve nakdî tertibatının Cidde Eyaleti tertibatından ayrılmış⁴²⁷ olması, bu tarihten sonra Medine'nin kaymakam vasıtasıyla Hicaz mülkî idaresine bağlılığının temin edildiğini göstermektedir. Kaymakamlığın 1859'da ihdas edilmiş görünmesi 1861'de yapılacak olan değişiklik esnasında Hicaz valilerinin nüfuzlarının sarsılmamasını sağlamaya yönelik bir faaliyet olabilir.

e. Medine Müdüriyeti Hazinesi ve Diğer Kurumlar

Medine müdüriyeti hazinesi, Vehhâbî meselesinin hallinden hemen sonra, Haremeyn işlerinin yeniden düzene sokulması amacıyla, Sultan II. Mahmud'un 1818 senesindeki irâdesiyle teşkil edilmiştir. Rivayete göre, her sene Medine'ye giden surre tahsisatları surre emini tarafından ilgili kişilere bir defada verilmekteydi. Ancak bu kişiler aldıkları tahsisatları senenin on iki ayını düşünerek harcamamakta, senenin ilk birkaç ayı içerisinde tahsisatlarını bolca kullanıp tüketmekte, böylece tekrar maddî sıkıntıya düşmekteydiler. Muhtemelen darlığa düşen kişiler tekrar devlet kapısına giderek para istemekteydiler. Hazine işte bu duruma son vermek amacıyla teşkil edilmiştir. Bundan sonra gönderilen tahsisatlar hazine tarafından teslim alınarak ilgili kişilere on iki ay üzerinden verilmeye başlanmıştır⁴²⁸.

Medine hazinesine bakan memura harem hazinedarı denilmekteydi⁴²⁹. Elimizdeki belgelere göre hazinedara 1853 yılı itibariyle 2500 krş maaş verilmekteydi. Maaşlar aylık olarak alınmaktaydı⁴³⁰. Medine hazinedarı Medine müdürünün maiyyetinde çalışmaktaydı⁴³¹. Bununla birlikte "ağavattan" idi⁴³². Hazinedarü'l-harem, teşrifatta

⁴²⁵ BOA A.MKT.UM 222/58.

⁴²⁶ BOA, İ.DH 29661.

⁴²⁷ BOA, İ.MV 22429

⁴²⁸ Mir'ât-ı Medine, II/860.

⁴²⁹ BOA, İ.DH 33795.

⁴³⁰ BOA, İ.DH 31581.

⁴³¹ BOA, İ.MV 13917.

⁴³² Aynı Vesika

naibü'l-haremden sonra gelmekteydi. Hazinedardan sonra ise mütesellimü'l-harem yer almaktaydı⁴³³.

Medine hazinesi memurları da diğer memurlar ile birlikte hükümet konağında görev yapmaktaydılar⁴³⁴. Medine hazinesi mümeyyizi⁴³⁵, hazine ruznamçecisi⁴³⁶, ruznamçe mütemayizi⁴³⁷, Medine hazinesinden çıkışları kaydeden masraf mukayyidi⁴³⁸ ve gelirleri kaydeden vâridat katibi bulunmaktaydı⁴³⁹.

f. Medine Mal Müdürü

Mal müdürü, Medine mülk(mal)⁴⁴⁰ sandığının sorumlusuydu. Cidde hazinesinden Medine'ye para transferi Medine mal müdürü aracılığıyla yapılmaktaydı⁴⁴¹. Harem binalarının tamiri için getirilmiş ustalar, Hicaz dışından ve genellikle İstanbul'dan aylıkları ve harcırahları belirlenerek gönderilmekteydi. Bunların ücretleri Cidde hazinesinden verilmekteydi. Mal müdürü hazineden bu ustaların ücretlerini alarak ilgili kişilere ulaştırmaktaydı⁴⁴².

İstanbul'dan Cidde Eyalet hazinesi için gönderilen meblağ Medine'de Medine mal müdürü tarafından karşılanıp makbuz karşılığı teslim alınır. Mal müdürü bu meblağı Cidde'ye ulaştırırdı⁴⁴³. Belgelerde zikredilen ebniye mal katibi ile yoklama mal katibinin de bu büroya bağlı olarak çalışmış olmaları kuvvetle muhtemeldir⁴⁴⁴.

⁴³³ Aynı Vesika

⁴³⁴ BOA, İ.DH 29661, A.TŞF 32/60.

⁴³⁵ Aynı Vesika

⁴³⁶ BOA, A.AMD 18125. Ruznamçeci günlük gelir, gider ve ayniyatın kaydını tutan memurlara denilmekteydi. Deftere ruznamçe denildiği için memura da bu ad verilmiştir. M. Z. Pakalın, a.g.e., III/60; 1857 yılı Medine hazinesi ruznamçecisinin aynı zamanda hattat olduğu ve duyulan ihtiyaç üzerine bu yeteneğinden istifade edildiği anlaşılmaktadır. BOA, A.MKT.MHM 125/96.

⁴³⁷ BOA, A.TŞF 32/60.

⁴³⁸ Aynı Vesika

⁴³⁹ Aynı Vesika

⁴⁴⁰ BOA, A.AMD 28/77.

⁴⁴¹ BOA, İ.DH 14790.

⁴⁴² Aynı Vesika

⁴⁴³ BOA, İ.DH 14790.

⁴⁴⁴ BOA, A.TŞF 32/60.

g. Medine Tamirat Müdürlüğü

19. yüzyıl, Osmanlı devleti için köklü reformlar çağıydı. Bu yüzyılda devletin hemen her kademesinde yeniden düzenlemelere gidildi. Öyle ki bu düzenlemeler bayındırlık işlerini dahi kapsadı. Bina, yol, köprü inşası, koruların muhafazası gibi işlere bakmak üzere, 1848 senesinde Umûr-ı Nâfia Nezareti kuruldu⁴⁴⁵. Bahsi geçen işlerin ayrıntılı biçimde ele alınması ve geliştirilmesi için nazırın maiyyetinde çalışacak bir meclise ihtiyaç duyuldu. Bu amaçla ticaret nezâreti bünyesinde bulunan Ziraat Meclisi Nâfia Nezareti'ne nakledildi. Meclise, nezâretin ismine izafeten, Nâfia Meclisi adı verildi. Binaların keşf, inşa ve tamirat işleri bu nezâretin ve Nâfia Meclisi'nin sorumluluğuna geçmiş oldu. Ebniye Müdürlüğü, Ebniye Muavinliği'ne dönüştürülerek bu nezârete bağlandı. Ebniye Müdürlüğü'nün emrindeki Ebniye Meclisi de buraya nakledildi.

Yeni sistemin işleyiş prensibi şöyleydi: Ülkenin herhangi bir yerinde inşa olunacak bir bina için mesele önce Bâbîâlî'den Nâfia Nezareti'ne, buradan da Ebniye Meclisi'ne havale edilecekti. Meclis ilgili kişileri binanın yapılacağı yere göndererek gerekli keşfi yaptırtacaktı. Keşif raporları müzakere edilip sonuç Babıali'ye takdim olunacaktı. İrâdesi çıktığında ise nezârete de bilgi verilecekti. Herhangi bir binanın tamir işleminin aynı süreçten geçmesi gerekliydi⁴⁴⁶.

Nezaretin görevlerinden olan binalar hakkında 8-9 Mart 1849'da bir nizamname hazırlandı. 14-15 Mart 1849'da Ticaret Nezareti Nâfia Nezareti'ne ilhak edilerek Ticaret Nezareti adını aldı. Daha sonraları ise ayrılmalar ve tekrar birleşmeler meydana geldi. Ayrıntılı olarak hazırlanan bu reformun uygulanışı, gerekli şartlar olgunlaşmadığından, zamana bırakıldı⁴⁴⁷. Ancak her ne olursa olsun, bazı yerlerin bakım ve onarımı Bâbîâlî'deki sürekli değişen bu uygulamalardan asla etkilenmemesi gerekiyordu. Bu yerlerin başında da Mekke ve Medine'nin işleri gelmekteydi.

Osmanlı devleti, Medine de bulunan ve başta Hazret-i Peygamber'in kabri olmak üzere diğer türbe cami, mescid ve medreselerin tamirine oldukça önem vermektedir. Hatta devlet iktisâden zayıf düştüğü dönemlerde bile "ebniye-i aliyye" olarak nitelendirdiği bu mekanları ihmal etmemeye gayret etmiştir. Bu maksatla sürekli, harem-i şerifin bu yöndeki ihtiyaçlarının keşf ve muayenesi için İstanbul'dan görevliler gönderilmektedir⁴⁴⁸.

⁴⁴⁵ Ali Akyıldız, *a.g.e.*, s. 141.

⁴⁴⁶ *A.g.e.*, s. 142.

⁴⁴⁷ *A.g.e.*, s. 143-144.

⁴⁴⁸ BOA, *A.MKT.MVL* 20/7.

Haremeyn binalarının tamiri için gerekli olan ustalar Hicaz dışından ve genellikle İstanbul'dan gönderilmekteydi. Aylıkları ve harcırahları belirlenerek gönderilen ustalar durumlarına göre çeşitli tahsisatlar almaktaydılar⁴⁴⁹.

Haremeyn'e gönderilecek olan ameleler İstanbul'daki Ebniye Meclisi tarafından hassasiyetle seçilirdi⁴⁵⁰. 1850'de haremde yapılacak düzenleme çalışmaları için İstanbul'dan gönderilen ustaların hastalanması üzerine Mekke'de bulunan Hind, Türk, Mısır ve Hicazlılardan 10 marangoz, 20 nühat, 100 amele ve 20 dülger temin edilerek gerekli tamirat yapılmıştı⁴⁵¹. Zaman zaman Medine'ye mücaveret niyetiyle gitmek isteyenlerden tamir işlerine yönelik zanaatı olanlardan yapılacak olan tamirata yardımcı olmaları istenebilmekteydi⁴⁵².

Merkezden gönderilen bu memurların yanı sıra, 1850 tarihli bir vesîkaya göre, Medine'de Medine Ebniye Memuru'nun bulunduğu anlaşılmaktadır. Aynı tarihte bu memuriyet Hilmi Efendi'nin uhdesindeydi. Aynı vesîkadan Hilmi Efendi'nin daha önceden ebniye müdürü iken Medine kaldırımlarının tamiratını yaptırdığı da belirtildiğine göre söz konusu memuriyetin 1850'den önce teşekkül ettirildiği ortaya çıkmaktadır⁴⁵³.

Kutsal mekanlardaki binaların tamiratı yapılacağı zaman ulemanın görüş ve tensiplerine büyük önem verilmekteydi⁴⁵⁴. Hatta ebniye memurunun yapmış olduğu harcamaların kabul edilmesi bu harcamalara dair defterin Medine Haremi Müderrisi tarafından imzalanmasına bağlıydı. Nitekim Şubat 1851 tarihinde harem-i şerif müderrisi olan kişi, ebniye memurunun hareketlerinden şüphelenerek sözü geçen defterde usulsüzlük olabileceğini düşünmüş ve durumu İstanbul'a bildirmişti⁴⁵⁵. Ayrıca, zaman zaman gerekli olan malzemelerin alınması ve tamiratların gidişatını tetkik için de yine İstanbul'dan görevliler gönderilmekteydi⁴⁵⁶.

1852 tarihli bir başka belgeden Medine'de ebniye memuru ile birden fazla tamirat müdürünün bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu belgeye göre, ebniye memuru Rauf Paşa ile Medine tamirat müdürleri İstanbul'dan tamirat işleri için gönderilen Şakir Ağa'nın maaşına zam yapılmasını iltimas etmişlerdir⁴⁵⁷.

⁴⁴⁹ BOA, *İ.DH* 14790.

⁴⁵⁰ BOA, *A.MKT.MVL* 20/7.

⁴⁵¹ BOA, *İ.DH* 14790.

⁴⁵² BOA, *A.MKT.UM* 60/67.

⁴⁵³ BEO, *A.AMD*, 17/30.

⁴⁵⁴ BOA, *İ.DH* 23974.

⁴⁵⁵ BOA, *A.MKT.UM* 375/27.

⁴⁵⁶ BOA, *İ.DH* 23974.

⁴⁵⁷ BOA, *A.MKT.UM* 117/53; *A.MKT.UM* 107/23.

1854'te, Medine ebniye-i aliyye memuru Haneffî meclisinde Kuran-ı Kerim kıraat olunurken o sırada hastalığı nedeniyle orada bulunamayan şeyhülharemin yerine seccadesini sererek geçmek istemiştir. Onun bu hareketi ebniye memurunun bürokrasideki yerini belirleme açısından oldukça önemlidir. Fakat, memurun bu davranışı, mahallin memurları tarafından kabul edilmemiş ve olayların çıkmasına sebep olmuştur⁴⁵⁸. Bu hadiseler üzerine bir irâde sadır olarak, harem içerisindeki törenin sadece eski harem hademelerine mahsus olduğu bildirilmiştir⁴⁵⁹.

Mart 1855'te Medine tamirat müdürü olan Hacı Ahmed Hurşid Efendi 2550 krş maaş almaktaydı. Bu maaşın 1000 kuruşu Cidde hazinesinden, 500 kuruşu maliye hazinesinden, 550 kuruşu teşrifattan ve 500 kuruşu ihtisab tarafından verilmekteydi. 1855 tarihinde bu maaşa Cidde hazinesinden 2450 krş daha ilave edilerek maaş 5000 kuruşa yükseltilmiştir. Ayrıca Hurşid Efendiye dördüncü dereceden mecidiye nişanı verilmiştir⁴⁶⁰.

Mart 1855'te, Medine tamirat müdürünün Medine'de icra olunan tamirat başta olmak üzere bina işlerinde ihtarlarının tesirli olabilmesi için, itibarı sağlanmak istenmiş, *tamirat müdürü* tabirine ebniye muavinliği unvanı eklenmiştir⁴⁶¹. Aynı sene Haziran ayında, ebniye muavini Hurşid Efendi'nin maaşının dışında aynî tahsisâtı olmadığından her sene harem müdürüne surreyle birlikte gönderilen 55 zira' yün ve şalın yarısı kadarının da ebniye-i aliyye muavinine gönderilmesine başlanmıştır⁴⁶².

Şubat 1856 tarihli vesikada Hurşid Efendi'den ebniye muavini yerine tamirat muavini olarak bahsedilmektedir⁴⁶³. Bununla birlikte, aynı belgede tamirat muavinin yanında yer alan mühür, ebniye muavini olan Salih Efendi isimli bir kişiye aittir. Böylece ebniye memurunun astı olan ve tamirat muavini-ebniye muavini-tamirat müdürü olarak görülen üç farklı isimlendirmenin, Şubat 1856'ya kadar aslında tek bir makamı ifade ettiği anlaşılmaktadır. Bu tarihten itibaren ise daha önce tamirat müdürüne verilen ebniye muavini unvanı bu makamdan ayrılarak, *tamirat müdürünün* veya başka bir deyişle tamirat muavininin astı olan ayrı bir makamı belirtir hale gelmiştir.

Ebniye işlerinin görüldüğü bir tamirat kitabeti bulunmaktaydı. Örneğin 1 Şubat 1856'da emirin ruznamçecilik hizmetini gören İbrahim Efendi, Ebniye-i Aliyye tamirat

⁴⁵⁸ BOA, İ.MV 13917.

⁴⁵⁹ *Aynı Vesika*

⁴⁶⁰ BOA, İ.DH 20412.

⁴⁶¹ BOA, İ.DH 20412.

⁴⁶² BOA, İ.MV 14433.

⁴⁶³ BOA, A.MKT.UM 205/93.

kitabetine atanmıştır⁴⁶⁴. Nitekim, 2 Şubat 1856 tarihli başka bir belgede İbrahim Efendi'nin ebniye memuru olarak mühür bastığı görülmektedir⁴⁶⁵.

Medine tamirat bürosundaki görevlilerden biri de ebniye müdürüdür. Bu müdürün ebniye memurunun astı olduğu kesin olmakla birlikte hiyerarşideki yeri muğlaktır. Bu memuriyetin tamirat müdürünün bir başka şekilde ifadesi olma ihtimali oldukça yüksektir.

24 Eylül 1859'da Mekke emiri tarafından yazılan bir vesikada, binaların tamirini görüşmek üzere bu tarihten daha önce bir Meclis-i Umûmî kurulduğu belirtilmektedir. Mekke emirinin de üyesi olduğu bu meclisin özellikle kutsal mekanların orijinal şekli üzerine tamiratlarının yapılmasına dikkat etmekle yükümlü olduğu anlaşılmaktadır. Orjinallığı bozmuş olan sonraki eklemeler yıktırılarak binaların tekrar eski şekline sokulması bu meclisin aslî görevlerindendi. Bu meclis muhtemelen Mekke'de faaliyet göstermiştir. 1859 senesinde ise tamirat işlerine nezâret etmek üzere bu meclisten beş-altı kişi seçilerek daimi bir meclis oluşturulması ve akabinde ise umumî meclisin iptal edilmesi bir fermanla emredilmiştir. Yeni daimî meclisin ise Medine'de kurulması istenmiştir. Ayrıca bina işlerinden en üst derecede sorumlu olan ebniye memurluğu görevi de Medine kadısı uhdesine tevcih edilmiştir. Özellikle kutsal mekanların tamiri ile ilgilenecek bu meclisin yapılan iş gereği prestiji de yüksek olacaktı. Muhtemelen bu meclis Mekke'de bulunduğu sürece de Mekke emirinin himayesinde kalacak, böylece o hem meclisin prestijinden istifade etmiş olacak ve hem de bölgede devletin ondan bağımsız kurmaya çalıştığı idarenin içinde bir şekilde bulunmuş olacaktı. Bu durumu hisseden Mekke emiri Medine'de kurulacak meclisin içinde yer almak istedi. Hükûmete başvuran emir, Medine şeyhülharemine emredildiği takdirde kendisinin Medine'ye giderek gerekli teşkilatı kurabileceğini belirtmiştir⁴⁶⁶.

Haremeyn binalarının tamiri için gerekli olan ustalar Hicaz dışından ve genellikle İstanbul'dan gönderilmekteydi. Aylıkları ve harcırahları belirlenerek gönderilen ustalar durumlarına göre çeşitli tahsisatlar almaktaydılar⁴⁶⁷. Örneğin 13 Eylül 1856 tarihli bir defter kaydına göre, İstanbul'dan 4 lağımcı, 2 demirci, 1 doğramacı, 1 lağımcı, 2 nakkaş, 2 marangoz, 2 sıvacı, 2 taklacı -, bu sayılanlar içerisinde istisna olarak sadece bir taklacıya 800 krş verilmiştir-, 12 hammal aylık 500'er krş ile Hicaz'a gönderilmişlerdi.

⁴⁶⁴ BOA, İ.DH 22128.

⁴⁶⁵ BOA, İ.DH 23321.

⁴⁶⁶ BOA, A.MKT.UM 373/34.

⁴⁶⁷ BOA, İ.DH 14790.

Yine aynı defter kaydına göre Medine Ebniyesi'nde istihdam olunan memurlar ve aldıkları aylıklar şu şekildeydi: Muavin Salih 2500 krş, Kâtib Esad 2000 krş, Mühendis Salih 1500 krş, Mühendis-i Sâni Mahmud 750 krş, Yoklama Kâtibi Bedri 400 krş, Ambar Müdürü Ömer Ağa 400 krş, Ser Mutemed Veli Ağa 400 krş, Kireç Ocağı Mutemedi 300 krş, Mübayaa memuru İsmail Efendi 300 krş, Mübayaa memuru Kadri Ağa 250 krş, Mirâhur Muhammed Ağa 250 krş, Serrac Hacı Zamir 250 krş, Veznedar Süleyman 250 krş, taşçı 180 krş, sâliyân-ı ebniye-i aliyye altı kişi olup 100'er krş, İstanbul'dan gönderilen 47 taşçı 500'er krş ve bir de ser taşçı 600 krş.

Bu defter de imzaları bulunan kişiler ise muhtemelen ebniye meclisi azalarını oluşturmaktaydı: Şeyhülharem, memur-ı ebniye-i aliyye, müdür-i harem, muavin-i tamirat, muavin-i ebniye-i aliyye, kethüdâ-yı şeyhülharem, kâtib-i ebniye-i aliyye, kâtib-i mesârif-i ebniye-i aliyye, mühendis-i evvelî, mühendis-i sanî, sertasçıyan⁴⁶⁸.

h. Naibü'l-haremlık

Naibü'l-harem şeyhülharemin kaymakamıydı⁴⁶⁹. Naibü'l-haremler şeyhülharemler vefat ettiklerinde veya Medine dışında olduklarında ya da görevlerinden alındıklarında yeni memurun görevine başlayıncaya dek, şeyhülharem kaymakamı olarak nâiblik yani vekillik yaparlardı. Bu bakımdan niyabet, diğer memuriyetlere göre, şeyhülharemlğe daha yakındı⁴⁷⁰. Bilindiği üzere Hazret-i Peygamber'in kabrinin hizmetini yapmak bir prestij meselesiydi. Bu hizmeti yapabilmek amacıyla bazı zamanlarda olayların çıktığı dahi vakiydi. Naibü'l-harem bu kadar önem verilen Hazret-i Peygamber'in kabrine hizmette pay sahibiydi. Naibler, kabir-i şerifin güzel kokması için tütsülerin içerisinde yakıldığı buhurdanı hazine dar ağayla nöbetleşe kaldırmaktaydılar⁴⁷¹. Bu bilgiden hareketle naiblerin, müdürlüğün teşkilinden önce, teşrifatta bütün memurlardan önce geldiğini söyleyebiliriz.

Naibü'l-haremlık 1835 tarihinde teşkil edilen harem müdürlüğünden daha önce oluşturulmuştur. Bu makam darü's-saade ağalarına mahsustu⁴⁷². Devletin merkezileştirme faaliyetleri neticesinde kurulan müdürlüğün şeyhülharemlğin astı kabul edilmesiyle naibü'l-haremlık bürokratik hiyerarşide eski mevkiini kaybederek müdüriyetten sonraki

⁴⁶⁸ BOA, *ML.MSF* 126/3.

⁴⁶⁹ *Aynı Vesika*

⁴⁷⁰ BOA, *İ.DH* 34048.

⁴⁷¹ BOA, *İ.MV* 16632.

sıralara düşmüştür⁴⁷³. Haziran 1836'da ise naibü'l-haremlik ilga edilmiştir. Bu tarihte Medine müdürü olan Muhammed Şerif Zeyd, naibliğın belirli ve özel bir hizmeti olmadığını, bu yüzden bu makama bir memur tayin edilmesinin lüzumsuz olduğunu düşünmekteydi. Bu düşüncelerini Bâbıâli'ye arz eden müdür bu makamın müdürlükle birleştirilmesini teklif etmiştir. Bunun üzerine sadır olan bir irâde ile niyabetin ilga edilerek müdürlükle birleştirilmesi ve niyabete mahsus 5776 krş 13 akçelik maaşın zahire masrafına karşılık olmak üzere *müdüre* terk ve tahsis olunması uygun görülmüştür. 1840 senesi başlarında ise müdüriyetle naibü'l-haremlik tekrar birbirinden ayrılmıştır. Lakin bu ayrılış esnasında naibliğın protokoldeki sırası belirlenmemiştir. Naiblik daha sonra, Cidde defterdârlığı yapmış olan Sadi Bey'in memuriyeti sonunda, -muhtemelen 1848 ya da 1849'da-, tekrar müdürlükten sonraya yerleştirildi⁴⁷⁴.

Medine müdürü, 1853'te, niyabetin tekrar müdürlüğün sorumluluğuna verilmesini istemiştir. Fakat, müdürün bu isteği, niyabetin öteden beri darü's-saâde ağalarına münhasır olması ve müdürlük ile birleştirilmesi münasip olmayacağı gerekçesiyle reddedilmiştir. Bu tarihte naibü'l-haremlüğün maaşı 3000 kuruştur⁴⁷⁵.

1855'te, yukarıda bahsi geçen Mescid-i Nebvî'nin önündeki protokol kargaşası üzerine, evkaf-ı hümayûn nazırı duruma açıklık getirmiştir. Açıklamasında, Naibü'l-haremlüğün teşrifattaki yerine de değinen nazır, haremeyn müdüriyetinin oluşturulduğu nizama göre naibü'l-haremin teşrifatta müdürün alt sırasında yer aldığını belirtmiştir⁴⁷⁶. 1861'den itibaren ise naibü'l-haremlüğün bağımsız olarak iş görmesi ve müdürlüğün

⁴⁷² BOA, İ.DH 32781.

⁴⁷³ BOA, İ.DH 31581.

⁴⁷⁴ *Aynı Vesika*. Bu vesikada naibliğın teşrifattaki yerinin Sadi Efendi'nin defterdârlığı esnasında belirlendiği ifade edilmekte, ancak Sadi Efendi'nin ne zaman memuriyet yaptığı hakkında bilgi verilmemektedir. Sadi Efendi 1847 yılında Cidde defterdârlığı yapmıştır. Sonra üla sınıf-ı evveli olup bazı taşra memuriyetlerinde bulunmuştur. Temmuz 1856'da tevkii olup Mart 1860'da Medine Müdürü olmuştur. Birkaç sene sonra orada vefat etmiştir. Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, V/1424. Burada ortaya çıkan problem naibliğın Sadi Efendi'nin hangi memuriyeti esnasında teşrifattaki yerinin belirlenmiş olduğudur. 1855 tarihli İMV 13917 numaralı belgede naibliğın protokoldeki sırasının belirtilmiş olması meselenin Sadi Efendi'nin Cidde defterdârlığının sonunda iken açıklık kazanmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu tarih 1848-49 olmalıdır.

Harem-i şerif müdürü Sadi Efendi 1861/1862 (H.1278) tarihinde vefat etti. Yerine Meclis-i Vâlâ azasından Fatma Sultan kethüdâsı Şair Ziver Efendi vezirlik rütbesiyle şeyhülharemlîğe Selim Sabitzade Eşref Efendi de müdürlüğe tayin kılındı. Vüzeradan Çerkes Hafız Paşa ile Vecihi Paşa ve Halil Kamili Paşa'lar kendileri için iltimas etmişlerdir. Ancak, bunlar eski ricalden olduklarından aralarında gücenme olmaması için Meclis-i Valâ'da kura çekilmiş ve Ziver Paşa belirlenmiştir. Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi, İstanbul 1999, X/24.

⁴⁷⁵ *Aynı Vesika*

⁴⁷⁶ BOA, İ.MV 13917.

üstünde kabul edilmesi padişaha arz olunmuştur.⁴⁷⁷ Fakat bu arzın onaylanmadığı anlaşılmaktadır.

i. Medine Haremi Görevlileri

Müslümanlar için yeryüzünde Kabe'den sonra ikinci kutsal mekan kabul edilen Medine harem-i şerifi Hazret-i Peygamber'in kabri ve mescidinin bulunduğu mekandır. Harem-i şerif içerisinde çeşitli hizmetleri ifa eden pek çok sayıda görevli bulunmaktaydı. Bu görevlilerin hizmetlerinin merkezini Hazret-i Peygamber'in kabri,- Hücre-i saadet-, oluşturmaktaydı.

Harem-i şerif görevlileri ağa ve hademe guruplarından oluşturulmuştur. Harem-i şerif ağaları Hücre-i saadet'te gece gündüz nöbet tutmak üzere istihdam edilmişlerdi. Ağalar; Battallar,- veya Acemiler-, ve Habezîler olmak üzere iki sınıfa ayrılmaktaydılar. Battallar, Habezîler'den Habezîler de kendi içlerinden seçilip yine bu sınıfa ait olan Bevvab denilen takımdan ve Bevvablar da Miftahdaru'l-harem olanlardan mertebe itibariyle küçüktüler. Habezîlerin on altısı Bevvab takımını meydana getirmekteydi. Yine bunlardan Naibü'l-harem, Mütesellimü'l-harem, Hazinedaru'l-harem, Nakibü'l-harem unvanlarına sahip olan dört ağa daha vardı. Bu ağalar bütün ağaların zabiti olup onların idarelerinden sorumluydular. Bu zabitler de şeyhü'l-hareme bağlıydılar. Gruplar içlerinde astan üste doğru mülazım ve baş eski olarak sıralanmaktaydı. Bir üst sınıfta kadro boşluğu meydana gelirse boşalan kadroya bu sıraya göre yeni tayinler gerçekleştirilirdi⁴⁷⁸.

Ağaların Hazret-i Peygamber'in kabri-i şerifi ile Medine mescidini bekleme, hava karardığında buralardaki kandilleri yakma ve kirlenince kandilleri yıkama gibi görevleri vardı. Memuriyetleri kandil yakıp söndürmek olan ağaların bir kısmına sened beleys, bir kısmına da mekkâde⁴⁷⁹ denilirdi. Harem-i şerif'in her bir köşesi bunlardan birinin sorumluluğuna verilmişti. Belirli vakitlerde her biri kendi kandilini yakar ve söndürdü. Bu esnada bir diğerinin kandiline müdahale etme hakkı bulunmazdı⁴⁸⁰. Ağaların,

⁴⁷⁷ BOA, İ.DH 31581.

⁴⁷⁸ *Mir'ât-ı Medine*, I/75-76.

⁴⁷⁹ Mekede: Bir yerde daima durmak , ayrılmamak anlamına gelmektedir. El- Kâfi, *Mu'cemü'l- Arabi'ü'l- Hadis*, Beyrut 1992, s.963. Bahsi geçen kavramın kökü olan bu kelimenin manasına göre mekkâde denilen görevlilerin kandillerin başında nöbet tuttuğu anlaşılmaktadır. (Değerli vaktini ayırarak bu bilgiye ulaşmamı sağlayan Arapça Uzman Mütercimi Sayın Vahdettin İnce'ye teşekkür ederim.)

⁴⁸⁰ A.g.e, I/79.

nizamnameye göre mescid-i şerif dahilinde, nöbetleşe⁴⁸¹, gecellemeleri şarttı⁴⁸². Medine ağaları, Cidde hazinesinden tahsis edilen maaşlarını Medine hazinesinden almaktaydılar⁴⁸³.

Medine haremî görevlileri içerisinde ağalardan başka harem-i nebevi hademeleri denilen bir hizmetliler gurubu daha bulunmaktaydı. Bunlar, bevvab, ferraş, kennas olarak üç kısma ayrılmışlardı. Bevvablar yani kapıcılar haremî Bab-ı Fâtıma, Bab-ı Şâmi, Babü'r-Ravza, Babu'l-Vüfûd isimleri verilen kapılarının açılıp kapatılması gibi işlerinden sorumlu olmalıydılar. Dört kapıcıdan başka, Hücre-i saadet dahilinde Battallar ve Habezîlerden her gün nöbetçi bulunması gereken ağa miktarı elli idi⁴⁸⁴.

Harem-i Şerif kapılarının sabah namazından önce açılıp yatsı namazını müteakip kapatılmasına kadar geçen süre içerisinde harem içerisinde yapılan her şey belli bir kural ve adete göre adeta bir seremoni havasında gerçekleştirilmekteydi. Çok eskilerden itibaren devam eden uygulamalara göre Medine mescidinde yeni bir gün şöyle başlamaktaydı: Ser müezzin sabaha üç saat kala Babü'n-Nisa dışından haremde bir gece önce nöbetçi kalmış olan harem ağalarına "La ilahe illallah" nidasıyla seslenirdi. Nöbetçi olan ağalar da "Muhammedü'n-resulullah" diyerek cevap verir ve kapıyı açarlardı. Babü'n-nisa açıldıktan sonra ağalar yataklarını toplayarak yerlerine yerleştirirlerdi. Müezzin efendi mescide alındıktan sonra Babü'n-nisa'nın yine kapanması ve diğer müezzinler geldiğinde de aynı kapının tekrar açılması gerekirdi.

Baş müezzinin mescide girdikten sonra güneş doğmadan bir saat önce Re'isiye minaresine çıkması şarttı. Baş müezzin minareye çıkmadan önce minarenin önünde salavat getirerek bir nevi Hazret-i Peygamber'den vazifesine başlamak için izin isterdi. Sonra, minareye çıkar "tehlil ve tesbih"de bulunup sabah ezanını okurdu. Akşam ezanı haricinde, ezanlardan evvel minarelerde okunan "tehlil ve tesbih" ezanla birlikte ikişer buçuk saat sürmekteydi. Akşam vaktinde ise ezan ve okunan dualar yarım saat sürmekteydi. Minarelerde okunmaya başlayan dua ve ezanlar diğer minarelerde hazır bulunan her bir müezzin tarafından arka arkaya tekrar edilmekteydi. Minareye çıkan baş müezzinin "salât ü selâma" başlamasıyla ağalar da kandil ve avizeleri yakma üzere harekete geçerlerdi. Birinci sabah ezanı ile ikinci sabah ezanı arasında cemaat ibadet ile meşgul olmaktaydı. Müezzinler minarelerden indikten sonra mahfilde bulunanlar yüksek sesle "fâtiha" derlerdi. Ulema ve cemaat sünneti kılıp ardından Şafi'î imamıyla farzı kılar

⁴⁸¹ AynıYer

⁴⁸² A.g.e., I/78.

⁴⁸³ BOA, İ.DH 16716.

⁴⁸⁴ Mir'ât-ı Medine I/76.

ve dua ederlerdi. Namazdan sonra alimler cemaate vaaz ve nasihat etmeye hafızlar da Kur'an okumaya başlamaktaydılar. Bir saat böyle geçtikten sonra nöbetçi ağalar "salâ" diye bağırırlar ve bunun üzerine Malikî imamı ardından da Hanefî imamı namaz kıldırırdı. Namazlar kılınıp yine dualar edildikten sonra Hücre-i Saadet kapısı açılmaktaydı. Şeyhülharem ile Naibü'l-harem Hücre-i Saadet'e girerek kandilleri söndürür, altın şamdanları dışarı çıkararak tekrar duaya başlardılar⁴⁸⁵.

Ferraşlar ve diğer hizmetliler her sabah namazdan sonra mescidin en ucunda bulunan yağ hazinesinin önünde toplanmakta ve dua etmekteydiler. Her hizmetçi depodan birer küçük teneke kovayla birer deste yağlı fitil alırdı. Bunlardan dört kişi de zeytinyağıyla doldurulmuş birer ibrik taşırdılar. Bunlar daha sonra "Salât-u selamla" ağır ağır Hücre-i Saadet'e doğru ilerlemekteydiler. Ferraşların önünde giden nöbetçi ağaların ellerinde uçları çengelli birer asa bulunmaktaydı. Her biri tayin kılındıkları kandilleri asalarıyla indirirler yanlarındaki ferraşlar da kandillerin fitillerini değiştirirlerdi. Ağalar gibi ferraşlardan her birinin görevli olduğu sadece bir kandil bulunmaktaydı. Ağa fitili değiştirilen kandili tekrar yerine asmaktaydı⁴⁸⁶.

Ferraşlar işlerini bitirdikten sonra sıra kennaslara gelmekteydi. Kennasların işi harem-i şerifi süpürmekti. Kennaslar Harem-i Şerif'i temizledikten sonra kabr-i şerifin içini de süpürmekteydiler. Kennaslar haremın temizliği ile uğraşırken Hücre-i saadet hademeleri Bab-ı Şamî önünde toplanmış olarak beklemekteydiler. Kennaslar temizliği bitirdikten sonra bu hademelerden biri "ya kennas" diyerek kennasları çağırırdı. Bu davete icabet eden kennaslar kabr-i şerifin içinin süpürülmesi zamanı geldiğini anlayarak buranın temizliğine de başlamaktaydılar⁴⁸⁷. Böylece Medine mescidi ve kabr-i şerif ziyaretler ve ibadet için hazırlanmış olmaktaydı.

Akşam olup ezana on dakika kaldığında muvakkidler müezzin mahfili altındaki mumları yakmaya tayin kılınan ferraşa işaret ederlerdi. Bu ferraş yüksek ses ile "Bismillah" deyip vaktin girdiğini ilan ederdi. Bu sesi duyan hademelerin tamamı Şeyhülharem nezdinde toplanıp Hazret-i Peygamberin kabrine dönerek ayakta sıralanırdılar. Şeyhülferraşın olan zat el açıp dua ederdi. Ardından mum hazinesine girerek iki altın şamdanı çıkarıp birini Şeyhülhareme diğerini Naibü'l-harem efendilere teslim ederdi. Şamdanları alan efendiler Hücre-i Saadet'e girip şamdanların birini Hazret-i Peygamber'in baş ucuna diğerini de ayak uçlarına yerleştirip çıkmaktaydılar. Baş tarafa

⁴⁸⁵ A.g.e., I/89-90.

⁴⁸⁶ A.g.e., I/83.

konulan şamdanı yalnızca ayak tarafına konulan şamdanı da sadece Naibü'l-harem hücre-i saadete yerleştirebilir veya çıkarabilirdi. Bu işlem yapılırken de Hazinedâr-ı harem buhurdanlığı getirip götürmekle meşgul olurdu⁴⁸⁸. Şeyhü'l-ferraşinin, Hazret-i Peygamber'in ayak ve baş ucundaki kandiller yakılacağı vakit, Naibü'l-harem ve Hazinedarü'l-harem ile hücreye girmesi ve duada bulunması gerekmekteydi⁴⁸⁹. Hazinedara has olan buhurdanlığın taşınması hizmetine Medine kadısı ve harem müdürü iştirak edebilirlerdi. Şeyhü'l-harem hücredeki vazifesini yerine getirip dışarı çıktıktan sonra hücredeki kandili yakmak için iki zata birer mum ve bakır bir kap vermektedir⁴⁹⁰. Yatsı namazı kılındıktan sonra ise Habezî ve Acemi ağaları herkesi mescidden çıkarıp kapıları kapatırlardı⁴⁹¹.

Habezî ve Acemi ağaların gündelik işlerinden başka senede üç defa Hücre-i Saadet'i yıkamaları gerekmekteydi⁴⁹².

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere ferraşlar hücre-i saadetteki kandil ve meşalelerin hizmetlerinden sorumluydular. Sayıları buradaki meşale ve kandil miktarına göre belirlenmişti. Ferraşlar aslında ferraş vekilleriydiler. Şöyle ki, İslâm dünyasından pek çok kişi Hazret-i Peygamber'in kabrine hizmet etme arzusunda bulunmaktaydı. Bunların arzularının yerine getirilmesi maksadıyla ferraşlık hizmetine bir kıymet biçilmişti. Buna göre her bir ferraşlık görevi için yirmi dört kıratlık⁴⁹³ bir değer tayin edildi. Her bir kıratın hububat olarak bir karşılığı bulunmaktaydı. Bu şekilde yüz yirmi dört ferraşiyet oluşturulmuştu. Bunlardan yirmi dört kırat padişaha, on iki kırat Mekke eşrafına, altı kırat "müntesibin-i kabr-i şerife", altı kırat ferraş nakiblerine ayrıldıktan sonra geri kalan doksan iki kıratın her bir kıratı beşer altışar sekizer onar kimseye taksim edildi. Böylece beş altı bin civarında ferraşlık hizmeti meydana geldi. Her bir kıratı için yeterince hububat tahsis edilmesiyle Mekke ve Medine ahalisinin geçimine hem destek olunmakta hem de bu yolla onlara verilen değer gösterilmekteydi. Bununla birlikte Osmanlı devleti, müslüman milletler arasında böylesi bir organizasyonu koordine ederek müslümanlar üzerinde dinî ve siyâsî nüfuzunu kuvvetlendirme gibi bir menfaat de sağlamaktaydı.

⁴⁸⁷ A.g.e., I/82-83.

⁴⁸⁸ A.g.e., I/86-87.

⁴⁸⁹ A.g.e., I/81.

⁴⁹⁰ A.g.e., I/86-87.

⁴⁹¹ A.g.e., I/87.

⁴⁹² A.g.e., I/82.

⁴⁹³ Ağırılık ölçüsü olan kırat 0.2232 grama karşılık gelmektedir. Walther Hinz, a.g.e., s. kırat elmas gibi kıymetli eşyaların ağırlığı ifade edilirken kullanılır. Ferit Devellioğlu, a.g.e., s. 617.

Bahsi geçen ferraşlık hizmeti berat ile verilmekteydi. Ferraşlık beratına sahip olanlar, her bir kırata mahsus olan hububatı haremeyn ahalisinden vekil kıldıkları ferraşlara göndermekteydiler. Ayrıca ferraşlık hizmetine sahip olanlar müvekkillerine her sene surre adı altında bir miktar hediye de vermektedirler. Haremeyn ahalisinden ferraşiyet vekili olanlar geçimlerini kendilerine müvekkillerinden gönderilen bu hediyelerle ve evkaf hazinesinden aldıkları tahsisatlarla sağlamaktaydılar. Memuriyeti, on beş-yirmi günde bir defa, bir mum veya bir kandil yakma hizmeti olan bir ferraş on ve daha fazla kimse tarafından vekil tayin edildiğinden geçimi için yeterli geliri sağlayabilmekteydi.

Bu vekiller şeyhu'l-ferraşının idaresi altındaydılar. Bu zat vekillerin isimlerini kaydettiği bir defter tutmaktaydı. Şeyhü'l-ferraşın kandilleri tamir etme, avizelerin bakımını yapma ve temizlemekle yükümlü olan yirmi Hintli hademenin de idaresinden sorumlu tutulmaktaydı⁴⁹⁴. Hademe veya ağalar hizmetlerinde kusur edip de suçlu bulunurlarsa cezalandırılırlardı⁴⁹⁵.

Haremde yukarıda zikri geçen görevlilerden başka haremın güzel kokması için yakılan buhurlarla görevli olan, buhurdancı denilen hademeler de bulunmaktaydı⁴⁹⁶. Hademe ve ağalardan başka haremde hizmet veren harem müderrisleri⁴⁹⁷, harem imam ve hatipleriyle bunların şeyhi,-amiri-, ve ser-imam bulunmaktaydı. Bir hatibin aynı zamanda mihrab imamlığını da üstlendiği olmaktadır⁴⁹⁸. Medine'ye her yıl surre ile gönderilen sadakadan hatip ve imamlara da bir miktar para verilmekteydi⁴⁹⁹.

Bahsi geçen görevliler yanında haremde çeşitli yerlere süsleme yapmak gerektiğinde bu hizmeti görececek olan bir harem Nakkaşbaşı mevcuttu⁵⁰⁰. Ayrıca Harem'de bulunan saatlerin kafesine bakmakla görevli bir görevli de bulunmaktaydı⁵⁰¹.

⁴⁹⁴ *Mir'ât-ı Medine* I/79-81.

⁴⁹⁵ Bütün bu işlerden sorumlu olanlar şayet vazifelerinden bilerek bir kusur işlerlerse zabitlerince cezalandırılmaktaydılar. Suçla itham edilen kişinin ilk önce sorgulanması yapıldı. Şayet suçlu bulunur ve dövülmesine karar çıkarsa suçlu olan ağa, haremın gündelik işleri bitirdikten sonra, nöbetçi ağa tarafından hademelerin toplandığı mescidin ortasına getirilirdi. Ağalar zabitanından biri üç adım ileri çıkarak meydana çıkarılan ağaya nasihatle bulunduktan sonra hademelerden birine değnek getirmesini emrederdi. Bu arada suçlu kabri şerifin karşısında bulunan mum hazinesine götürülürdü. Kabahatli ağa, iki ağa refakatinde falakaya yatırılırdı. Diğer ağalar ise bu sırada mum hazinesi dışında beklerdiler. Dövmeye başlayan ağa "Şefa'at ya Resulallah" diye bağırarak kendisine ağalardan birinin şefa'at etmesini beklerdi. Şefa'at edilirse dayak biter ancak şefa'at eden çıkmazsa dayak fatiha çekilene kadar devam ederdi. *a.g.e.*, I/83-84.

⁴⁹⁶ BOA, *İ.DH* 31124; *İD* 24644.

⁴⁹⁷ BOA, *A.MKT.UM* 123/40.

⁴⁹⁸ BOA, *İ.DH* 3773

⁴⁹⁹ BOA, *A.MKT.UM* 26/3.

⁵⁰⁰ BOA, *A.MKT.UM* 21/50.

⁵⁰¹ BOA, *İ.DH* 32652.

Medine haremine 1837 senesinde bir muvakkithane yapıldığında burası için de bir memur tayin edilmişti⁵⁰².

Haremeyn işlerinin belli nizamlar ve kurallar dahilinde yapılması, işlerin aksamaması, devlet merkezinin iktidarının bir göstergesiydi. Devlet merkezinden oldukça uzak olan bir eyalette işlerin aksamadan idare edilebilmesi ancak güçlü ve hâkim bir devlet tarafından sağlanabilirdi. Bu sebeple devlet idarecileri en zor şartlarda bile iktidarın sembolü haline gelen Hicaz'ın işleriyle ilgilenmeye gayret etmekteydiler. Hicaz, Vehhabî meselesinden sonra geçici bir süre için Mehmed Ali Paşa'nın kontrolü altına girmişken bile, Bâbîâlî buralarda hâlâ merkezin hükmünün cârî olduğunu göstermeye gayret etmekteydi. Devlet Mısır meselesinin doğurduğu kriz ortamına rağmen buralarda reformlar yapmaya çalışmıştır. Bu cümleden olarak, 1839 senesinde, harem görevlilerinin durumları tekrar gözden geçirilmiştir. Bu düzenlemeler esnasında da Medine haremde vazife yapanların isimleri bir deftere kaydedilmek suretiyle, Harem-i Şerif idaresinin geleneksel yapıdan, kurumsal bir yapıya dönüştürülmesinin işaretleri verilmiş oldu.

Haremdeki her bir sınıfın kendi şeyhi,-amiri-, bulunmaktaydı. 1839 yılı düzenlemeleri esnasında hademeler içerisinde on tane şeyh belirlenmiş ve bunlara yardımcı olmak üzere üçer ferraş tayin edilmişti. Şeyhlere 40'ar, ferraşlara 25'er kış aylık gelir belirlenmiştir⁵⁰³. Genel olarak ferraşlık hizmetini yapanlar Medine'nin nüfuzlu ailelerinden olanlar veya mücavirlerdi. Ancak, bu kişilerin üstlendikleri işleri bizzat yapmayarak evlatlarına ya da kölelerine havale etmeleri zaman zaman işlerin aksamasına neden olmaktaydı⁵⁰⁴.

Eyüp Sabri Paşa'nın ifadesine göre, Hicaz'daki Osmanlı hakimiyetinin ilk zamanlarında haremde memur olan ağalar seksen kişiden oluşmaktaydı ve bu sayı uzun yıllar sabit tutulmuştu. Sonradan bu ağaların sayısı, muhtemelen 1839 yılında yapılan düzenlemelerde, elliye düşürülmüştür. Elli ağadan biri mütesellim, biri nakib'ü-l ağavat, on ikisi bevvab olup on dokuzu habezî ve on dördü battal, üçü de mülazım idi⁵⁰⁵.

Yine Eyüp Sabri Paşa'nın verdiği bilgilere göre, Peygamber mescidinin ve hücre-i saadetin, ağa miktarı seksen olduğu zamanlarda, ağalardan ayrı olarak yüz yirmi muvazzaf hademesi bulunmaktaydı. Bunlardan başka her hafta hariçten otuz hademeye daha görev verilmiştir. Bunlara vükelâ-i hademe denilmiştir.

⁵⁰² *Mir'ât-ı Medine*, II/766.

⁵⁰³ *A.g.e.*, II/767.

⁵⁰⁴ *BOA, A.MKT.UM* 107/23; 546/2.

⁵⁰⁵ *A.g.e.*, I/75-76.

Bir fikir vermesi bakımından 1885-1886 yılındaki kayıtlara göre harem-i şerifteki görevlilerin miktarı hakkında bilgi vermenin faydalı olacağına inanıyoruz. Bu tarihe kadar harem-i şerif personelinin miktarında sürekli olarak azaltma yapılmıştır. Bu tavır harem-i şerif ile ilgili düzenlemelerin devamlılığını göstermesi açısından önemlidir.

Mescid-i şerifin otuz yedi imamı bulunmaktaydı. İmamlardan yirmi beşi Hanefî, on ikisi ise Şafîî idi. İmamlardan bazıları aynı zamanda hatiplik de yapmaktaydılar. Hatiplerin yirmisi Hanefî, onu Şafîî, biri Malikî, biri Hanbelî olmak üzere otuz iki hatip bulunmaktaydı⁵⁰⁶. Mescid'de görev yapan otuz beş müezzin ve imam-hatiplerle müezzinlere yedek olmak üzere otuz bir mürâhik⁵⁰⁷, otuz dört küçük bir tane de nakib bulunmaktaydı. Bunların tamamı nöbetleşe hizmet etmekteydiler⁵⁰⁸.

Harem-i şerife biri şeyh olmak üzere otuz dokuz harem reisi tayin edilmişti. Bu reislerden on dokuzu aynı zamanda mîkeb⁵⁰⁹ idiler. Bir şeyh ile beraber sadece mikkeb olan sekiz kişi mevcuttu. Bir murakkî⁵¹⁰, bir nakip re'isi, bir adet de muvakkit mîkebân sınıfına dahildiler.

Bilindiği üzere Medine haremının beş adet kapısı bulunmaktaydı. Her bir kapıda ikişer bevvab bulunmaktaydı. Bir bevvab da parmaklık kapısında görevlendirilmiştir.

Haremde su dağıtma işlerini görmek maksadıyla biri şeyh olmak üzere on adet saka,-sucu-, hizmet etmekteydi.

Her sabah hücre-i saadetin kapısı açıldığında on yedi müşeyyid⁵¹¹ tören havası içerisinde hazır bulunmaktaydı. İçlerinden biri şeyh, biri nakib, on tanesi asıl vazifeliydi. Dört tanesi ise mülazımlık yapmaktaydı. Bir kişi ise hareme toprak yaymakla mükellefti. Bu kişinin, toprak üzerinde namaz kılmanın sünnet olması inancından hareketle görevlendirilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Eyüp Sabri Paşa'nın harem hademeleri başlığı altında işaret ettiği görevliler şunlardır: İki adet Şeyyad-ı seccade-i mihrabeyn-i şerifeyn (mesciddeki iki mihraba

⁵⁰⁶ Eyüp Paşa hatiplerin miktarını metinde otuz iki olarak gösterirken metnin hemen altındaki tabloda bu sayıyı kırk altıya çıkarmıştır. *A.g.e.*, s. 90.

⁵⁰⁷ Bu kelime gençler manasına gelmektedir. Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 1995, s.344. (Kıymetli zamanlarını ayırarak bu bilgiye ulaşmamı sağlayan Sayın Sevim Yüksel ve Sayın Hatice Eriş'e teşekkür ederim.)

⁵⁰⁸ *A.g.e.*, I/90.

⁵⁰⁹ Mikeb: Adet olduğu üzere başını eğen. *Lexicon*, bu kişiler günün belli bir vaktinde başlarını eğerek ibadet yapmakla görevli kişiler olabilir.

⁵¹⁰ 29 Mart 1847 tarihli bir irâde belgesinde merkûnin imamlıktan ve mülazımlıktan sayılmayıp onların çavuşları hükmünde olduğu mülazımlardan bile aşağıda kabul edildiği ve bu mesleğe kimsenin rağbet etmediği belirtilmektedir. Ayrıca bu vazifeye hariçten tayin kılınan kişiye aylık 60 krş maaş bağlanmıştır. BOA, İD 7352.

seccade serenler), on adet Diyar-ı Aşere kapılarının koruyucuları, iki adet sakı⁵¹² ve harem bahçelerinin sulayıcısı olan abkeş, iki terzi, iki kapıcı, bir mühendis, iki harem-i şerif şeyyad-ı alem-i minberi.

Haremin çöplerini temizleyen kennaslar elli bir kişiydi. Bunların kırk sekizi umum kennas, biri mermer kennası, biri nakib, biri de şeyh idi. Bunlardan başka çeşitli yerlerde, sulama hizmeti yapan yedi adet abkeş, Sultan II. Mahmud için ikisi şeyh olmak üzere otuz bir cüzhan, bir demirci, iki ravza-yı mutahhara hafız-ı kütübü, bir salavathan, iki şifa-yı şerifhan, mekteplerde görev yapan on fıkıh hocası, on mektep halifesi ve altı yüz yirmi sekiz ferraşiyet bulunmaktaydı.

Harem-i şerifin toplam dokuz yüz doksan altı hademesi vardı. Kabr-i şerif ağaları da bu hesaba katıldığında mevcut bin kırk altıyı bulmaktaydı. Bu memurların tamamı muvazzaf olup maaş almaktaydılar. Bunlardan başka mescid-i şerifin maaşı olmayan bin mülazım hademesi daha bulunmaktaydı⁵¹³.

Bütün bunlardan başka Medine'nin işlerine oldukça önem veren Osmanlı hükümeti, merkezde bölge ile ilgili işlerin hızlı görülmesi maksadıyla bir de harem kethüdâsı tayin etmişti⁵¹⁴.

II- Mekke Kazası ve İdaresi

Çalışma dönemimiz içerisinde Arap yarımadasının en büyük şehri ve merkezi olan Mekke, Kızıldeniz sahilinde bulunan Cidde'nin yüz km doğusunda yer almaktadır. Doğusunda bulunan Ebu Kubeys Dağı'nın eteklerinde yer alır. Batısı da dağlık olup iki dağ arasında kuzeyden güneye uzanan bir vadide kurulmuştur. İki tarafında Safa ile Merve tepeleri bulunur. Bu tepeler arasında Mesa' yolu uzanır. Mekke'nin en geniş sokağıdır. Sokağın iki tarafında dükkanlar yer alır. Müslümanların kutsal yapısı Ka'be bu şehirdedir. Kabe'nin etrafını mescid-i harem çevirmektedir. Şehir kuzeyden güneye üç km ve batıdan doğuya bir km uzunluğundadır. Etrafı kuru taşlıktır. Nebatat bakımından pek verimli olmasa da ticaret yolu bakımından İslâm öncesi dönemden beri oldukça mutena bir mevkiye sahipti. Şehirde üç dört katlı evler vardı. Mekke'de 1891 senesi itibariyle şu

⁵¹¹ Müşeyyid kelimesinin yayma, serme manasına geldiği anlaşılmaktadır. Nitekim iki kişi iki mihrabın seccadelerinin müşeyyidi yani sericisi olarak belirtilmektedir.

⁵¹² Sakı: Sucu

⁵¹³ *Mir'at-ı Medine*, I/90-95.

yapılar bulunmaktaydı: Mescid-i haremde başka altmış altı minareli cami, altmış yedi mescid, altı medrese, altı kütüphane, bir rüşdiye, kırk üç sıbyan mektebi, altı bedesten, dokuz han, on dokuz ribat, altı hamam, yirmi beş mağaza, üç bin dükkan, bir gureba hastanesi, kırk çeşme⁵¹⁵.

a. Mekke Müdüriyeti

19. yüzyıla köklü reform hareketleriyle giren Osmanlı devleti merkezde başlattığı reform hareketlerini tedricen çevreye yaymaktaydı. 1835 yılına gelindiğinde reform hareketleri devletin en çok önem verdiği bölgelerinden olan Hicaz'a kadar ulaşmış ve bu bölgeyi de kapsar hale gelmişti. Bir nevi Tanzimatla başlayacak olan köklü reform hareketlerinin ön hazırlığı yapılmaktaydı. Bu tarihte haremeyn müdüriyet hazinesi teşkil edilerek Mekke ve Medine'de müdürlükler oluşturuldu. Bu hareketle geleneksel birer kurum olan Medine şeyhü'l-haremlîği ve özellikle Mekke emirliğinin pasifize edilmesi yönünde büyük adımlar atılmış oldu. Bahsi geçen iki makam idarî olmaktan ziyade daha çok dinî önemi olan mevkiler haline dönüştürüldü.

Mekke müdüriyetinin teşkil edilmesiyle Mekke emirlerinin bazı sorumlulukları ve yetkileri bu müdüriyete devredilmiştir. Buna göre, emirlerin Mekke haremiyle, harem vakıfları, haremdeki görevliler ve Mekke'nin çeşitli mürettebatlarının düzeni ve kontrolü ile olan bağlantıları kesilmiştir. Emirlerin bu tür işlere müdahale etmeleri yasaklanmıştır. Böylece, merkezî idare Mekke emirinin yetkilerini daraltarak Mekke'de kendisi için bir hareket alanı temin etmiştir⁵¹⁶. Bu hareket alanının muhafazası için Mekke müdürlerinin mahallî unsurlar yerine bürokrasiden yetişmiş memurlar arasından atanmasına dikkat edilmiştir.

Mekke idaresi müdüriyete bağlı "hazine bürosu" çevresinde cereyan etmekteydi⁵¹⁷. Mekke müdürleri Mekke haremiyle, Mekke haremi vakıfları, haremdeki görevliler ve Mekke'nin çeşitli mürettebatlarının düzeni ve kontrolü işlerine bakmaktaydılar⁵¹⁸. Müdür bu işleri idare ederken bir baş kâtip ile kâtipler ona yardımcı olmaktaydılar⁵¹⁹.

⁵¹⁴ BOA, *İ.MV* 13917; *A.MKT.UM* 244/66.

⁵¹⁵ Şemseddin Sami, *a.g.e.*, VI/4385-4386.

⁵¹⁶ BOA, *İ.DH* 22405.

⁵¹⁷ BOA, *A.MKT.UM* 148/1 ; 167/59

⁵¹⁸ *Aynı Vesika*

⁵¹⁹ BOA, *A.TŞF* 32/60.

Bu düzenlemelere rağmen, devletin içinde bulunduğu mali sıkıntılardan dolayı müdürler, maaşları itibariyle çok iyi şartlara sahip değillerdi. 1845 tarihi itibariyle Mekke müdürü olan Ratib Bey 3000 kuruşu maliye ve 1500 kuruşu evkaf-ı hümayûn hazinesinden olmak üzere 4500 krş maaş almaktaydı. Mekke müdürlüğü boşaldığında eğer Medine haremî müdüriyetinde müdürlük için uygun kişiler bulunuyorsa bunlardan en uygunu Mekke müdüriyetine transfer edilirdi. Örneğin 1846 yılında Mekke müdüriyetinde bulunan kişi haccgân rütbesine sahip, daha önce Medine müdüriyetinde kitabet hizmetinde bulunmuş bir memurdu⁵²⁰.

Hicaz'a atanan her yeni valiyle birlikte genellikle Mekke müdürleri de değiştirilmekteydi. Söz gelimi Vali Hasib Paşa (1848-1849) azledildiğinde yeni vali ile birlikte yeni bir müdürün de atanması gerektiği padişaha arz edilmişti. Ayrıca aynı arzda, atanacak yeni müdürün maliye ve evkaf-ı hümayûn hazinelerinden⁵²¹ verilecek olan aylık maaşının 7500 kuruşa yükseltilerek, durumunun iyileştirilmesi gerektiği belirtilmişti⁵²².

2 Ocak 1851 tarihli bir Sadaret Amedî kalemi vesîkasına göre, Mekke Müdürü Ata Bey vefat edince onun yerine geçmek isteyen pek çok aday ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine müstakbel Mekke müdürünün, müdüriyete talip olanlar arasında çekilecek kura ile belirlenmesine karar verilmiştir⁵²³. Kura neticesinde Meclisi Vâlâ Mazbata Odası serhalifesi Remzi Efendi müdür olarak tayin edilmiştir⁵²⁴. Ancak Remzi Efendi tayin edildikten iki sene sonra Mekke halkı tarafından hakkında hayli kabarık şikayet mektupları gelmeye başlamıştır.

Şikâyetlere göre, Remzi Efendi Mekke müdürlerinin sorumluluklarındaki sürre-i hümayûn⁵²⁵ ile gönderilen şehadetnâmelerin⁵²⁶ derecelerine göre belirlenmiş kişilere dağıtımında yolsuzluk yapmıştır. İddialara göre, Remzi Efendi sınıfı evvel olanlara verilen şehadetnameleri sınıf-ı evvel olmayanlara vermiş, hakkı olmadıkları halde bazı kişilere

⁵²⁰ BOA, İ.DH 5916.

⁵²¹ BOA, İ.DH 4836.

⁵²² BOA, A. AMD 18125.

⁵²³ BOA, A. AMD 28/27-1.

⁵²⁴ BOA, A. AMD 28/27.

⁵²⁵ Daha geniş bilgi için bakınız: Münir Atalar, *Osmanlı Devleti'nde Sürre-i Hümayûn ve Sürre Alayları*, Ankara 1991.

⁵²⁶ Bir şahsın, hususi bir müessesenin yahut resmî bir makamın bir vakıayı tasdik ve te'yit için tanzim ettiği kağıda şehadetname denilirdi. Yapılış maksadına göre ad almaktaydı. M.Z.Pakalın, *a.g.e.*, III/316. Burada sözü geçen şehadetname, Haremeyn'de bulunan seyyidler, şerifler, imamlar, vaizler, vakıf idarecileri, harem hademeleri ve mücavirlerden seçilmiş olanlara verilen bir belgeydi. Bu belgeye sahip olanlara her sene belirli miktarda yardım yapılırdı. Şehadetnamelerin kaynağını ise her sene Mart ayında memur maaşlarından kesilen öşür vergisi oluşturmaktaydı. William Ochsenwald, "Ottoman Subsidies to The Hijaz 1877-1886", *Middle East Studies*, Great Britain, 1975, VI/305.

iltimas geçerek ikinci ve üçüncü dereceden itibaren şehadetnameler dağıtmıştır. Hatta, şehadetnameleri 700-800 kuruşa kadar pazarlıkla satmayı, altın olarak gönderilen meblağları akçe olarak vermeyi adet edinmiştir. Şikayet mektuplarını alan Bâbîâlî müdürün azledilmesini kararlaştırmak üzere iken Remzi Efendi'nin İstanbul'daki evi yanmıştır. Bunun üzerine, müdürün bir de görevinden alınmasının onu iyice sıkıntıya sokacağı düşünülerek azl işlemi ertelenmiştir⁵²⁷.

Mekke müdüriyetiyle ilgili olan arşiv kaynakları, -yukarıdaki bilgilerden de anlaşıldığı gibi-, Medine müdüriyetine dair olan belgelere nisbetle oldukça azdır. Bu durum, Mekke müdüriyetinin, Mekke emirliğinin gölgesinde kaldığını göstermektedir. Buna karşılık Medine müdürlüğü çok daha hızlı bir sürede merkezileştirme politikalarına uyum göstermiştir.

b. Mekke Haremi Görevlileri

Mekke haremi hizmetinden harem ağaları ve harem hademeleri sorumluydu⁵²⁸. Harem ağaları sadece, Kabe'nin aydınlatma ve temizlik gibi hizmetlerini yerine getirmekteydiler⁵²⁹. Bu ağaların başında bulunan görevliye şeyhü'l-ağavat veya reisü'l-ağavat denilmekteydi⁵³⁰. Aylık 250 krş maaşı olan reisü'l-ağavata bağlı aylıkları 50'şer krş olan sekiz nakib ve bunlardan sorumlu 150 krş maaş alan bir nakibü'l-ağavat bulunmaktaydı. Ayrıca, 40'ar krş maaşla çenberî denilen on yedi ağa ve bunlardan başka 30'ar krş maaşla on üç ağa daha bulunmaktaydı. Bu ağalardan bazıları saraydan uzaklaştırılmak maksadıyla buraya gönderilmişlerdi. Mesela 1850'de, Âdile Sultan'ın dairesinden olan bir ağaya 500 krş maaşla hacca gitmesi ferman olunmuştu⁵³¹. Harem ağalarından ayrı olarak harem hizmeti gören harem hademeleri ise müezzinler, mükebbirler, merahhamlar, vekkadler, ferraşlar, müşeyyidler, kennaslar, bevvalar, ceyyadlar⁵³² gruplarına ayrılmaktaydılar⁵³³. Bu hademelerin maaş ve tahsisatlarının bir

⁵²⁷ BOA, A.MKT.UM 132/49.

⁵²⁸ BOA, İ.DH 31196.

⁵²⁹ Eyyüb Sabri, *Mir'âtü'l-Haremeyn (Mir'ât-ı Mekke)*, Bahriye matbaası, İstanbul 1301, II/943. (Bundan sonra *Mir'ât-ı Mekke*)

⁵³⁰ BOA, A.MKT.UM 44/33; 297/78; İ.DH 25762.

⁵³¹ BOA, A.MKT.MHM 20/79.

⁵³² Ecyad: Uzun boyunlar anlamına gelmektedir. Ferid Devellioğlu, *a.g.s.*, s. 240. Ceyyad kelimesi *ceyyad-ı zemzem-i şerif kuyusu* tamlamasıyla da kullanılmaktadır. *Hicaz Vilayet Salnamesi*, Cidde 1301, s.225. Bu

kısmı surre-i hümayûn ile gönderilmekteydi⁵³⁴. Cidde valisi 1849'da Kabe'nin hizmeti içinde Medine'de olduğu gibi ferraşiyet-i şerifler ihdas olunmasını teklif etmiştir. Teklif kabul edilerek Kabe'nin dört bir tarafı ferraşları olarak doksan dokuz adet adam tutulup her birine 166 kırat padişahdan olmak üzere verilmesi uygun görülmüştür. Bunlarla birlikte başkaca tutulacak olan ferraşlar için de birer kırat padişahdan verilmesi ve bunların naibü'l-harem'in nezâretlerinde olması padişaha arz edilmiştir⁵³⁵.

Mekke haremde yedi minare bulunmaktaydı. Bu minarelerin her biri için bir müezzin görevlendirilmişti. Diğer görevlilerin olduğu gibi bunların amirlerine de şeyh denilmekteydi. Hicaz valisi Bâbîâlî'ye yaptığı arzında mevcut müezzin miktarının yetersiz olduğunu, hizmette aksamalar meydana geldiğini belirtmiştir. Bu sene haremdeki Hanefî, Malikî, Hanbelî makamlarının mükebbirleri de bulunmamaktaydı. Cidde valisinin bu şikayeti üzerine yedi müezzinlik için yedi mülâzım tayin edilmiş ve müezzinlere yardımcı olmaları için de yedi müezzin daha görevlendirilmiştir. Bahsi geçen makamlar için de üç mükebbir vazifelendirilmiştir. Bu görevlilerin tamamına padişah vakıflarından aylık maaş bağlanmıştır. Buna göre, müezzinlerin dördüne 80 krş, diğer üçüne 60 krş, üç mükebbire 60 krş aylık bağlanmıştır⁵³⁶.

Harem içerisinde dört mezhebin ayrı ayrı namaz kıldıkları makamlar için bir çok imam ve hatip görevlendirilmişti. İmamlığa ayrı bir önem verilmekteydi. Mesela, haremdeki diğer görevlilerden biri vefat ederse, o görevlinin işi oğluna devredilirdi. Şayet oğul küçük ise yeterli olgunluğa ulaşincaya kadar amcası gibi bir yakınının bu işi devam ettirmesi câri olan bir adetti. 12 Kasım 1848 tarihli bir irâde belgesinden imamlık tayininin yapılması için izlenmesi gereken prosedürün şöyle olduğu anlaşılmaktadır: İlk önce müdür hangi görevlinin yeri boşaldıysa durumu Mekke emirine bildirirdi. Emir de Bâbîâlî'ye arzda bulunurdu. Nitekim, emir İmam Seyyid Muhammed vefat edince yerine imam mülazımı Şeyh Ali Efendi'nin 60 krş maaşla, Şeyh Ali Efendi'nin yerine de aylığı olmayan mülazım Seyyid Muhammed Efendi'nin 30 krş maaşla geçmesi için Bâbîâlî'ye arzda bulunmuştur. Bâbîâlî böyle bir arz da bulunulduğunda gerekenin yapılması için Hicaz

bilgileri birleştirerek sözlü geçen görevlilerin zenzem kuyusu başında görevli olan ve işleri gereği uzun boylu olan görevli gurubunu kasdettiğini söyleyebiliriz.

⁵³³ *Mir'ât-ı Mekke*, II/943.

⁵³⁴ BOA, İ.DH 22376.

⁵³⁵ Süheyl Sapan, *Nususü'n-Osmaniyye anî'l-Evzai's-Sekafîyye fi' Hicaz el-Evkaf el- Medâris el-Mektebât*, Riyad 2001, s. 244. BOA, A..AMD 13/53 (Bundan sonra *Nusus...*)

⁵³⁶ BOA, İ.DH 8231.

valisine ve Mekke emirine emir verirdi. Yapılan tayin Mekke müdüriyetince kaydedilirdi⁵³⁷.

Daha sonraki dönemlerde haremın personel sıkıntısı kalmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim, Eyüp Sabri Paşa zamanında harem-i şerifte on beş müezzin, yedi mükebbir⁵³⁸, yedi merrahaman⁵³⁹, sekiz vekkad⁵⁴⁰, hareme mahsus on altı ferraş, on müşeyyid⁵⁴¹, yirmi kennas, yirmi altı bevvab, on altı ceyyad ve Kabe hizmetine mahsus elli beş ağa vardı. Eyüp Sabri Paşa'nın harem-i şerif müdüriyeti hazinesinden aldığı bilgilere göre 1890 tarihinde Mekke harem-i şerifinde "makam-ı erbaadan"⁵⁴² Hanefî makamında yetmiş beş, Şafiî makamında yirmi beş, Malikî makamında on beş, Hanbelî makamında beş imam ve hatip bulunmaktaydı. Hanefî ve Şafiî makamındaki imam ve hatiplik ile imam mülazımlıkları⁵⁴³ dört sınıftan meydana gelmekteydi. Birinci sınıftan itibaren tahsisatlar azalmaktaydı. Dördüncü sınıfı ise tahsisatsız olan mülazımlar meydana getirmekteydi. Malikî ve Hanbelî makamlarının imam ve hatiplikleri ise üç sınıfa ayrılmaktaydı. Üçüncü sınıfı yine tahsisatsız imam mülazımları meydana getirmekteydi.

Hanefî ve Şafiî mezhebindeki birinci dereceden imam ve hatipler ile mülazımlarının Malikî ve Hanbelî mezheplerindeki birinci dereceden imam ve hatiplerin tahsisatları birbirleriyle aynıydı. Ancak, Malikî ve Hanbelî makamının ikinci dereceden imam ve hatiplerinin maaşları birbirleriyle aynıyken Hanefî ve Şafiî makamlarının ikinci sınıflarında bulunan imam ve hatiplerin maaşlarından daha azdı⁵⁴⁴. Bunların bir kısmı ber'atla devlet tarafından görevlendirilip müdüriyet ilmuhaberiyle⁵⁴⁵ görev yaparken bir

⁵³⁷ BOA, İ.DH 8250.

⁵³⁸ Merrahaman: Cemaat ile namaz kılarken imamın sesini cemaatin arka tarafında bulunanlara iletebilmek için imamın tekbirlerini yüksek sesle tekrar eden kişilerdir.

⁵³⁹ Mürrahim: Kelime manası itibarıyla rahmetle anan anlamına gelmektedir. Ferid Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 874. Kelime terim olarak mescid veya camide müezzinin yanında bulunup hep birlikte dualar, ilahiler söyleyen gurup için kullanılmıştır.

⁵⁴⁰ Vekkad: Kelimenin köktü olan "ikad" yakma anlamına gelmektedir. Ferid Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 505. Buradan hareketle vekkad Harem-i Mekke'deki kandil, avize ve mumları yakmakla görevli olan kişiler olmalıdır.

⁵⁴¹ Şeyyad: Sıvacı anlamına gelmektedir. Ferid Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 1192. Ancak bu kişiler betona sıva seren (yapan) kişileri işaret etmeyip seccade sermekle ya da mescide toprak yaymakla görevli olan kişileri terimsel olarak karşılamaktadır.

⁵⁴² Makamat- erbaa: Kabe'nin dört tarafında her mezhebe mensup cemaate ayrı ayrı namaz kıldırılmak için dört mezheb imamlarına mahsus birer makam vardı. Bu makamların Mısır meliklerinden Zahir Baybars'ın yaptırmış olması muhtemeldir. 663 senesinde Mekke'de her mezheb için birer imam tayin edilmiştir. Her mezheb imamının ayrıca birer yerde namaz kıldırması hususuna ulemâ ittifaken karar vermiştir. Eyüp Sabri Paşa, *Mir'ât-ı Mekke*, II/942.

⁵⁴³ Mülazım stajyer, ücretsiz olarak iş yapan kişiler için kullanılır. Devellioğlu, *a.g.s.*, s.859.

⁵⁴⁴ *Mir'ât-ı Mekke* II/941.

⁵⁴⁵ İlmuhaber: Bu tabir, bir resmî daireden herhangi bir iş münasebetiyle diğer bir daireye malumat verme maksadıyla yazılan kağıt için kullanılmaktadır. Sonraları bunun yerine müzekkire denilmiştir. M. Z. Pakalın, *a.g.e.*, II/57.

kısmı ise harem medreselerinden görevlendirilmekteydiler⁵⁴⁶. Eyüp Paşa zamanında dört mezhep makamında istihdam olunmuş olan imam ve hatiplerin miktarı yüz yirmi idi. Bunların yetmiş tanesi ber'at ile ve elli tanesi harem-i şerif müdüriyeti ilmühaberiyle memurdu. Hitabet ve imamlığa ber'at ile sahip olmuş olan yetmiş imam ve hatibin kırk üçü Hanefî, on sekizi Şafiî, yedisi Malikî, ikisi ise Hanbelî mezhebindendi. Ber'at ile tasarruf olunan memuriyetler asil ve mülazım olarak ikiye ayrılmaktaydı. Bunların hepsi ücretliydi. Bahsi geçen yetmiş imamın hepsi hatip değildi. Bunlardan on sekizi Hanefî, dördü Şafiî, dördü Malikî, biri de Hanbelî mezhepleri hatibi idiler. İmam ve hatiplerin idarecilerine şeyhu'l-huteba denilmekteydi⁵⁴⁷.

Mekke mescidinde dört mezhep imam ve hatiplerinin miktarı şöyleydi: Hanefî makamında otuz altı imam ve hatip, yedi ücretli imam mülazımı, otuz iki ücretsiz imam mülazımı; Şafiî makamında altı imam ve hatip, on iki ücretli imam mülazımı, yedi ücretsiz imam mülazımı; Malikî makamında yedi imam ve hatip, sekiz imam mülazımı; Hanbelî makamında iki imam ve hatip, üç ücretli imam ve mülazımı bulunmaktaydı.

Haremde bahsi geçen hizmetleri yapmak oldukça prestijliydi. Ancak bu vazifeler içerisinde belki de en prestijlisi gerektiğinde Kabe'nin kapılarını açıp kapatmaktan sorumlu miftahdarlıktı.

Miftahdarlık memuriyeti oldukça köklü olan Şeybe ailesinden seçilen kişilere verilmekteydi. Kabe'nin anahtarları İslâm öncesi dönemlerden beri bu ailenin elinde bulunmaktaydı. Osmanlı devleti de Hicaz'ı hâkimiyeti altına aldığı anda bu geleneği devam ettirmiştir.

Miftahdarın toplum nazarında hal ve hareketiyle takdir gören kişilerden olması gerekmektedir. Şayet miftahdar toplumun uygun bulmadığı davranışlar sergilerse, Kabe'nin anahtarı kendisinden alınır yine aynı aileden saygınlığı ve edebiyatı temayüz etmiş olan) başka bir kişiye verilir⁵⁴⁸. Miftahdarlara da diğer Kabe hizmetlileri gibi belli bir tahsisat verilmekteydi⁵⁴⁹. Ayrıca, gerektiğinde de başka yardımlar da yapılabilmekteydi. Örneğin, 1847 yılında Kabe miftahdarının evi harab olduğundan tamiri devlet tarafından yapılmıştı⁵⁵⁰.

⁵⁴⁶ *Mir'ât-ı Mekke*, II/944.

⁵⁴⁷ *A.g.e.*, II/705.

⁵⁴⁸ Zekeriya Kurşun, "Osmanlı Hakimiyet Anlayışında Hicaz ve Bayrak Meselesi", *Tarih ve Medeniyet*, sayı 38, İstanbul 1937, s. 28.

⁵⁴⁹ BOA, *İ.DH* 22513.

⁵⁵⁰ BOA, *A. AMD* 2/90.

Bunun dışında, harem içerisindeki imaretlerle ilgilenen imaret muavini,⁵⁵¹ mevlid-i şerif kıraati memuriyeti⁵⁵², Mekke muvakkithanesi sorumlusu⁵⁵³, Mekke mescidi müezzinleri ve baş müezzinleri bulunmaktaydı⁵⁵⁴. Ayrıca, kâri-i minare denilen kişiler vardı. 12 Kasım 1848 tarihli irâde belgesine göre, Karî-i Minare Halil Efendi aylık 80 krş almaktaydı. Kâri-i minarelerin vazife yaptıkları yeri belirtmek için filanca kapının mutasarrıfı ifadesi kullanılmaktaydı⁵⁵⁵.

c. Mekke Muhtesibliği

Muhtesibler halkla ve mücavirlerle ilgilenmekteydiler⁵⁵⁶. Bilindiği üzere muhtesibler esnafı kontrol eder, kanuna mugayir iş yapanları uyarır veya cezalandırırlardı⁵⁵⁷. Tartı aletlerini denetleme, ekmeğin, etin ve yağ gibi temel tüketim maddelerinin ücretlerini tanzim etme onun vazifeleri arasındaydı⁵⁵⁸. Mekke muhtesibleri de hem bu genel hizmetleri yerine getirmekte ve hem de hac için gelen ziyaretçilerin Kabe dışında halk ile ilişkilerin sağlıklı yürütülmesine nezâret etmekteydi.

d. Şûneler

Şûneler Hicaz'a dışarıdan getirilen zahirenin muhafaza edildiği ambarlardı. Bununla birlikte silah deposu olarak da kullanıldıkları vakiydi⁵⁵⁹.

Hicaz'a Mısır'dan gönderilen hintaların korunup dağıtılması valinin sorumluluğundaydı. Seyyidler, müderrisler gibi halkın ileri gelenleri ile diğer memurların, düzenli askerlerin muayyenatı olarak hazırlanıp Mısır'dan gönderilen zahire Cidde, Mekke, Taif, Rabesi, Rabi' Yenbu'u'l-bahr ve Medine şunelerinde toplanmakta ve korunmaktaydı. Şunelerin kurulduğu yerlerde halkın zahire ihtiyacı bu şunelerden

⁵⁵¹ BOA, A.MKT.UM 250/60.

⁵⁵² BOA, A.MKT.MHM 30/78.

⁵⁵³ BOA, A.AMD 85/21.

⁵⁵⁴ BOA, İ.DH 16533.

⁵⁵⁵ BOA, İ.DH 8250.

⁵⁵⁶ *Mir'ât-ı Mekke*, II/705.

⁵⁵⁷ M. Z. Pakalın, *a.g.e.*, II/572.

⁵⁵⁸ William Ochsenwald, *a.g.e.*, s.22.

⁵⁵⁹ *Tezâkir*, I/132.

karşılanmaktaydı⁵⁶⁰. Fakat, şûne memurlarının gönderilen zahireyi koruma hususunda ihmalleri oldukça fazlaydı. Zahire zamanında şûnelere koyulmayıp açıkta bırakılmaktaydı. Açıkta kalan zahire ya bedevilerce çalınmakta ya da üzerine yağmur yağarak çürümekteydi. Ayrıca bu şûneler tamire muhtaç olup oldukça bakımsız bulunmaktaydılar. Bazı zamanlar, zahire hayvanlara dahi verilemez hale gelmekteydi.⁵⁶¹ Aslında merkez sürekli olarak bu tür yerlerin tamirâtı için emirler vermekte ancak, maddî sıkıntılar gibi çeşitli problemlerden dolayı bu tür ihmallerin önüne geçilememekteydi. Bunun üzerine, 24 Ekim 1856 tarihiyle defterdâra verilen emirde şûne tamirâtlarının tutacağı masraf gözetilmeksizin derhal şûnelerin onarılması istenmiştir. Tamirat masraflarının Cidde eyaleti tamirat masrafı için ayrılmış olan 24 bin kuruştan ayrı olarak yapılabilme izni verilmiştir⁵⁶².

III- Hicaz'da Kadılık ve Eğitim Kurumları

a. Cidde, Mekke ve Medine Mektepleri

Bilindiği gibi on dokuzuncu yüz yıl Osmanlı devleti idarecileri, devletin bir an önce diğer devletler üzerinde eskisi gibi üstünlük kurabilmesi için bir takım reformları sûratle gerçekleştirebilme gayret ve telaşı içerisine girmişlerdi. Ancak, arzuladıkları bu durumun gerçekleşebilmesi, reformların uygulanabilirliği ve kalıcılığı kitlelerin imparatorluk genelinde, imparatorluğun politikasına ve ihtiyaçlarına uygun bir eğitimden geçirilerek yetiştirilmesine bağlıydı. Eğitim sisteminin, ailelerin ve devlete muhalefet edebilme potansiyeline sahip medrese ekolünden yetişmiş kişilerin tesirlerinden uzaklaştırılarak, belli standartlara kavuşturulması gerekmektedir.

Sultan Abdulmecid eğitimin yaygınlaştırılması maksadıyla 1845 yılında Bâbîâlî'yi mutad olan ziyareti esnasında, 13 Ocak 1845'te bir hatt-ı hümayûn yayınladı. Sultan Abdulmecid, hatt-ı hümayûnunda, ülkede uygulamaya konulan reformlardan askerî olanlar haricindeki reformların istenilen düzeyde uygulamaya geçirilemediğini belirtmişti. Padişah, askerî yeniliklerin güçlü ve ileriye dönük bir şekilde devamlılığının diğer yeniliklerin başarılı olmasına bağlı olduğunu ifade etmiştir. Sultan ayrıca reformların

⁵⁶⁰ BOA, A.MKT.MVL 101/45.

⁵⁶¹ BOA, A.MKT. MHM 98/47.

önündeki en büyük engelin cehalet olduğunu ifade ederek bunun ortadan kaldırılması ve memleketin mamur bir hale getirilmesi için ülkede ihtiyaç duyulan yerlerde mektep açılması gerektiğine dikkat çekmiştir⁵⁶³. Nitekim halkın eğitimi işi bir çok yerde devletin resmî görevlileri olmayan ancak halk indinde ve devlet nezdinde itibar gören şahıslar tarafından gerçekleştirilmekteydi. Örneğin uzun zamandan beri Mekke ve Medine’de ahalinin çocukları resmî bir okulda değil de harem içerisinde gönüllü mücavirlerden bazılarının, -ki bunlara harem ders-i âmmı denilirdi-, nezâretinde veya evlerinde açtıkları dershanelerde ders almaktaydılar⁵⁶⁴.

Haremeyn’deki eğitim ve ilim hayatı yıllarca haremeynde bulunan medreseler ve kütüphaneler çevresinde yaşanmıştır. Ancak tezimize konu olan dönemin hemen öncesinde, -daha önce de bahsedildiği üzere-, Hicaz’da birtakım kargaşalar yaşanmış ve bu eyalete kaos hakim olmuştu. Bu kaosun eğitim hayatını sekteye uğratmış olması kuvvetle muhtemeldir. Devletin doğrudan eyaletteki eğitim ve öğretim faaliyetleriyle yeniden ilgilenmeye başladığı dönem Sultan Abdulmecid’in, yukarıda sözü geçen hatt-ı hümayunun sonrasına denk gelmektedir. Aynı tarihlerde Hicaz Eyaleti’nde düzen ve kontrolün sağlanmış olması da Babıali’nin buradaki eğitim faaliyetlerine de kolaylık sağlamıştır.

Padişah 1847’de, Mekkeli “erbâb-ı ‘ulûm ve maarifin” lüzum gördükleri kitaplara ulaşamadıklarına ve o ana kadar Mekke’de düzenli bir kütüphane olmadığına dair haberler almıştır⁵⁶⁵. Konuyu tahkik ettiren Bâbîâlî’ye Cidde’den ve Mekke’den durumu açıklayıcı bilgiler gönderilmiştir. İstanbul’a ulaşan bu bilgilere göre bazı kitaplar ya eksik ya da hiç bulunmamaktaydı. Bahsedilen kitapların ihtiva ettiği konular şunlardı: Tefsir, hadis, fıkıh, kıraat, tasavvuf, akaid, tıb, sarf, nahiv, meani, mantık ve hikmet, Arabça- Farsça gibi dil kitapları ile tarih kitaplarıydı. Sultan Abdulmecid mümkün olduğunca farklı türden ilmî kitapların toplanarak Mekke’ye gönderilmesini emretmiştir⁵⁶⁶. Nitekim Padişah aynı yıl, masraflarını kendi kurdurduğu vakıftan karşılayarak, Mekke’de bir medrese ile kütüphanesini yeniden bina ve ihya ettirerek faaliyete geçirmiştir⁵⁶⁷. Padişah ayrıca, 1847 yılında Mekke’de yeni medrese ve kütüphane inşasına dair emirler de vermiştir. Ancak verilen bu emirlerin yerine getirilmesi için en uygun olan arazinin bir miktarının Şerif

⁵⁶² BOA, A.MKT.MHM 98/47.

⁵⁶³ Ali Akyıldız, a.g.e., s. 228.

⁵⁶⁴ BOA, A.MKT.MVL 15/99; A.MKT.UM 21/50.

⁵⁶⁵ *Vak’a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, s.1215; *Nusus ...*, s. 224, BOA, İ.MSM 2449.

⁵⁶⁶ *Nusus ...*, s. 231-235. BOA, İ. MSM 572.

⁵⁶⁷ A.g.e., s.214-215. BOA, HH 27457-C

Abdulmuttalib'in pederi olan Şerif Galib'in vakfının topraklarında olduğu anlaşılmıştır. Konunun takip edildiği 11 Şubat 1848 tarihiyle evkaf nazırına gönderilen yazıdan anlaşılmaktadır. Nitekim vakıf mütevellisi olan Şerif Abdulmuttalib ikna edilerek, ihtiyaç duyulan araziye kütüphane için devlete teberru' etmiştir⁵⁶⁸.

Mekke'ye nisbetle Medine'de daha fazla medrese ve kütüphane bulunmaktaydı. Bu kütüphanelerin bir kısmı medreselerin bünyesindeyken bir kısmı ise bağımsız olarak harem içerisindeydi. Devletin diğer kütüphanelerinde olduğu gibi, bu kütüphanelerde çalışan görevlilere de hafız-ı kütüp denilmekteydi⁵⁶⁹. Bir kütüphanede genellikle iki hafız-ı kütüp bulunurdu. Bu memurlardan daha kıdemli olana hafız-ı kütüb-i evvelî diğerine ise hafız-ı kütüb-i sâni denilmekteydi⁵⁷⁰. 1858'de, Medine'deki bir medresenin kütüphanesinde çalışan hafız-ı kütüb-i evveli Ahmed Nazif Efendi'nin maaşı 320 kuruşa yükseltilirken, kütüb-i sani olan kişinin maaşı da 300 kuruşa yükseltilmiştir⁵⁷¹. Bu örnekler de kütüphanecilerin konumunu göstermesi bakımından önemlidir.

Haremeyn kütüphanelerdeki kitaplar zamanla eskimekte ve zayi olmaktaydılar⁵⁷². Böyle zayıatları önlemek, zarar görmüş olan eserleri onarmak için İstanbul'dan mücellidler gönderilmekteydi⁵⁷³. Mücellidler ile birlikte, kitapların cild ve şirazelerinin tamiri için gerekli olan alet ve edevat da yine İstanbul'dan gönderilmekteydi⁵⁷⁴. 8 Eylül 1859 tarihli bir belgeden, kütüphane ve medreselerdeki kitapları onarmaya gidenlere ebniye-i aliyye mücellidi denildiği görülmektedir. Bu tür görevlilerin görevlendirilmeleri için mahallinden ihtiyaç olduğuna dair teklif gönderilmesi gerekmekteydi⁵⁷⁵. Böyle bir örnek, 1859'da eski mücellid başının çırağı olan Yenibahçeli Hüseyin Efendi'nin 1000 kuruşla mücellidliğe atanmasında görülmektedir⁵⁷⁶.

Haremeyn medreselerinin senelik belirli tahsisatları bulunmaktaydı. Bu tahsisatların aydan aya verilmesi hazinenin nizamı gereğindendi⁵⁷⁷. Medrese idarecileri olan müderrislerin bu vazifeye tayinleri irâde ile olabilmekteydi⁵⁷⁸.

⁵⁶⁸ A.g.e., s. 229. (BOA, A.MKT.UM 114/77)

⁵⁶⁹ BOA, A.MKT.MHM 134/100.

⁵⁷⁰ BOA, A.MKT.UM 103/48.

⁵⁷¹ Nusus ..., s. 269. BOA, İ.DH 26964.

⁵⁷² BOA, HH 27457-C.

⁵⁷³ Nusus ..., s. 218. BOA, İ.DH 3039.

⁵⁷⁴ BOA, A.MKT 5/70.

⁵⁷⁵ BOA, Sadâret Müteferrik 2021. (Bundan sonra A.M)

⁵⁷⁶ BOA, A.M 2021.

⁵⁷⁷ Nusus ..., s. 239. BOA, İ.MV, 3762.

⁵⁷⁸ BOA, İ.DH 10200.

Eyüp Paşa zamanında altmış müderris berat ile ücretli olarak vazife yaparken altmış müderris de müdürîyet ilmühberiyle görev yapmaktaydı.

Ber'at sahibi olan muvazzaf müderrisler beş sınıfa ayrılmaktaydı. Birinci sınıfta on beş müderris yer almaktaydı. İkinci sınıfta altı, üçüncü sınıfta otuz beş, dördüncü sınıfta dört, beşinci sınıfta sekiz müderris bulunmaktaydı. Birinci dereceden müderrislerin maaşları en yüksek olup diğer sınıfların maaşları gittikçe azalmaktaydı⁵⁷⁹.

Haremeynde geleneksel eğitimin dışında, eğitim ve öğretimin resmîleştirilmesine ilk önce Mekke'de başlanmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönem mektepleriyle ilgili elimizdeki ilk belgenin tarihi 21 Aralık 1846'dır. Buna göre, Hafız Ahmed Efendi'nin harem civarında inşa edilen mekteplere 500 krş maaşla tayin edilmesine dair irâde çıkmıştır⁵⁸⁰. 1849'da Meclis-i Vâlâ kararıyla, Mekke'de dört adet sıbyan mektebi inşasına başlanmıştır⁵⁸¹. Emirînin verilmiş tarihinin, aynı zamanda Mekke emirînin hareket alanının Bâbîâlî tarafından kısıtlanmaya ve merkezden gönderilen valinin nüfuzunun kuvvetlendirilmeye başladığı tarihlere tesadüf ettiği görülmektedir. Böylece resmî okulun açılışı da merkezîleştirmenin zeminini hazırlamaya yönelik bir faaliyet olarak okunabilir. Mektebin inşası bittiğinde burada okutulacak dersler ve görevlendirilecek hocalar Bâbîâlî tarafından tespit edilmiştir⁵⁸². Buna göre bu mekteplerde Kuran-ı Kerim dersleri ile edebî ilimlere dair dersler verilmeye başlanmıştır⁵⁸³. Haremdeki bu okullardan ve görevlilerinden en üst derecede şeyhü'l-harem sorumlu tutulmuştur⁵⁸⁴. Eğitim konusunda dikkatler Mekke'den sonra Medine'ye çevrilmiştir. Ocak 1851 tarihinde çıkan bir irâdede, Medine'de vakıf olarak yapılan mekteplerin geçen zaman içinde, mülk suretine girmiş olduklarından bahsedilmektedir. Kaç adet yeni mektebe ihtiyaç duyulduğunun sorulduğu yazıda, bu mektepler yerine bütün Medineli çocukları alabilecek büyük bir okulun yapılmasının tercih edilip edilmeyeceğinin Medine şeyhü'l-hareminden sorulması da emredilmektedir⁵⁸⁵.

1852 yılı sonlarında, ebniye memuru Raif Paşa ile maliye nazırına gönderilen bir yazıda, Medine'de halkın isteğiyle, fakat devletten izinsiz olarak bir mekteb yapılmaya başlandığı belirtilmektedir. Bu girişim izinsiz olmasına rağmen padişahın başlanılan bu

⁵⁷⁹ *Mir'ât-ı Mekke*, II/943.

⁵⁸⁰ BOA, *İ.DH* 18851.

⁵⁸¹ BOA, *A.MKT.MVL* 15/99.

⁵⁸² BOA, *İ.MV* 10267.

⁵⁸³ BOA, *İ.DH* 23321.

⁵⁸⁴ BOA, *A.MKT.MHM* 128/74.

⁵⁸⁵ *Nusus* ..., s. 256. BOA, *İ.MV* 6/30.

hayırlı işi kabul ederek, tamamlanmasını ve bittiğinde kapısına tuğranın resmedilerek yapım tarihinin yazılmasını emrettiği ifade edilmektedir⁵⁸⁶. Anlaşılan eğitim ile ilgili tartışmaların başlatılması müsbet sonuçlar vermiş ve Medine’de geleneksel eğitim kurumlarının yerini tutacak okul inşa edilmiştir. Bu okul 5 Şubat 1854 tarihli irâdeye göre tamamlanmış ve açılışı yapılmıştır. Açılış esnasında saltanat memurları, müftüler, müderrisler, mücavirler ile ileri gelen kişiler bulunmuştur. Kuranlar okunmuş ve okul tören havası içerisinde açılmıştır. Ayrıca okul kapısına Abdülmecid’in tuğrasının hakkedilmesiyle birlikte, Osmanlı devleti Hicaz’daki modern dönem eğitim hayatına da damgasını vurmuştur⁵⁸⁷.

Faaliyete geçen okulların idaresinde sonradan bazı aksamalar meydana gelmiştir. Şubat 1856’da Medine idarecileri bu okulların arzu edildiği kadar verimli olabilmesi için İstanbul’daki mektepler gibi bir nazır tayin edilmesini arz etmişlerdir. Padişah bu arzı kabul ederek isteğin yerine getirilmesi emrini vermiştir⁵⁸⁸.

18 Şubat 1862 tarihli bir irâdeye göre, Medine’de bulunan Mecidiye mektepleri müdürü vefat etmiş olduğundan yerine haremde bulunan saatlerin kafesine bakmakla görevli olan Ebubekir Efendi tayin edilmiştir⁵⁸⁹.

Haremeynde bir taraftan resmî mektepler yapılırken bir taraftan da eski medreselerin inşa ve ihyasına da devam edilmekteydi. Devletin genelinde görülen Tanzîmatın düalist yapısı Hicaz’da da böylece zuhur etmiştir.

1863 yılının sonuna geldiğimizde ise inşasına uzun süredir başlanılmış olan Mecîdiye medresesinin tam olarak bitirilemediği anlaşılmaktadır. Bu sebeple vali ve Mekke müdürü ortaklaşa bir tahrirat kaleme alarak buranın kadın ribatına mı çevrilmesi ya da medrese olarak mı tamamlanması gerektiğini sormuşlardır. Hükümet bu yapının medrese olarak tamamlanmasının daha iyi olacağını ve hemen inşaatın bitirilmesi emrini vermiştir. Ayrıca harem içerisinde bulunan muvakkithanenin ve kütüphanedeki kitapların muhtemel sel baskıları neticesinde telef olabileceklerinden ilk önce bu medresenin içerisinde yapılacak olan kütüphanenin tamamlanarak harem kütüphanesindeki kitapların buraya taşınması daha sonra iki sebilden birinin de muvakkithane haline getirilmesi de emredilmiştir⁵⁹⁰.

⁵⁸⁶ *A.g.e.*, s. 258 (BOA, *A.MKT* 55/35)

⁵⁸⁷ BOA, *İ.DH* 18851.

⁵⁸⁸ BOA, *İ.DH* 23321.

⁵⁸⁹ BOA, *İ.DH* 32652.

⁵⁹⁰ *Nusus ...*, s. 285. BOA, *İ.DH* 22447.

Hicaz'daki eğitim ve öğretim hayatına dair verilmiş olan bu bilgiler sadece Hicaz Eyaleti'nin yeniden organize edilme dönemine ilişkin bilgilerdir. Hicaz'daki idarî yapılanmaya paralel olarak, eğitime dair hususlarda da birtakım yeniliklerde bulunulması yapılan ve yapılacak olan reformasyon projelerinin ciddiyetini, devletin kararlılığını göstermesi bakımından oldukça önemli idi. Nitekim, maarif konusundaki faaliyetler bu dönemden sonra da hızla ve daha da gelişerek devam etmiştir.

b. Mekke ve Medine Kadıları

İdarî taksimat içerisinde Medine ve Mekke'nin kaza olmasından dolayı buralara kadılar tayin edilmekteydi⁵⁹¹. Kadı tayinleri padişah hattıyla yapılmaktaydı⁵⁹². Kadılar muharrem ayıyla birlikte bir senelik olmak üzere tayin edilmekteydiler. Aynı kişi bir sonraki sene de kadılık yapacak olursa ber'atı yenilenirdi. Kadıların geçimleri için Cidde gümrüğü gelirlerinden ve Mısır'dan gönderilen eşya ve paralardan belli bir miktar akçe tahsis edilir, ayrıca tayin edildiklerinde kendilerine harcırah verilirdi⁵⁹³. Mesela, 1850'li yıllarda yıllık olarak 25 erdeb ceraye hıntası verilmekteydi⁵⁹⁴. Ayrıca, Kaftan Ağaları vasıtasıyla Mekke emirine, Mekke ve Medine şeyhülharemlerine olduğu gibi Mekke ve Medine kadılarına da hediye olarak beş yüzer altın gönderilmekteydi.

Kadı naiblerinin de görev süreleri bir sene idi. Naipler kadılarla birlikte atanır ve değiştirilirdiler. Fakat bu süre, naiblerin ahali hakkında tecrübe kazanmaları için yeterli değildi. Ayrıca Arapça'ya ancak bir senede aşina olabildiklerinden, sürekli olarak bir tercüman bulundurmaları gerekmektedir. Bu eksiklikleri nedeniyle zaman zaman halkla naibler arasında problemler yaşanmaktaydı. Bazen de halkın naiblerden şikayetleri vuku bulmaktaydı⁵⁹⁵.

Kadılar hükümetin halkı doğrudan ilgilendiren emirlerini halka ilan etmekle de görevliydi. Böylece emirlerin ve yapılacak uygulamaların meşruiyet kazanması kolaylaşmaktaydı. Örneğin 1855 yılında Mekke'de olayların çıkmasında etkisi olan esir ticaretinin men'ine dair padişah fermanı Mekke ileri gelenleri önünde kadı tarafından

⁵⁹¹ BOA, *İ.DH* 24449.

⁵⁹² BOA, *A.AMD* 17/ 85.

⁵⁹³ BOA, *İ.DH* 22161; *İ.DH* 12761; *İ.DH* 32518; *İ.DH* 16829.

⁵⁹⁴ BOA, *A.MKT.UM* 287/17.

⁵⁹⁵ BOA, *İ.DH* 32518.

okunarak ilan edilmişti⁵⁹⁶. Ayrıca, sicil memurluğu vazifesi de yaparlardı. Mesela, haremdeki görevlilerin isim ve şöhretlerini kaydettiklerini biliyoruz. Bâbîâlî gerektiğinde bu tür listeleri kadılardan istemekteydi⁵⁹⁷.

c. Müftülük

Daha önce de bahsettiğimiz gibi berat ile muvazzaf müderris olanlar beş sınıfa ayrılmaktaydı. Haremeyn müftüleri birinci sınıfta bulunan on beş müderris arasında yer almaktaydılar. Haremeyn'de dört mezhep imamlarının birer makamı olduğu gibi her mezhep için birer de müftü bulunmaktaydı⁵⁹⁸. Bunlardan Hanefî müftüsü doğrudan Bâbîâlî tarafından atanırken, diğer müftüler yerel ulemânın tavsiye mazbatası ile görevlendirilirdi⁵⁹⁹. Hanefî müftüsünün atanmasında ise her hangi bir ulemânın rolü bulunmazdı⁶⁰⁰. Müftüler Harem-i şerif görevlilerinden olmamakla birlikte, genelde görevlerini orada ifa ettiklerinden, Harem-i şerif görevlileri arasında sayılabilirler.

Müftülük görevi uzun süreli olarak bazı ailelere münhasır kalmıştır. Mesela Medine Hanefî Müftülüğü uzun yıllar İlyaszadeler ailesinden seçilen kişilerce yürütülmüştür⁶⁰¹. Aynı şekilde Mekke Hanefî müftülüğü 1852-1907 seneleri arasında, -1897-1905 yılları arasında bir fasıla olmuş olabilir-, Berzenci ailesinden tayin edilenlerce idare edilmiştir⁶⁰².

IV- Hicaz Eyaletine Bağlı Diğer İdarî Birimler

a. Sevakın Kaymakamlığı

Sevakın, Cidde'nin yirmi bir kilometre güneybatısında Kızıldeniz'in Nube sahilinde-, Afrika kıtasında-, önemli kısmı ada üzerinde bulunan ve kaza merkezi olan kasabaydı. Uzunluğu 250 m. olan ada, sahilin tam karşısında derin bir körfez içinde

⁵⁹⁶ *Tezâkir*, I/101.

⁵⁹⁷ BOA, *İ.DH* 31581.

⁵⁹⁸ BOA, *A.MKT.UM* 22/33; *İ.MV* 590.

⁵⁹⁹ BOA, *A.MKT.UM* 33/27.

⁶⁰⁰ BOA, *İ.MV* 590.

⁶⁰¹ "Osmanlı..."s.323.

⁶⁰² W. Ochsenwald, *a.g.e.*, s.52.

bulunmaktadır⁶⁰³. Adayı beş-altı km uzunluğunda mercan kayaları ile dolu dar bir kanal Afrika kıtasından ayırmaktadır. Ada karadan bir mil kadar açıktadır. Kasabanın bir kısmı sahilde yer almaktadır.

Adada iklim oldukça serttir. Sıcaklık sene boyunca 37,5°'nin altına düşmez. Haziran ve Ağustos aylarında kum fırtınaları koparan rüzgarlar yaşamı zorlaştırır.

Bu liman kasabası Yavuz Sultan Selim zamanında Mısır'ın fethi ile birlikte Osmanlıların hâkimiyetine girmiştir. Osmanlı hâkimiyetinin ilk dönemlerinde Habeş eyaletinin merkezi konumunda bulunmuştur⁶⁰⁴. Ancak, Habeş eyaleti 17. yüzyılın sonlarında önemini iyice kaybetmiş olduğundan, 1701 yılından itibaren Cidde sancağı ile birleştirilerek tevcih edilmeye başlanmıştır. Buna bağlı olarak, 19. yüzyılda Kızıldeniz'in önemli liman şehirleri haline gelecek olan Musavva ve Sevakin'in idaresi de Mekke ve Medine'ye ilaveten Cidde valiliğine verilmiştir⁶⁰⁵.

Ada coğrafi konumu itibariyle önemli derecede ticarî potansiyele sahipti. Ayrıca Mısır ve Afrikalı hacıların Cidde'ye hareket ettikleri bir iskeleydi⁶⁰⁶. Sevakin, Sudan'ın⁶⁰⁷ Darfur, Kordofan, Sennar bölgeleri 13 Şubat 1841 tarihli hatt-ı hümayunla "bila tevarüs" Mehmed Ali Paşa'nın idaresi altına verilmişti. Bu tarihten itibaren ada Osmanlı devleti için oldukça önemli hale gelmiştir. Çünkü Mısır eyaletinin idaresine verilen bu topraklar, Sevakin ve Musavva adaları sayesinde denizden kolaylıkla kontrol edilebilecekti. Mehmed Ali'ye verilen bölgelerin sınırları 24 Mayıs 1841'de Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa'ya gönderilen fermanda açıkça belirtilmiştir⁶⁰⁸. Buna göre Sudanla hem hudut olan Sevakin'in sınırları, Yemen eyaleti dahilinde bulunan kuyularbaşına kadar uzanan bir araziye kapsar hale gelmiştir. Bu arazi üzerinde Keyf köyü, bu köye yarım saat uzaklıktaki Tugru vadisi arazisi bulunmaktaydı. Diğer kuzeydeki uçta ise Tuzla, Akık ve Keyf köyleri bulunmaktaydı. Bu köyler Sudan'ın Take Müdüriyeti'ne bağlıydı. Sevakin'in Cidde'ye bağlanması esnasında bu üç yerleşim yeri Sudan'ın Take Müdüriyeti'nden koparılmış, Hedendva, Eşraf, Urtika ve Amarar aşiretlerinin üzerinde yaşadığı topraklarla Sevakin sınırlarına dahil edilmiştir⁶⁰⁹. Mehmet Ali Paşa'nın Londra Protokolü gereği Hicaz bölgesinden tamamen el çektilmesinin akabinde yapılan düzenlemelerle Sevakin 1842

⁶⁰³ Şemseddin Sami, *a.g.e.*, IV/2269.

⁶⁰⁴ Adolf Grohman, "Sevakin", *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, İstanbul 1998, X/523-524.

⁶⁰⁵ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti*, Ankara 1996, s. 178.

⁶⁰⁶ "A.g.m" *İA*, X/523-524.

⁶⁰⁷ Sudan; Nubya, Darfur, Kordofan ve Bahrelgazel memleketlerinden teşekkül etmekteydi. *A.g.e.*, s. 146.

⁶⁰⁸ BOA, *Y.EE* 118/27.

⁶⁰⁹ BOA, *A.MKT.MVL* 72/37.

yılında Hicaz eyaletine bağlanmıştır⁶¹⁰. Ancak buraların mülkî ve malî işlerinin Cidde eyaletine bağlı olarak yürütülmesinde birtakım problemler çıkmıştır. Zira bir taraftan Cidde'nin yetersizliği, diğer taraftan Mısır idaresinin bölgeye el atması ortaya idari bir zaaf çıkarmaktaydı. Nitekim, Cidde valisi 25 Haziran 1846 tarihiyle Bâbîâlî'ye gönderdiği mektubunda, kendi idaresine verilen yerlerde, Sudan tarafında bulunan Mısırlı memurların vergi toplamasından ve buradaki halkın mülkî meselelerde Mısırlı memurlara başvurmasından şikayetçi olmuş, bu durumun düzeltilmesini istemiştir⁶¹¹. Bölgeyi Mısır'ın tasallutundan kurtaracak yeterli düzenlemeyi yapamayan Bâbîâlî ise aynı sene Sevakın ve Musavva Adası'nı Mehmed Ali'ye salyâne olarak kiralamıştır. Bâbîâlî'nin bu siyasetle iki şeyi hedeflediği anlaşılmaktadır. Bir taraftan doğrudan idare edemediği Sevakın'ı kiralamak suretiyle, bölge üzerindeki egemenlik hukukunu tescil ettiriyor; diğer taraftan bölgede artan İngiliz nüfuzuna karşı da bir tedbir almış oluyordu. O sıralarda İngiltere ile Habeşistan arasında ticarî bir anlaşma imzalanmış ve ticaret başlamıştı. İngiltere Mehmed Ali Paşa'nın bu ticarete mani olmasından endişe etmekteydi. Bâbîâlî de artan İngiliz faaliyetlerine henüz yeterince güç kazanmayan Hicaz valileri eliyle değil de daha güçlü ve henüz dört beş sene önce İngiltere'yle karşı karşıya gelmiş olan Mehmed Ali vasıtasıyla engel olmayı planlamıştır. Böylece Bâbîâlî, İngiltere'nin bölge üzerindeki taleplerine bürokratik kaos oluşturarak karşı koymayı, ayrıca Mısır sayesinde bu meselelerden büyük bir efor harcamadan sıyrılabilmeyi planlamıştır. Tabii olarak, İstanbul'daki İngiliz sefiri adaların Mehmed Ali'ye kiralanmasına karşı çıkmış, ama sonuç elde edememiştir⁶¹².

Bâbîâlî adaları,- Mehmed Ali'nin vefatı akabinde-, Mart 1849'da tekrar Hicaz Eyaleti idaresine bağlamıştır⁶¹³. Bâbîâlî bu tarihte, 1848 yılında kurulan Irak ve Hicaz ordusunu teşkilatlandırmaya, Hicaz'da Mekke emiriyle vali arasındaki nüfuz mücadelesinde dengeleri valilik lehine değiştirmeye çalışmaktaydı. Çünkü bölgede yabancı devletlerle olan ilişkiler artmakta, valiliğe daha büyük sorumluluklar düşmekteydi. Bu şartlar nedeniyle merkez, eyalet valisini devletin hukukunu müdafaa edebilmesi için güçlendirmek zorundaydı. Valiliğin güçlendirilmesi ise kendisini eyaletin merkezîleştirilmesi faaliyetlerinde göstermiştir. Bâbîâlî, Mehmed Ali'nin ölümü üzerine adaları geri almasının arkasında, Mısır'ı irsen idare etmeye başlayan Mehmed Ali Paşa'nın oğullarının, adalar üzerindeki muhtemel miras iddialarını önleme siyaseti yatmaktaydı.

⁶¹⁰ Ochsenwald, *a.g.e.*, s. 163.

⁶¹¹ BOA, *A.MKT.MVL* 72/37.

⁶¹² Cengiz Orhonlu, *a.g.e.*, s. 147.

⁶¹³ Ochsenwald, *a.g.e.*, s. 163.

Adaların tekrar Hicaz'a bağlanmasıyla Hicaz valisi, Bâbîâlf'den, Sevakin iskelesinde bulunan Mısır askerlerinin gönderilerek yerlerine başıbozuk askerlerin yerleştirilmesini istemiştir⁶¹⁴.

Nitekim yeni düzenlemeler akabinde bölgede görevlendirilmiş olan Sevakin kaymakamı Ahmed Bey Bâbîâlf ile yazışarak bölge üzerinde düşündüğü idarî tasarrufları bildirmiştir. Ahmed Bey'in, 7 Ekim 1849 tarihli yazısıyla verdiği bilgilere göre, Sevakin arazisinde yedi kabile bulunmaktaydı. Bu kabilelerden üçü öşür vermekte, dördü ise vermemekteydi. Öşür verenler de Sudan idaresine vermektedirler. Ahmed Bey öşür vermeyen kabilelerden öşür alınabileceğini, her sene Sudan tarafından toplanan öşrünün kolaylıkla Sevakin için tahsil edilebileceğini bildirmiştir. Bunlar yapıldığında yıllık olarak Sevakin'in gümrük gelirlerinden başka otuz bin riyal daha geliri olacağını ifade etmiştir. Bâbîâlf bu konuda teklif edildiği üzere hareket etmesi için Ahmed Bey'e talimat vermiştir.

Sevakin kasabası hakkında yeterli bilgisi olmayan Hicaz valisi, Babıali'den burada yaşayan kabilelerin ve Sevakin tarafında bulunan tuzlaların nereye bağlı olduğu hakkında kendisinin bilgilendirilmesini istemiştir. Bunun üzerine Defterhane-i Âmire kesedarından kayıtlar hakkında bilgi istenmiş, gelen cevapta ise bu tarafların sayımı yapılmadığı için kabilelerin nereye bağlı olduğunun bilinemediği belirtilmiştir⁶¹⁵. Sevakin tuzlaları hakkındaki bilgi ise maliye nazırından sorulmuştur. Maliye nazırının Kasım 1849 tarihli takririne göre, Sevakin'de çıkartılan tuz Hicaz Eyaleti'nde sarf olunmaktaydı. Yirmi kantar tuz için bir riyal gümrük vergisi alınmaktaydı. Ancak, tuz işinde büyük ölçeklerde kaçakçılık yapılmaktaydı. Kaçakçılar vergi ödemeksizin Yemen'e götürdükleri tuzlardan büyük kârlar elde etmekteydiler. Cidde defterdârından gelen yazılara göre, tuz çıkarma işi yıllık 2501 riyal karşılığında Cidde muhtesibi Seyyid Abdullah'a havale olunmuştu. Ancak nazır bu işlemin defterdârın kendi kararıyla mı yoksa istişare ederek mi aldığının bilinmediğinden, burasının nazik bir mahal olduğunu belirterek bu durumun araştırılmasını da raporuna ilave etmiştir⁶¹⁶.

Bu rapor üzerine Sevakin'de kontrolün sağlanması maksadıyla ilk olarak 22 Temmuz 1850'de Irak ve Hicaz Ordusu'na bağlı birinci süvari alayı Sevakin'de görevlendirilmiştir⁶¹⁷.

⁶¹⁴ BOA, A.AMD 11/86.

⁶¹⁵ BOA, HR. MKT 29/44.

⁶¹⁶ BOA, HR. MKT 29/44.

⁶¹⁷ BOA, A.MKT. MHM 754/83.

Ekim 1851'de Meclis-i Ziraat azasından müteveffa Şamil Ragıp Paşa'nın oğlu rütbe-i saniyeden olan Mehmed Nureddin Bey, Arapça'ya aşina olmasından dolayı rütbesi mir'ü'l-umeralığa yükseltilerek Sevakin kaymakamlığına tayin edilmiştir. Kaymakamın eskiden olduğu gibi Sevakin işlerini yine Cidde valiliğine danışarak yapması emredilmiştir. Sevakin kaymakamlarının maaşı hazineден verilmekte, fakat mahallin gelirlerinden temin edilmekteydi⁶¹⁸.

Kaymakamlar sık sık bölgeye asker sevkıyatı yapılmasını istemekteydiler. Ancak bu hususta sıkıntılar yaşanmaktaydı. Kırım harbi esnasında ise bu sıkıntının daha da büyümüş olduğu anlaşılmaktadır⁶¹⁹. Nitekim Sevakin kaymakamı Şubat 1853'te adaya asker gönderilmesini istemesi üzerine iki bölük asker tayin edilmişti. Fakat Bâbıâlf bu miktarın yetersiz olacağını anlaşılmaması üzerine İstanbul'dan bir alay piyade askerinin gönderilmesini kararlaştırmıştır. Ancak sonradan bu planların uygulanamayacağı anlaşılarak, Cidde ve Yemen valilerine gönderilen emirlerle mahallinden asker toplanması ve top kundaklarının da bölgede yapılması bildirilmiştir⁶²⁰. Ocak 1854'te, Sevakin cezaresinin güvenlik ve vergi işlerinde kullanılmak üzere Cidde askerleri arasından yüz süvari ve elli piyade zabtiye seçilerek Sevakin'e gönderilmiştir⁶²¹.

Asker sevki sayesinde merkezi kontrolün sağlanması ve asayişin temin edilmesinden sonra adada imar faaliyetleri yoğunluk kazanmaya başlamıştır. 1855'te Sevakin kaymakamlığının hükümet konağıyla, gümrüklerinin tamir edilmesi için 21433,5 krş harcanmıştır. Meclis-i Vâlâ kararı üzerine çıkan irâdede Sevakin'in imarı maksadıyla yüz on iki bin krş masraf yapılması, bu paranın kuyu, tabya, cepthane, karakol ve kaleler yapımında kullanılması emredilmiştir. Sevakin'de yapılan bu tür masraflar bir deftere kaydedilerek her ay Hicaz Eyaleti hazinesine gönderilmekteydi⁶²². Aynı sene Sevakin kaymakamı Keyf köyünde bir camiye tamir ettirmiş, imam ve hademelerini görevlendirmiştir⁶²³. 1855'te, Sevakin'de beş yeni nahiye oluşturulmuştur. Kaymakamlık sınırlarında üretilen darının rekoltesinin arttırılması temin edilerek, üretim fazlası darı Hicaz'a götürülerek satılmaya başlanmıştır⁶²⁴.

⁶¹⁸ BOA, *A.MKT.MHM* 38/74.

⁶¹⁹ Harp yardımı olarak Sevakin kaymakamı Nurettin Paşa'nın ailesi ve daire halkı savaş hizmetlerinde kullanılmak üzere 7926 krş göndermişlerdir. Kaymakamın annesi de 300 dirhem vermiştir. BOA, *A.MKT.UM* 184/26.

⁶²⁰ BOA, *A.MKT.UM* 124/98.

⁶²¹ BOA, *İ.MV* 11833.

⁶²² BOA, Sadâret Divan (Beylikçi) Kalemi 102/36, (Bundan sonra *A.DVN*)

⁶²³ BOA, *A.MKT.MHM* 67/82.

⁶²⁴ BOA, *A.MKT.UM* 191/13.

1856 senesi Sevakin kaymakamları için hızlı değişimler yılı olmuştur. Bir sene içerisinde iki kaymakam değiştirilmiştir: Moha eski kaymakamı Süleyman Bey Şubat 1856'da Sevakin Kaymakamlığı'na getirilmiştir⁶²⁵. İstabl-ı âmire payelilerinden Ali Efendi ise Ekim ayında yeni kaymakam olarak tayin edilmiştir⁶²⁶. Genellikle bu tür değişikliklerde başlıca faktör, kaymakamlarla yabancı devletler konsoloslarının anlaşamamasıydı.

Müteakip senelerde Sevakin Kaymakamlığı ile Mısır Valiliği sınırları üzerinde tartışmalar yaşanmıştır. Bu tartışmaların doğuş noktası Mısır memurlarının Sevakin'in bir buçuk saat mesafesinde bulunan bir mevkiye gelerek, tüccarların Sevakin'den geçerken vermiş oldukları vergiyi tekrar talep etmeleri idi⁶²⁷. Bâbîâlî, eski idare zamanına ait olan çeşitli adlar altında alınmakta olan vergi ve aidatları tamamen ilga ettiğini belirtmiş, tüccarların rencide edilmeyerek, yalnız bir kere %12 vergi alınmasını Cidde valisine emretmiştir⁶²⁸.

Sevakin Kaymakamı Süleyman Paşa, kaymakamlığı zamanında Darfor ve Habeş yollarını açmıştır. Böylece kaymakamın memuriyetinden önce bin kese olan gümrük geliri, kaymakamın memuriyetiyle birlikte H. 1272 (M.1855-1856) yılında 1328 keseye, H.1273'te (M.1856-57) 1865 keseye ve H.1274'te (1857/1858) 2698 keseye yükselmiştir.

Kaymakam 23 Ocak 1859'da Bâbîâlî'ye gönderdiği tahriratında, Keyf köyünün eskiden beri harap olduğunu, ancak ahalinin bir kaç seneden beri taş binalar yaparak bu köyü imar etmekte olduklarını bildirmiştir. İmar faaliyetlerinin desteklenmesini ve böylece devamının sağlanmasını, aynı zamanda mevkiin ehemmiyetine binaen buraya bir kaç top tabyası yapılmasını, beş altı karakolla bölgenin çevrilmesini, Sevakin yakınındaki Berke bölgesinin de imarı için merkez eyaletten bir mühendis gönderilmesini istemiştir. Kaymakamın talepleri Meclis-i Vâlâ'da görüşülmüş, durumun Hicaz valisi tarafından tahkik edilmesinden sonra verilecek rapora göre hareket edilmesine karar verilmiştir⁶²⁹.

Sevakin'de bütün bu faaliyetler sürerken, İsmail Paşa bu adaların Mısır'a ilhak edilmesini talep etmiştir⁶³⁰. Bu talep kabul edilerek Sevakin ve Musavva adalarının 11

⁶²⁵ BOA, A.DVN 111/31.

⁶²⁶ BOA, A.MKT.UM 222/31.

⁶²⁷ BOA, A.MKT.UM 325/25.

⁶²⁸ BOA, A.MKT.MVL 90/78.

⁶²⁹ BOA, A.MKT.UM 34/182.

⁶³⁰ İbrahim Muhammed is Sanafiri, *Osmanlı Mısır İlişkileri 1863-1882*, İstanbul, 1993. (İÜ yayımlanmamış doktora tezi)

Mayıs 1865'te, Mısır valiliğine ilhak edilmesine karar verildi⁶³¹. 1865'ten itibaren de buraların gelirleri Mısır hazinesine girmeye başlamıştır⁶³².

b. Musavva Kaymakamlığı

Musavva adası Kızıldeniz'in batı sahilinde, Sevakin adasının 60-70 saat kadar güneyinde bulunmaktadır. Musavva'nın Afrika kıtasında olan kıyısından on beş yirmi saat kadar içerisindeki topraklar kaymakamlığın idaresindeydi. Bunun dışındaki yerler ise Arap aşiretlerinin ellerindeydi⁶³³. Kaymakamlıkla yönetilen adanın idarî tarihi Sevakin'in idarî tarihiyle birdir. Her iki adanın da Mısır'a veya Hicaz Eyaletlerine bağlanması gibi yönetimlerindeki meydana gelen değişiklikler aynı anda gerçekleştirilmiştir. Bu sebeple Sevakin kaymakamlığı kısmında verilen bilgiler burada tekrarlanmayacaktır.

Musavva adası, Osmanlı devleti için oldukça stratejik noktalardan biriydi. Ada Habeşistan'ın denize açılan tek iskelesiydi. Bu sebeple Habeşistan üzerinde emelleri olan İngiltere devleti bu adayı ele geçirmeyi planlamaktaydı. Adayı kontrol altına alan aynı zamanda Habeşistan'ı da kontrol altına almış olacaktı. Musavva'nın mali açıdan da oldukça büyük getirisi bulunmaktaydı. Ancak, Osmanlı devleti bölgenin malî kazancından ziyade stratejik önemini dikkate almaktaydılar. Ada 1849 yılında Mısır'dan ayrılıp Sevakin adasıyla birlikte Hicaz Eyaleti'nin kontrolüne verildiğinde, askerî kuvvet olarak başıbozukların görevlendirilmesi doğru bulunmamıştı. 1849 yılının sonlarında bir mirliya ile nizamî askerler Musavva'ya gönderilmişti⁶³⁴.

Habeşistan'dan getirilen mallar Musavva iskelesine getirildikten sonra oradan tüccarlar vasıtasıyla iç bölgelere ya da dışarıya nakledilmekteydi. İngiltere devleti himayesinde ticaret yapan tüccarlar bir hayli fazla olduğundan adada Osmanlı memurlarının aldığı gümrük vergisinin belirlenmesine İngiltere de müdahil olmaktaydı. Nitekim Aralık 1850 tarihiyle Hicaz valisine gönderilen yazıda, Musavva'da alınan gümrük vergisinin İngiltere sefaretiyle yapılan görüşmelere göre belirleneceği bildirilmiştir. Devletler arası bir karara varılincaya kadar Musavva'dan geçen mallardan

⁶³¹ BOA, Y.EE 118/27.

⁶³² Cengiz Orhonlu, *a.g.e.*, s. 148.

⁶³³ *A.g.e.*, s. 149.

⁶³⁴ BOA, A.AMD 11/86.

vergi alınmayıp sadece malların hangi tüccar tarafından, nereye, ne kadar götürüldüğünün belirlenip tüccarlardan bu konuda mühürlü senetler alınması emredilmiştir⁶³⁵.

Ada yöneticileri hakkında halk tarafından zaman zaman şikayetler vuku bulmaktaydı. 28 Mart 1851'de Cidde valisine gönderilen yazıda, Musavva naibinin hareketlerinin halkın nefretine sebep olduğundan, Musavva kaymakamının da naible ittifak halinde bulunması nedeniyle her ikisinin Cidde'ye çağırılarak ifadelerinin alınması, Musavva'ya tahkikat yapmak üzere görevlendirilen memurun raporunun İstanbul'a gönderilmesi emredilmiştir. Ayrıca, Musavva halkının önde gelenleri topluca imzalı bir mazbatayla valiye başvurarak kaymakam ve naibin yargılanmasını istemişlerdir. Bâbîâlî mahkeme yapılmasını da emretmiştir⁶³⁶.

1851 yılında iki kaymakam değiştirilmiştir. Haziran 1851'de Musavva kaymakamı Mehmed Paşa'nın yerine Sofya kaymakamı Zeynel Paşa tayin edilmiştir⁶³⁷. Kasım ayında ise asker-i nizamiye mirlivalarından emekli İbrahim Paşa tayin kılınmıştır⁶³⁸. Musavva kaymakamlarının maaşları Sevakın kaymakamlarının maaşlarıyla denk tutulmaktaydı⁶³⁹.

İbrahim Paşa'nın göreve başladığı tarihe kadar Musavva'da bir meclis-i mahsus bulunmamaktaydı. İbrahim Paşa'nın yaptığı ilk iş Musavva naibi ve müftüsüyle bazı kişilerden bir meclis oluşturmak olmuştur. Ancak, kaymakam asker ve vergi meselelerini Cidde valisinin emrine göre yapmakla yükümlüydü⁶⁴⁰.

24 Ocak 1853 tarihli sadaret tezkiresinde, Musavva kaymakamının kötü işlerle meşgul olduğu haberinin alındığı belirtilmiştir. İddialara göre kaymakam Senenhik köyünden bir çocuk köle edinmiş ve geri vermeyi reddetmiştir. Akabinde zekat toplamak için göndermiş olduğu naible halk arasında problem yaşanmıştır. İngiltere ve Fransa konsoloslarının bu duruma müdahale etmesiyle kaymakamla konsoloslar arasında tatsızlıklar meydana gelmiştir. Kaymakam Fransız konsolosuna aşağılayıcı bir şekilde davranmıştır. Bunun üzerine Fransa İstanbul'la doğrudan irtibata geçmiştir. Paris'in Fransız elçisine verilen talimatından, Bâbîâlî'nin gerekeni yapmadığı takdirde kaymakamın değiştirilmesinin resmen isteneceği ve bu meselenin büyütüleceği anlaşılmıştır. Problem yaşamak istemeyen Bâbîâlî bu yüzden Kaymakam İbrahim Paşa'yı azlederek yerine Yemen mal müdürü Mehmed Emin Bey'in tayinine karar vermiştir.

⁶³⁵ BOA, HR. MKT 37/82.

⁶³⁶ BOA, A. MKT.MHM 30/97.

⁶³⁷ BOA, A. MKT. MHM 33/58.

⁶³⁸ BOA, A. AMD 33/52.

⁶³⁹ BOA, A. MKT.MHM 40/31.

⁶⁴⁰ BOA, A. MKT.UM 117/84.

Ayrıca, iddiaların araştırılması için Hicaz topçu askeri kaymakam tabibi görevlendirilmiştir⁶⁴¹. Anlaşılabileceği üzere kaymakamın azledilmesinin tek sebebi vardır. Bu da kaymakamın Fransa devletinin menfaatlerini sarsacak faaliyetlerde bulunmuş olmasıdır. Ancak, kaymakamın ilm-i siyasetten uzak davranması onun azline imkan vermiştir. Nitekim, Musavva Kaymakamı İbrahim Paşa, İngiltere ve Fransa hükümetlerine karşı “hukuk-i Osmanî”yi koruyamadığı suçlamasıyla azledilmiştir⁶⁴².

Musavva adası Hicaz eyaletinin en uzak bölgesi olması nedeniyle yönetiminde zorluk yaşanmaktaydı. Örneğin Musavva kaymakamının 1853’te Cidde’den istemiş olduğu askerler mesafe uzak olduğundan gönderilememiştir. Bu durum ise kasaba urbanının mal çalıp, yol kesme gibi davranışlarda bulunmasına cesaret vermektedir. Bu yüzden Yemen valisi Musavva’nın Yemen’e ilhakını istemiştir. Bunun üzerine Sadaret ile Maliye Nezareti arasında bilgi ve görüş alış verişi yapılmıştır. Maliye nazırı, bir kazanın kolayca idare edilebilmesi için kazaların mümkün mertebe birbirlerine yakın olmasının tercih edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca bir sancağın yakınında bulunan bir muhassıllık olduğunda, o sancağın oraya kaydedilmesinin de Tanzimat kanunlarından olduğuna dikkat çekmiştir. Ancak, bu toprakların eskiden beri Cidde’ye bağlı olarak işlerinin yürütülmüş olması, buraların gelirlerinin Hicaz hazinesine destek teşkil etmesi, kaymakamlığın Cidde’ye olan bağlılığının devamını gerektirdiği ifade edilmiştir⁶⁴³.

Bu mesele Mart 1854’te Meclis-i Vâlâ’da da görüşülmüş ve Musavva’nın Yemen’e bağlanmasına karşı çıkmıştır. Gerekçe olarak Yemen’in bile Cidde’nin yardımıyla idare edildiği, Musavva’nın gelirlerinin Hicaz mürettebatından sayıldığı ve Hicaz’ın bu gelire ihtiyacı olduğu gösterilmiştir. Ayrıca Cidde’nin Hicaz ve Yemen’in merkezi olduğu, buralara asker ve mühimmatın Cidde’den gönderildiği, urbanın dahi Cidde’ye müracaata mecbur olduğu, ticarî olarak da Musavva’nın Yemen’le bir alakası bulunmadığı, Afrika kıtasında bulunanlarla Yemen’de bulunan insanların işlerini görmek için eskiden beri Cidde’ye gelip gitmek zorunda olduklarından asayişin sağlandığı belirtilmiştir. Musavva’nın Cidde’den kopartılması durumunda Cidde’ye ihtiyacı kalmayan kişilerin itaatten çıkacaklarına dikkat çekilmiştir. Netice olarak Meclis-i Vâlâ, Musavva’nın Cidde’ye bağlı kalmasına karar vermiştir⁶⁴⁴.

⁶⁴¹ BOA, A.AMD 55/67.

⁶⁴² BOA, A.MKT.MHM 67/15.

⁶⁴³ BOA, A.MKT.UM 146/85.

⁶⁴⁴ BOA, A.MKT.UM 155/8.

Yemen valisinin böyle bir talepte bulunmasının sebebi, Musavva'da bir şeye ihtiyaç duyulduğunda gerekli olan her neyse bunun Yemen'den temin edilmeye çalışılmasıydı. Nitekim 15 Eylül 1856 tarihli Kaymakam Emin Efendi'nin Bâbîâlî'ye sunduğu arzında, Musavva'da hırsızlık ve gasp yapıldığından Yemen tarafından 200 askeri nizamının tedarik edilerek Musavva'ya yerleştirilmesi istenmekteydi. Konu Meclis-i Vâlâ da görüşüldüğünde, bölgenin Hicaz eyaletinden olması hasebiyle meselenin halledilmesini Cidde valisine havale etmiştir⁶⁴⁵.

Musavva'da iki bölük asker bulundurulmaktaydı. Bunlar nöbetleşe Cidde'deki askerlerle değiştirilmekteydi⁶⁴⁶. Cidde valisi Temmuz 1857'de Musavva'da bulunan iki bölük askere ihtiyaç duyduğundan bunları Cidde'ye geri çekmek istemiştir. Ancak, hükümet Musavva'nın mühim yerlerden olduğunu belirterek bundan sonra orada üç bölük asker bulundurulmasını emretmiştir⁶⁴⁷. Hükümetin bu emri boşuna değildi. Nitekim, 1859'dan itibaren Kızıldeniz'de yabancı devletlerin gemilerinin yoğunluğu artmaya başlamıştır. Bu tarihlerde İngiltere devleti, Yemen Eyaleti'nin Dime adasında kale inşa etmeye başlamıştı. Bu devletlerin harp gemileri sürekli Cidde açıklarında, Musavva ve Sevakın civarında seyretmeye ve demir atmaya başlamışlardı. Arada sırada Fransız gemileri de uğrar olmuştu. Bu gemilerin buralarda dolaşmalarının bir sebebi de 1858 yılındaki Cidde hadiselerinde gayr-i müslimlere saldıran halka göz dağı vermektir. Bu iki devlet, daha önce hakkında bilgi verdiğimiz Cidde hadiselerini lehlerinde kullanarak Hicaz ve Yemen sularında gemi bulundurmalarına meşruiyet kazandırmaya çalışmışlardır. Yabancı devletlerin harp gemilerinin rahatça dolaşabilmesinin bir başka nedeni de Osmanlı'nın Hicaz ve Yemen'in kilidi sayılan bu sularda bulundurabilecek savaş filosunun olmamasıydı⁶⁴⁸.

Ocak 1860'ta, -daha öncede olduğu gibi-, Musavva kaymakamı hakkında yine olumsuz söylentiler çıkmıştır. İddialara göre kaymakam köle ticareti yapmaktaydı. Bu söylentiler üzerine kaymakamın suistimallerinin tespiti için Cidde'den özel memur gönderilmiş, soruşturma sonrasında da Musavva'nın en başarılı kaymakamı olarak tarihe geçecek olan Konya defterdârı Pertev Efendi yeni kaymakam olarak adaya gönderilmiştir. Meclis-i Vâlâ kararıyla 10 bin kış aylık maaş tahsis edilmiş ve irâdesi çıkmıştır⁶⁴⁹.

⁶⁴⁵ BOA, A.MKT.UM 289/1.

⁶⁴⁶ BOA, A.MKT.NZD 213/42.

⁶⁴⁷ BOA, A.MKT.MHM 95/13.

⁶⁴⁸ BOA, İ.HR.SYS 97/3.

⁶⁴⁹ BOA, A.MKT.MVL 113/62.

Pertev Paşa'nın kaymakamlığının sınırları Musavva adasının elli saatten fazla uzağında bulunan Hebabe mevkiine kadardı. Bu sınırlar dahilinde bulunan Hebabe'deki aşiretler kölelik ticaretinin yasaklanmasına rağmen zaman zaman uygulamaya devam etmekteydiler. Kölelik müessesesi şu şekilde oluşmuştu: Her bir aşiret bir şeyhin emrindeydi. Aşiret mensupları şeyhlerin emrine itaat etmekle yükümlüydüler. Aşiretten birisi veya bir çoğu şeyhin emri dışına çıktığında, şeyh bunları aileleriyle birlikte esir olarak almak hakkına sahipti. Şeyh bu kişileri ya kendi hizmetinde kullanır veya cariye ve köle olarak büyük paralarla isteyenlere satabilirdi. Dilerse aşiret ileri gelenlerinin hizmetlerine de verebilirdi. Köleler satılırlarsa, elde edilen gelir aşiret ileri gelenlerine öncelik derecelerine göre ikiye, birer veya yarımşar riyal olarak taksim edilirdi. Bu usul yasaklandıktan sonra, şeyhler bu işi farklı şekillerde devam ettirmeye çalışmışlardır. Zayıf ve savunmasız olan kişileri, eskisi gibi şiddet kullanmayarak ancak gizlice tehdit ederek kendilerine köle yapmaya devam etmişlerdir. Kaymakam Pertev Paşa bu uygulamanın siyaseten Habeşistan işlerine zarar vereceğini Cidde valisine rapor etmiştir. Kaymakamın istihbaratına göre, Habeşiler bu uygulamayı devam ettiren şeyhlere saldırmayı planlanmakta ve ecnebler de bu konuda onları gizlice cesaretlendirmekteydiler. Nitekim buradaki karışıklık onların menfaatine olacaktı. Pertev Paşa süratle hareket ederek Musavva'da bulunan 200 başıbozuğa ilaveten Mısır'a bağlı olan Sudan'daki askerlerden de hemen asker celbetmiş ve bu askerleri birkaç saatte Hebabe'ye naklederek burada uygulanan bu adeti geçici de olsa ortadan kaldırmıştır⁶⁵⁰. Mekke emiri durumdan vazife çıkararak Ocak 1861'de Bâbîâlfî'ye başvurarak Musavva kaymakamı Pertev Paşa'nın iyi idaresinden dolayı kendisine Rumeli beylerbeyiliği pâyesi verilmesini iltimas etmiştir. Ne var ki emirin bu talebi sonraya bırakılmıştır⁶⁵¹.

Pertev Paşa'nın başarılı çalışmaları devam ederken İngiltere ve Fransa'nın bölgedeki faaliyetleri daha da hız kazanmaktaydı. İngiltere, Habeş'te bulunan kabilelerin en kuvvetlisi olan Kondar bölgesi hakimi Kasay'ı⁶⁵², Fransa devleti de Kondar hakiminden oldukça zayıf olan Teyzari (Tizari) bölgesi hakimi Nikos'u kendine yanına çekmeye çalışmaktaydı. Her iki devlet de Habeşistan'ı himayesine almayı planlamaktaydı. İngiltere devleti, Musavva'ya tayin ettiği konsolosu vasıtasıyla Osmanlı devleti aleyhinde propaganda yapmaktaydı. Pertev Paşa'nın Ekim 1859'da Hicaz valisine verdiği bilgilere

⁶⁵⁰ BOA, A.MKT.UM 435/73.

⁶⁵¹ BOA, A.MKT.MHM 207/29.

göre, Konsolos hristiyan halka, Osmanlıların Müslüman olanlara hristiyanlara nazaran daha iltimaslı davrandığını, Osmanlı askerlerinin yakında Habeş topraklarını ele geçirerek bütün şehir, kasaba ve köylere Müslüman idareciler atayacağını, gayr-i müslim idarecilerle birlikte Füstanlı hristiyanların da bu topraklardan sürülüp atılacağını, eğer İngiltere'nin gösterdiği yoldan giderlerse böyle problemler yaşanmayacağını, İngiltere'nin Habeş'i akıllara sığmayacak derecede imar edeceği yönünde propagandalar yapmaktaydı. Kaymakam, Habeşistan'ın Musavva'dan başka limanı olmadığını, her sene 1500'den fazla Habeşinin müteakip iki kafilde halinde Musavva'ya gelmekte olduğunu, başka zamanlarda da birbiri ardınca 20'şer 30'ar 40'ar kişinin geldiğini, bunlardan hristiyan olanların hükümet tarafına bir işleri düştüğünde veya bir anlaşmazlık vukuunda ecnebi konsolosların bunlara Avrupa halkı gibiymişçesine yardım ve dostluk gösterdiklerini, ecnebi tüccarlardan birinin bir hususta davacı olduğunda konsolosun yanına bir tercüman verip mahallî hükümete göndermesi gerekirken, konsolosların hemen bir adam gönderip davalıyı alarak şiddet yoluyla meseleyi halletmekte olduklarını, Musavva'da ticaret yapan beş on kadar tüccarı birer bahane ile Musavva'dan atmak istediklerini ve halktan bazılarının bu durumun halli için kaymakamlıktan yardım istediklerini bildirmişti. Kaymakam buna bir örnek olarak valilik tarafından,- konsolosların yaptıkları ısrarlı talepler sonucunda-, kendisine havale edilen bir tahkikat konusunu hatırlatmıştır.

Tahkik edilecek husus Musavva'nın en büyük sermayeli tüccarı Ali ba Cüneyd'in Musavva limanından açıkça cariye çıkardığı iddiasıdır. Konsoloslar bu nedenle onu Musavva'dan uzaklaştırmak istemekteydiler. Kaymakam tüccara atfedilen iddiaların sadece laftan ibaret olduğunu, konsolosun maksadının buradaki küçük sermayedarları Musavva'dan uzaklaştırarak, buradaki ticareti sadece Hind ahalisine münhasır kılmak ve diğer tüccarların Avrupa devletlerine iltica etmelerini sağlamak olduğunu belirtmiştir. Kaymakam onların bu tür faaliyetlerine mani olduğu için Babıali'ye kendisi ve uygulamaları aleyhinde tazyikte bulunacaklarını şimdiden bunları etkisiz kılacak cevapların hazırlanmasını arz etmiştir⁶⁵³. Pertev Paşa'nın bir başka başarısı da Fransa devletinin Musavva'nın yakınındaki bir limanın halkını i'fal etmesine ve bu limana dikilen Fransız bandırasını oradan kaldırtmasıdır⁶⁵⁴.

⁶⁵² Cengiz Orhonlu, Kondar hakimi olarak Kasay'ı, Habeş Kralı olarak Teodoros'u göstermektedir. Pertev Paşa sehven iki ismi karıştırmıştır. Nitekim, paşa diğer yazışmalarda Kondar hakimi olarak Kasay'ı göstermektedir.

⁶⁵³ BOA, A.MKT.UM 435/73.

⁶⁵⁴ BOA, Y.EE 12/27.

Habeş bölgesi üzerine birtakım oyunlar oynanırken Habeşistan'ın gayesi Musavva adası ile çevresindeki Tigre bölgesini ve sahilde yaşayan aşiretleri "zabt u rabt" altına almaktı. Habeş kralı Mısır yayılmasından endişe ettiğinden, onun Kızıldeniz'deki Osmanlı topraklarına saldırması beklenmekteydi. Ancak ülkesi karışıklık içerisinde olduğundan böyle bir faaliyette bulunamadı⁶⁵⁵. Hatta 3 Aralık 1851'de Babıâli'den Cidde valisine gönderilen yazıda Habeş hükümdarının devlete itaatte samimi olduğunun anlaşıldığı belirtilmekteydi⁶⁵⁶. Ancak 1862 yılından itibaren diplomatik yollarla İngiltere ve Fransa'yı Osmanlı aleyhine tahrik etmeye başladı. Osmanlı ise bu dönemde Habeşistan da olmak üzere Babulmendebe'e kadar olan topraklarda hak iddia etmekteydi. 1862-1863'te Kondar hakimi Kasay, Musavva kaymakamlığına tabi olan bazı aşiretlerden kendisine tabi oldukları için vergi alınmamasını istemişti. Bunun üzerine Pertev Paşa 24 Nisan 1863'te Cidde valisine bir yazı göndererek, buradaki aşiretlerin her sene vergisinin alınıp Cidde hazinesine gönderildiğini ve bunların kayıtlarının da tutulduğunu belirtmiştir⁶⁵⁷.

Pertev Paşa bu çalışmaları ile Babulmendebe'in karşısında olan Mayyun adası hizasına kadar deniz boyunca 100 saat kadar mesafede olan yerlerdeki aşiretleri şeklen kontrol altına almayı başardı. Ancak bu aşiretlerden vergi alınmıyordu. Bu sırada Habeşistan'da taht kavgası çıktı. Kondar hakimi Kasay, İngilizlerin desteğini sağlayan Habeş Kralı Teodoros'a karşı Osmanlı siyasi desteğini temin etti.

Bu karışıklıklar esnasında İngiltere Babulmendebe'i eline geçirmiştir. Fransa ise kendine uygun bir yer aramaya devam etmekteydi. Bu gelişmeler nedeniyle Bâbîâlî Sevakin ve Musavva'nın Mısır'a verilmesini uygun görmüştür. Habeş Eyaleti mülhakatından bulunan Musavva ve Sevakin iskeleleri tuzla mahsulatı ve sair gelirleriyle birlikte Mart 1865'ten itibaren yıllık 7500'er kese tahsisıyla geçici olarak üç seneliğine Mısır'a devredilmiştir⁶⁵⁸.

c. Necid Kaymakamlığı

Necid, Arap Yarımadası'nın iç kesimlerini oluşturan üç bölgeden biri olup kuzeyi Cebel-i Şammar, batısı Hicaz bölgesi, güneyi El-Rubu'u'l-Hâlî ve doğusu da Ed-Dehnâ

⁶⁵⁵ Cengiz Orhonlu, *a.g.e.*, s.147.

⁶⁵⁶ BOA, *A.MKT.MHM* 40/88.

⁶⁵⁷ *A.g.e.*, 146-149.

⁶⁵⁸ *A.g.e.*, s. 146-149.

veya Ahsa ile çevrilmiştir⁶⁵⁹. Siyasî coğrafyası itibariyle Arap yarımadasının en mühim mevkilerinden olup Kasım, El-Arîz, Vadi-i Südeyr, Ahsa ve Cebel-i Şammar gibi bölgelerin tamamını kapsamaktaydı⁶⁶⁰. Bu bölge Osmanlı devlet salnamelerine göre, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, bölgenin güneyindeki Beriyye'den doğusundaki El-Amayir adasıyla, yine kendi doğusundaki Uceyr İskeleyi'nden batısındaki El-Arme ile sınırlandırılmıştır⁶⁶¹. Necid'i oluşturan muhtelif bölgelerde, geleneksel kabilevî anlayış hakim idi ve bu bölgeler bir emir veya şeyhin idaresindeydi. Ancak Vehhabi hareketinin ortaya çıkması ve Necid'in Dir'iyye bölgesinde yaşayan Suud ailesinin diğer kabile ve şeyhlikler üzerinde hakimiyet kurması eski sistemin değişmesine hatta alt üst olmasına neden olmuştur.

Nitekim önceki bölümlerde de bahsedildiği gibi, Mehmed Ali Paşa Vehhabî isyanı sırasında Bâbîâlf'nin emri üzerine bu bölgelere harekât düzenleyerek isyanı bastırması ve Hicaz bölgesi ile Necid ve sâir yerleri de kontrolü altına almıştı. Böylece 1818 yılından itibaren bölge Hicaz'ın kalan kısımları ile birlikte bir nevi Mısır üzerinden idare edilmeye başlanmıştı. Bölgedeki Suud ailesinin hakimiyeti böylece bir ara kesintiye uğradıktan sonra, 1824'te aynı aileden Faysal b. Türkî, İbrahim Paşa tarafından tahrip edilmiş Dir'iyye'nin yerine Riyad'ı merkez edinerek bölgede tekrar varlığını hissettirmeye başladı. Cidde hazinesini muayyen bir meblağ ödemesi karşılığında Cidde ve Habeş eyaleti valisi İbrahim Paşa onun bölgedeki varlığını kabul etti. Necid'deki rahat ortamdan istifade eden Faysal b. Türkî'ye⁶⁶² karşı zamanla meydana gelen mahallî muhalefetler Necid'de anarşi oluşturmuştu. Ayrıca, El-Türkî Cidde hazinesine ödemek zorunda olduğu vergiyi de ödememeye başlamıştı. Bunun üzerine, Necid işleriyle tekrar ilgilenme ihtiyacı duyan Mehmed Ali Paşa, 1838 yılında Hurşid Paşa kumandasındaki bir orduyu Necid'de asayişî sağlamak üzere görevlendirmişti. Bu kuvvetler Kasım 1838'in sonlarında Riyad'a ulaşmıştır.

Hurşid Paşa, Riyad'ın güneyine çekilmiş olan Faysal'ı fazla mukavemet görmeden ele geçirerek Kahire'ye göndermiştir. Hurşid Paşa Necid'de düzenlemeler yaptıktan sonra daha önceden İbrahim Paşa'nın bölgeye yaptığı sefer sırasında Dir'iyyeden Mısır'a

⁶⁵⁹ *Necid ve Ahsa..*, s. 1.

⁶⁶⁰ *A.g.e.*, s. 7.

⁶⁶¹ *Necid ve Ahsa...*, s. 8.

⁶⁶² Faysal b. Türkî, İmam Türkî olarak bilinen şahsın oğlu olup o da İbrahim Paşa'nın Vehhabîler'in merkezi olduğu için yıktığı Dir'iyye'yi yeniden ihya etmek için 1824'te adamlarıyla birlikte Riyad'a gelerek Paşa'nın bıraktığı yöneticileri buradan çıkarıp emirliğini ilan eden Abdullah b. Suud'un oğludur. Daha geniş bilgi için bkz. *A.g.e.*, s. 57.

götürülenler arasında bulunan ve Kahire’de eğitim görmüş olan aynı aileden Halid b. Suud’u Osmanlı devleti adına Necid emiri olarak tayin etmiştir⁶⁶³. Bu olaylardan kısa bir süre sonra 15 Temmuz 1841’de ise Londra protokolü imzalanmıştır. Bu protokole göre Mısır vilayet-i mümtaze haline dönüşmüştü. Bu durumda Mehmed Ali Paşa adına hareket eden Hurşid Paşa’nın Necid’de bulunması Mısır’ın etkisinin Hicaz eyaleti ile Necid’de devam etmesi anlamına gelmekteydi. Devlet bu topraklardan Mehmed Ali Paşa’nın izini silmek maksadıyla Bağdat valiliği aracılığıyla Necid’de faaliyet gösteren Hurşid Paşa’yı Bâbîâlî tarafına çekmeye gayret göstermiştir. Bu maksatla İngiltere’nin Bağdat’taki konsolosunu bile aracı olarak kullanmıştı. Ayrıca bir kısım Arapça mektuplar düzenlenerek Necid urbanına gönderilmiş, buraların Bâbîâlî’ye bağlı olduğu ilan edilmiştir⁶⁶⁴. Bâbîâlî’nin 25 Ocak 1841’de Cidde’ye göndermiş olduğu vali Tatar Osman Paşa, eyalete ulaşır ulaşmaz merkeze gönderdiği raporlarında Necid Emiri Halid’e bir kaput ve şal gönderildiği takdirde, itaat edeceğinin ümit edildiğini bildirmişti⁶⁶⁵. Nitekim, 1 Kasım 1841 tarihiyle Osman Paşa’nın Bâbîâlî’ye göndermiş olduğu yazısına göre Necid Emiri Halid Bey devlete sadık kalacağını bir mektupla valiye bildirmiştir. Vali durumu Mekke emiriyle müzakere ettikten sonra Halid Bey’e cevaben, kendisinin devlet tarafından Necid emirliğine me’zun olduğunu bildirerek, kendisinin ilk tayin edildiği yer olan Mısır’ın değil, Bâbîâlî’nin memuru olduğunu hatırlatmıştır. Vali ayrıca, Bâbîâlî’ye, Halid Bey’e Istabl-ı Âmire pâyesi verilerek bunu belirten bir kıta Arapça mektubun kendisine gönderilmesini teklif etmiştir. Bundan başka Necid’de Riyad, Katıf ve Hasa’da kadıların bulunduğunu bunların şeriatı icra etmek emelinde olduklarından ve bu kadılara üç adet mürasile-i şer’iye⁶⁶⁶ gönderilmesinin devlet için bazı faideleri olacağını belirtmiştir⁶⁶⁷.

Halid Bey 15 Temmuz 1841 tarihiyle Hicaz Valisi’ne gönderdiği başka bir yazısında Necid gelirlerine dair tutulan defterleri takdim edeceğini, ancak vergilerin yıllık olarak toplanmasından dolayı henüz belirlenemediğini, bu sebeple bölgesindeki gelirlerin vergisini bugüne kadar verememiş olduğunu belirtmiştir⁶⁶⁸. Aynı tarihli diğer bir arızasında ise padişaktan başka sığınacak bir yeri olmadığını belirttikten sonra kendilerine mensup olduğunu ve ömrünün kalan günlerini padişaha hizmetle geçireceğini beyan

⁶⁶³ A.g.e., s. 58.

⁶⁶⁴ A.g.e., s. 59.

⁶⁶⁵ BOA, İ.DH 1865.

⁶⁶⁶ Mürasele-i Şer’iye: Kadılar tarafından nâib görevlendirmesi hakkında yazılan yazı demektir. Bu bilgiden Necid’deki kadıların eyalet kadısına bağlı naibler olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır.

⁶⁶⁷ BOA, İ.MSM 2431 lef 1.

⁶⁶⁸ BOA, İ.MSM 2431 lef 3.

etmiştir⁶⁶⁹. Halid Bey askerlerinin de irâde gereğince hareket edeceğini, lâkin Hasa, Katif ve Riyad kalelerinde istihdam edeceği yeterince askeri olmadığını arz etmiştir⁶⁷⁰. Ayrıca Hurşid Paşa'nın geri dönerken kendisine mühimmat ve cephane teslim ettiğini, bunlardan işe yarar olanlarının listesinin paşaya verildiğini de belirtmiştir⁶⁷¹.

Halid'in oldukça sadık bir şekilde devlete bağlı olduğunu vurgulamasının bazı nedenleri bulunmaktaydı. Bunlardan biri Mısır'da yetişmiş olan Halid'in bölgedeki kabile güçlerinden ziyade devletin gücüne dayanmak istemesiydi. Zira bedevî kabileler onu kendilerine yakın hissetmiyorlardı. Aile içi çekişmeler de cabası idi. İstikrarı sarsan bir başka husus da, Halid'in kardeşinin Mısır'da vali tarafından hapis tutulmasıydı. Nitekim Osman Paşa 2 Haziran 1841 tarihiyle Bâbîâlî'ye sunduğu arzında, bundan önceki arzında Halid b. Suud'un tam itaatinin te'mini için Faysal'ın Mısır'da hapiste tutulması yerine Cidde'de hapsedilmesini arz ettiğini, ancak Halid'in Saclıhade ile muahede yapıp mutlak itaatini arz ettiğinden Faysal'ın İstanbul'a celb edilerek gözlem altında bulundurulmasının Necid Emiri Halid'in daha iyi hizmet etmesini sağlayacağından bir önceki arzını iptal ettiğini belirtmiştir⁶⁷².

Londra Protokolüyle Mehmed Ali Paşa'nın kuvvetlerinin Hicaz'dan çekilmesi, Cidde'nin olaylara tam olarak hâkim olamaması Necid'de bir otorite boşluğu doğurmuştur. Bundan istifade eden Abdullah b. Süneyyan 1841 senesinin sonlarında Halid b. Suud'u Riyad'ı terke zorlayarak onun Kahire'ye dönmesini sağlamıştır. Necid emaretini eline geçiren Abdullah b. Süneyyan Osmanlı devletine olan bağlılığını ilan etmede gecikmemiştir⁶⁷³.

Bu sırada Faysal b. Türkî Cidde valisine bir mektup yazmıştır. Necid kaymakamlığının Abdullah b. Süneyyan'dan alınıp kendisine verilmesi durumunda devlete hizmette kusur etmeyeceğini ve bunun bir göstergesi olarak da kardeşini devlet nezdinde rehin bırakacağını bildirmiştir. Bu konuyu Bâbîâlî'ye intikal ettiren Cidde valisi nasıl bir politika takip edilmesi gerektiğini sormuştur. Babıali'de toplanan Meclisi Âlî Necid umerasının Abdullah hakkındaki olumlu bakışlarını da dikkate alarak görevine devam etmesine karar vermiştir. Faysala karşı olan güvensizlik de bunda rol oynamıştır⁶⁷⁴.

⁶⁶⁹ BOA, *İ.MSM* 2431 lef 4.

⁶⁷⁰ BOA, *İ.MSM* 2431 lef 6.

⁶⁷¹ BOA, *İ.MSM* 2431 lef 7.

⁶⁷² BOA, *İ.MSM* 2431 lef 22.

⁶⁷³ *A.g.e.*, s. 59.

⁶⁷⁴ *A.g.e.*, s. 67.

Abdullah b. Süneyyan'a Mekke emirliği aracılığıyla bir buyruldu yazılmış, Medine ahalisinden Saçlızade Mustafa Efendi de kendisine gönderilerek itaatı hakkında elinden bir de tasdikname aldırılmıştır. Bu sırada Süneyyan, Hicaz eyaleti hazinesine bir miktar vergi vermeyi de taahhüt etmiştir. Bu fiilî durum 1843 yılının başlarında Mısır'da hapiste bulunan Faysal b. Türkî'nin salıverilmesine kadar devam etmiştir⁶⁷⁵.

Faysal b. Türkî nezâret altında bulunduğu Mısır kalesinden kaçtıktan veya kasıtlı olarak serbest bırakıldıktan sonra oğlu, yeğeni ve diğer aile fertleri de Mısır idaresi tarafından Süveyş'ten bir vapurla Cidde'ye gönderilmişlerdi⁶⁷⁶. O da 1843 yılı ortalarında Riyad üzerine giderek emareti elinde bulunduran Abdullah b. Süneyyan'ı yakalatarak idam ettirmiş ve emirliği uhdesine geçirmiştir⁶⁷⁷. Hicaz Valisi Osman Paşa Ekim 1843'te Faysal b. Türkî'nin faaliyetlerini Bâbîâlî'ye bildirmiştir. Vali bir kısım kimselerin teşvikiyle eski hadiselerin yeniden meydana getirilmek istendiği söyleyerek bunun önünün nasihat ile veya mümkün olur ise asker sevkıyla alınması gerektiğini vurgulamıştır⁶⁷⁸. Bu arada Mekke Emiri Faysal'ın üzerine asker sevk edilip Necid kaymakamlığına tekrar Halid b. Suud'un getirilmesini ısrarla istemekteydi. Vali emirin bu ısrarlı isteğinden şüpheye kapılmıştır. Valiye göre emir, Necid içlerine giderek kendi için urban toplayıp isyan edebilirdi. Bu nedenle Faysal itaat etmiş olduğunu bildirdiğine göre kaymakamlığının tanınması daha iyi olacaktı. Ancak böyle bir yol tutulması durumunda da emirin taleplerinin reddedilmesinin sakıncaları olacaktı. Urban, emirin isteklerinin reddedildiğini duyduğunda huzursuz olarak karışıklık çıkarabilirdi.

Emir, Faysal üzerine gidilmesini tavsiye etmişti. Çünkü Faysal'a Vehhabî olması nedeniyle güvenmemekteydi. Bugün etrafına topladığı güç yetersiz olduğundan itaat ediyor olabilirdi. Belki de üç beş sene sonra yeterince güçlendiğinde isyan edecekti. Bu durumda henüz kendisi zayıfken üzerine gidilmeli ve gelecekte büyük risklerden kaçınılmalıydı⁶⁷⁹. Meclis-i Vâlâ valinin ve emirin ifade ettikleri bütün ihtimalleri göz önüne alarak konuyu görüşmüş ve netîcede Melis-i Vâlâ'da alınan kararlar Faysal b. Türkî'nin tedibine karar vermiştir.

Nihayet Bâbîâlî kutsal beldelerin Necid urbanı tarafından tehdit edilmesi ihtimaline karşı urbanın hareketlerine ve çöl şartlarına vakıf olan Mekke Şerifi Muhammed b. Avn'ı uyarak kendisinden Necid'e bizzat giderek asayişin temini için gerekli tedbirleri almasını

⁶⁷⁵ A.g.e., s. 58-59.

⁶⁷⁶ A.g.e., s. 67.

⁶⁷⁷ BOA, İ.MSM 2437 lef 26.

⁶⁷⁸ A.g.e., s. 67.

istemiştir. O da yanına aldığı bir kısım düzensiz askerle birlikte Riyad üzerine gitmiştir. Faysal bu kuvvetlere karşı mukavemet edemeyeceğini anlayarak devlet ile uyum içinde olmayı menfaatlerine uygun görmüş ve af talep etmiştir. Faysal b. Türkî Necid ve civarındaki camilerde hutbenin Osmanlı padişahı adına okunması, kendisinin Riyad'da ikamet ederek oradaki işlerin kanunlara uygun yapılmasının sağlanması ve halkın mükellef olduğu vergiyi devlet adına toplanması şartlarını kabul ederek, Cidde'ye bağlı Necid kaymakamı ilan edilmiştir. Faysal'ın kaymakamlık beratı bir süre sonra Mart 1848'de yazılarak kendisine gönderilmiştir⁶⁸⁰. Böylece, Necid emirliği bu sefer kaymakamlık adı altına sokularak yine Hicaz eyaletine bağlılığı devam ettirilmiştir.

3 Aralık 1851 tarihiyle Bâbüâlî'den Hicaz Valisi'ne gönderilen mektup, Necid Kaymakamı Faysal'ın her sene Cidde hazinesine göndermekte olduğu 10 bin riyale bir kat daha zam yaparak her sene 20 bin riyal ödemeye devam edeceği ve "sabit kadem" olacağına dair Babıali'ye teminat verdiğini göstermektedir⁶⁸¹. Bu mektup Faysal'ın Hicaz Eyaleti'ndeki merkezileştirme faaliyetlerinden ve emirle valilik arasındaki dengelerin valilik lehine değiştirildiğinden haberdar olduğuna dair bir işaret olarak yorumlanabilir. Faysal, özellikle 1848'de kurulan Hicaz ve Irak ordusuyla devletin bu topraklar için tasarladığı merkezileştirme projesini fark etmiş olmalıdır. Faysal'ın, -bu mektupla-, devletin yeni politikasına uygun bir siyaset geliştirdiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, devlet, Necid'in İbrahim Paşa zamanında Habeş mülhakatıyla Hicaz Eyaleti'ne bağlanması esnasında ve Faysal'ın kaymakamlığı sırasında da mahallî şeyh ve idarecilerinin sınırlarını belirlememişti. Faysal'ın bu durumdan kaynaklanan rahat tavırları devam etmiştir. Nitekim Medine Muhafızı Halid Bey, -Bâbüâlî'ye sunduğu 20 Mart 1862 tarihli raporunda-, Faysal'ın hükmü altındaki aşiret ve kabileler ile adeta müstakil bir hükümet gibi hareket ettiğini, Basra civarındaki bir kısım gümrüklerden ve ahaliden vergi aldığını belirtmiştir⁶⁸².

Faysal'ın kaymakamlığının son zamanlarında ilerleyen yaşından dolayı kaymakamlığın işlerini oğlu Abdullah'a havale ettiği görülmüştür. Abdullah b. Faysal, Nisan 1863'te Mekke şerifine bir mektup yazmış ve kendisiyle uyum içerisinde olmak istediğini belirtmiştir. Kabileler konusunda da Hicaz eyaleti valiliği ile Mekke Emiri'nden gelen emir üzerine hareket edeceğini ifade etmiştir. Abdullah b. Faysal'ın bu politikası özellikle babası Faysal öldükten sonra Osmanlı devletinin bu bölgedeki otoritesinin

⁶⁷⁹ BOA, İ.MSM 2437 lef 18.

⁶⁸⁰ A.g.e., s. 69.

⁶⁸¹ BOA, A. MKT.MHM 40/88.

⁶⁸² Necid ve Ahsa..., s. 72.

artmasını sağlamıştır⁶⁸³. Necid'in Hicaz ile olan bu idari bağı Midhat Paşa'nın 1871 yılındaki Ahsa seferine kadar sürmüştü, bu tarihten sonra ise Ahsa merkezli olarak yeni teşekkül ettirilen Necid Mutasarrıflığı üzerinden idare edilmiştir.

d. Yenbu'ul-bahr Muhafızlığı

Yenbu'ul-bahr Hicaz eyaleti sahilinde Medine'nin 53 saatlik mesafesinde ve batısında yer almaktadır. Medine'nin iskelesi olup stratejik ve lojistik bir mevkidir⁶⁸⁴. Tehame'den merkezî Arabistan'a çıkış yolu Yenbu'dan geçer. Ayrıca Kızıldeniz'le İran körfezi arasındaki en kısa yolu da sağladığından günümüzde de önemli bir mevkidir⁶⁸⁵.

Havası sıcak olup vaktiyle pek çok kaynağı olduğundan pınar, kaynak⁶⁸⁶ anlamına gelen bu isim verilmiştir. Yaklaşık olarak 170 kaynağı olduğu tahmin edilmektedir. Ancak 19. yüzyılda bölgede akarsu ve su kuyusu dahi kalmamıştır⁶⁸⁷. Bedevî olan Yenbu' halkının tabii ihtiyaçlarını dışarıda gidermesi ise temizlik sorununu had safhaya çıkarmıştır. Bin bir zorlukla kutsal topraklara ulaşan hacılar su ihtiyaçlarını gideremediklerinden daha da zor durumlara düşmüşlerdir. Zira, dışarıda biriken pislik yağmur yağdığı zaman sellerle sarnıçlara dolmakta ve sular tahammül edilemez derecede kokmaktaydı. Daha da kötüsü hacılar başka alternatifleri olmadığından bu suları kullanmak zorunda kalmaktaydılar. Bu problem, -sonraki yıllarda muhtemelen 1867'de Hicaz'a giden Sıhhiye Komisyonu'nun raporlarına da yansiyacak ve sorunun çözüm yolları üzerine tartışılacak kadar-, içerisinden çıkılamaz bir hal almıştır⁶⁸⁸. Ne var ki, bölgenin sorunları sadece bunlarla kalmamaktaydı.

Yenbu'da yöneten ile yönelitenler arasında sık sık karşılıklı krizler yaşanmaktaydı. Yenbu' yöneticisi Hicaz valisine Medine Şeyhü'l-haremliği üzerinden bağlı olan Yenbu' muhafızıydı⁶⁸⁹. Muhafızlar bedevî halkla başa çıkabilmek maksadıyla şiddet uygulayabilmekteydiler. Ancak, şiddet uzun vadede çözüm olamadığı gibi, zaten eksik olan asayiş de iyice bozmaktaydı. Hatta, iddialara göre, bazı muhafızlar şiddet uygulaması yanında halktan rüşvet de almaktaydılar. Nitekim, 1848-1849 yılı Yenbu' muhafızı Zeynel

⁶⁸³ *Necid ve Ahsa...*, s.75.

⁶⁸⁴ Şemseddin Sami, *a.g.e.*, VI/4811.

⁶⁸⁵ *The Hijaz...*s.16.

⁶⁸⁶ Ferid Devellioğlu, *a.g.s.*, s. 1395.

⁶⁸⁷ Şemseddin Sami, *a.g.e.*, Aynı Yer

⁶⁸⁸ Güliden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı(1865-1914)*, Ankara, 1996, s.22.

Paşa istihdam ettiği başıbozuklarla organize olarak rüşvet almakla suçlanmıştır. Ayrıca, fikrini almak bahanesiyle yanına çağırdığı Arap şeyhinin oğlunu idam ettirmiş ve Hayber Kalesi civarında da bazı infazlar gerçekleştirmiştir. Bu durum halkın yoğun şikayetine sebep olduğundan Eyalet Valisi, Muhafız Zeynel Paşa'yı azlederek yerine Yenbu'nun ikinci önemli adamı olan Yenbu' malmüdürünü tayin etmiştir⁶⁹⁰. Bu tayin silsilesi hiyerarşik düzeni de ortaya koymaktadır.

Yenbu' muhafızlığının bir üst mevkisi ise Medine muhafızlığıydı. Nitekim, Medine Şeyhü'l-haremi Osman'ın 21 Eylül 1853 tarihli yazısına göre Medine Muhafızı Abdullah Efendi daha önceden bir memuriyette bulunmadığından idarî zaaf göstermiştir. Bu sebeple Yenbu' muhafızı El hac İbrahim Ağa'nın Abdullah Efendi'nin yerine tayinini istemiştir⁶⁹¹.

Muhafızların karşılaştıkları sorunlar daha çok Yenbu' civarında yaşayan Harp ve Ehamide kabilelerinin asayiş zedeleyecek hareketlerinden kaynaklanmaktaydı. Bu iki kabîle Yenbu' ve Rabiğ arasında bulunan Cudeyde boğazı ile civarındaki dağları mesken tutmakta, Medine'ye bu yoldan nakl olunan zahirenin ve hacıların geçişlerine mani olmaktaydılar. Bu kabilelere sürreden tahsisatlar verilmekteydi. Ancak bu uzun vadede asayiş korumaya yetmemekteydi. Bölge idarecileri 1851'de Bâbü'lî'ye göndermek üzere ortaklaşa kaleme aldıkları bir yazıda, meselenin bu kabilelere verilen tahsisatın azlığından veya çokluğundan kaynaklanmadığını belirtmişlerdir. Onlara göre sorun, bunların vahşi tabiatlı olmalarıydı. Osmanlı idarecileri Yenbu'nun doğal şartlarına medeniyet perspektifinden bakmakta ve "Medine" yakınında yaşanan "Medeniyetsizliği" kaos olarak algılamaktaydılar. Kaosu kısa vadede tanzim ve tesviye etmenin tek yolu ise, askerî kuvvetlerin yeterli hale getirilmesinden geçeceğini düşünmekteydiler⁶⁹².

Hacıların karaya çıktıkları iskele olması hasebiyle önemi bir kat daha artan Yenbu'nun bu durumu zaman zaman Mekke emirleri tarafından da manipüle edilmiş görülmektedir. Nitekim, Emir Abdulmuttalib'in 1855'te isyanından önce buradaki urbanın da harekete geçtiği farkedilmektedir. 11 Ocak 1855 tarihli bir irâde belgesine göre vali, Harp urbanı başta olmak üzere diğer urbanın da kontrolden çıktığı bildirmiştir. Bedevîler Yenbu'dan Medine'ye sevk edilen kâfilelerin eşyalarını çalmış ve gasb etmiştir. Vali, ilk başta problemin urban Şeyhu'l-meşayihî Fahd'ın urban arasında nüfuzu kalmamasına bağlamıştı. Bu sebeple nüfuzu kuvvetli olan Said b. Ceza'yı şeyhulmeşayih tayin etmişti.

⁶⁸⁹ BOA, A.MKT.MVL 92/62; İ.DH 14790.

⁶⁹⁰ BOA, A.AMD 13/80

⁶⁹¹ BOA, İ.MMS 1 lef 14.

⁶⁹² BOA, A.MKT.MHM 29/59.

Fakat, sonuç elde edemedi. Çünkü, bu sefer de Emir Abdulmuttalib ile yakınlığı bulunan, ve Mısır idaresi zamanında Yenbu'yu etkisi altına alan, Cuheyne şeyhinin kardeşinin oğlu urbanı tahrik etmeye başlamıştır. Bu kişi çaldığı tanburun elinden alınması üzerine urbanı galeyana getirmiştir. Urban, silahlarıyla Medine kapısında bekleyen piyade askerleri üzerine saldırmıştır. Asker sayıca yetersiz olduğundan bedevîler karşısında güç duruma düşmüştür. Kadı naibinin devreye girmesiyle urban Medine kapısından uzaklaşmıştır. Aynı kişinin Mısır idaresi zamanında bölge üzerinde etkin bir kişi olduğu belirtilmiştir⁶⁹³.

Elimizdeki kayıtlara göre, incelediğimiz dönemde Yenbu' bir muhafızlıktır. 1864'te kaymakamlığa tahvil edilmiştir⁶⁹⁴. Muhafız ya da kaymakamların emri altında mal müdürü malî görevli olarak yer almıştır. Ne var ki, çalışma dönemimize ait elimizde Yenbu'nun idarî yapısı hakkında başka bilgi bulunmamaktadır.

e. Moha Benderi⁶⁹⁵

Moha kasabası Yemen'de, Kızıldeniz'in doğu sahilinde bulunmaktadır. San'a şehrinin 225 km güneybatısı ile Aden'in 202 km kuzeybatısında, Babu'l-mendeb'in ise batısında yer almaktadır. Kasabanın önemi, sahip olduğu koy içerisindeki iskelesinden kaynaklanmaktaydı. Limanın işlek olduğu zamanlarda Yemen'deki bütün mahsulat Moha'dan ihraç edilmekte, yabancı mallar da buradan ithal olunmaktaydı. Ancak Moha limanının toprakla dolmasıyla birlikte Aden ticaretinin gelişmesi kasabanın önemini kaybetmesine sebep olmuştur. Ticaret yolu istikametini değiştirmiş, Aden yoluyla Hudeyde ve Luhiyye iskeleleri ön plana çıkmıştır⁶⁹⁶.

Yemen kahvesi 17. yüzyıldan itibaren milletler arası ticarete yer almaya başlamıştır. İngiltere ve Felemenkliler 1609'dan itibaren kahve ticaretiyle ilgilenmeye başlamışlar ve Moha'da ticarî merkezler kurmuşlardır⁶⁹⁷. Moha iskelesi özellikle 18. yüzyıldan itibaren kahve ihraç merkezi olmuştur. İngilterelilerden sonra Hollandalılar ve Fransızlar da Moha'yla ilgilenmeye başlamışlardır⁶⁹⁸.

⁶⁹³ BOA, BOA, *İ.DH* 163.

⁶⁹⁴ BOA, *Hicaz Refi*, nr. 305.

⁶⁹⁵ Bender: Ticaretgâh olan iskele, liman, kasaba ve şehir hakkında kullanılan bir tabirdir. M. Z. Pakalın, *a.g.s.*, I/203.

⁶⁹⁶ Şemseddin Sami, *a.g.e.*, VI/4234.

⁶⁹⁷ Cengiz Orhonlu, *a.g.e.*, 98.

⁶⁹⁸ *A.g.e.*, s. 131.

Yemen sınırları içerisinde bulunan Moha, Osmanlı devletine bağlıydı. Ancak devlet bu bölgeyle fazla ilgilenemediğinden Moha'da otorite boşluğu oluşmuştu. Bu boşluk,- 1840'lı yıllarda-, Şerif Hüseyin isimli bir aşiret şeyhi tarafından doldurulmuştur. Şerif Hüseyin üzerlerinde hakimiyet kurduğu diğer kabilelerce Moha emiri olarak tanınmaktaydı⁶⁹⁹. Şerif Hüseyin bu topraklarla ilişkisi bulunan İngiltere teb'ası ve tüccarını tahkir ettiği gibi, konsolosu 1842 senesi sonlarında bölgeden kovmuş, hatta iddialara göre konsolosun eşya ve mallarını zabt etmiştir⁷⁰⁰. Bâbîâlî, İngiltere'nin Şerif Hüseyin'i kendisine şikayet etmesiyle unutmuş olduğu bu toprakları tekrar hatırlamıştır. İngiltere, Şerif Hüseyin'in Bâbîâlî'nin memuru olduğunu zannederek İstanbul'daki elçiliği aracılığıyla emirin azlini şiddetle ve ısrarla istemiştir. Bâbîâlî gayet soğukkanlı davranarak meseleyle ilgilenileceği cevabını vermiştir. Ancak Yemen'in durumu bilinmediğinden Mısır valisi aracılığıyla Moha hakkında bilgi toplanmıştır. Araştırmalar sonucunda eskiden doğrudan Osmanlı hakimiyetinde olan Yemen ve civarının, devletin zaafına paralel olarak başıboş bırakıldığı anlaşılmıştır. Hatta, Yemen ülkesinde bulunan on adet kalenin, Moha'nın eski hakimlerinden olan bir şeyh tarafından İngiltere'ye satıldığı da ortaya çıkmıştır. Ancak İngiltere'nin Şeyh Hüseyin'i Bâbîâlî'ye şikayet etmesi de diplomatik olarak bu toprakların Osmanlı'ya aidiyetinin kabul edilmiş olduğu anlamına gelmiştir. Bâbîâlî bu durumdan istifade edip, şeyhi kendisi atamış gibi görünmüş ve emirin azledileceğini İngiltere'ye bildirmiştir. Bâbîâlî şeyhi azletmek, İngiltere bandırasının tekrar açılmasını sağlamak ve İngiltere elinde bulunan ber'atı geri almak maksadıyla haccân-ı divân-ı hümayundan Selim Sabit Efendizade Eşref Bey'i özel memur olarak, eline bir de talimatname vererek bölgeye göndermiştir⁷⁰¹.

Eşref Bey İstanbul'dan hareket ederek önce Mısır'a gitmiş, Mehmed Ali Paşa ile görüşerek Cidde'ye hareket etmiştir. Vali Osman Paşa ile görüşmesi akabinde Taif'e giderek Mekke Emiri'yle de durumu müzakere etmiştir. Eşref Bey bu görüşmede Yemen'in doğrudan bir devlet memurunun idaresine verilmesi gerektiğini anlatmıştır. Emir ise bunu doğru bulmayarak ilk önce Asir Şeyhi'nin kontrol altına alınmasının lüzumunu, sonra ise Şerif Hüseyin'e "irâde-i padişahî"nin münasip bir lisan ile anlatılmasını tavsiye etmiştir. Bunun üzerine Eşref Bey tekrar vali Osman Paşa'yla konuşmuştur. Osman Paşa da emirin söylediklerini doğru bulmuştur. Bunun üzerine Osman Paşa, Asir şeyhi ile Yemen şeyhine,- Moha emirine-, ber'atlar göndermiştir. Şerif Hüseyin kendisine

⁶⁹⁹ BOA, *İ.MSM* 2437 lef 2.

⁷⁰⁰ BOA, *İ.MSM* 2437 lef 25

gönderilen mektuba kibirlice cevap vermekle birlikte devlete bağlılığını da belirtmeyi siyasetine uygun bulmuştur. İngiliz bandırası ile ilgili husustan haberdar olmadığını da iddia etmiştir.

Civardan toplanan bilgiler neticesinde Yemen şerifinin her sene Asir şeyhine 15 20 bin frank verdiği öğrenilmiştir. Eşref Bey bu yazışmalar akabinde, bizzat Şeyh Hüseyin ile konuşmak için Zübeyd mahalline gitmiştir. Eşref Bey, Şerif Hüseyin’le yaptığı görüşmede Şerif’ten hutbede padişahın ismini okutmasını, İngiliz memurunun rahatsız edilmeyerek bandırasına karışmamasını, konsolosun ödenmesini istediği tazminatı vermesini, gümrük vergisini devletin diğer topraklarında uygulandığı şekliyle uygulamasını ve Cidde hazinesine bir miktar vergi vermesini istemiştir. Bu istekler karşısında Şerif Hüseyin, Yemen’in kendisine verilmesi ve Asir şeyhine de bu hususta emir gönderilmesi şartıyla emirleri tamamen uygulayacağını ifade etmiştir.

Eşref Bey durumu Bâbîâlf’ye arz etmiş ve geçici bir tedbir olarak Yemen’in Şeyh Hüseyin’in idaresine verilmesi gündeme gelmiştir. Bu bilginin Eşref Bey’e ulaşmasıyla Şeyh Hüseyin ilk cuma günü hutbeyi Sultan Abdulmecid adına okutmuş, İngilizler’in bandıra açmasını da kabul etmiştir. Tazminat konusunu ise konsolosun mallarını almadığını iddia ederek reddetmiş ve aleyhindeki iddianın ispat edilmesini istemiştir. Ayrıca, devlet adına vergiyi ancak Tehame’den toplayabileceğini, fakat bu durumda da askerlerinin giderlerini karşılayamayacağını söylemiştir. Eşref Bey de bunun üzerine vergi meselesini sonraya bırakabileceklerini belirtmiştir.

Eşref Bey Şerif Hüseyin’le görüştüktan sonra Aden Şeyhine bir yazı göndererek kendisinde olan “emr-i âlînin” iadesini talep etmiştir. Ancak Aden Hâkiminin verdiği cevaptan bir sonuç elde edilemediğinden bizzat Aden’e hareket etmiş ve 1 Eylül 1843’te Aden’e ulaşmıştır⁷⁰². Aden ise o sırada İngiliz tâbi’iyyetindeydi. İngilizler Hindistan’ı sömürgeleştirdikten sonra bir ikmal üssü olarak Aden’i önemli görmüşlerdi. 1802’de Lahc şeyhi Ahmed b. Abdulkerim ile imzaladıkları ticaret ve dostluk anlaşmasına binaen 1839’da Aden’e yerleşmişlerdi⁷⁰³.

Eşref Bey İngiliz tâbi’iyyetindeki Aden şeyhi ile görüştüğünde Aden şeyhi İngiltere’den tayin edilen konsolosun henüz gelmediğini ve fermanları konsolos gelmeden vermeyeceğini belirtmiştir. Ayrıca Yemen’in eskiden San’a imamına verilmiş olduğundan söz ederek şimdi Şerif Hüseyin’e verilmek istenmesinin nedenini sormuştur. Bunun

⁷⁰¹ BOA, İ.MSM 2437 lef 2.

⁷⁰² BOA, İ.MSM 2437 lef 13.

üzerine Eşref Bey, Tehame'nin San'a imamından alınmadığını, San'a imamından Türkçe bilmez'e ondan da Asir şeyhine, Asir şeyhinden Mehmed Ali Paşa'ya geçtiğini belirtmiştir. Paşa'nın da bu bölgeyi Şerif Hüseyin'e verdiğini, Şerif Hüseyin'in ise devlete bağlılığını arz etmiş olduğundan eski statükonun devlet tarafından tekrar tanındığını ifade etmiştir. Ayrıca, kendisinin bu tür şeyler konuşmaya yetkisi olmadığından sadece Moha sularında İngiliz bandırasının açılması ve Şerif Hüseyin'den istenen tazminat hususunun halledilmesi için orada bulunduğunu belirtmiştir. Aden Şeyhi Moha'da ikamet eden Konsolos Abdulresul'ün kendisine gelip Şerif Hüseyin'in paralarını gasbettiği iddiasında bulunduğunu, ancak, şimdilerde kendisinin Şerif Hüseyin'le uyduğundan, böyle bir durumun ispat edilemeyeceğini söylemiştir. Ayrıca Şerif Hüseyin'in şimdilik İngiliz bandırasını açtırsa da daha sonra eskisi gibi davranacağını ifade etmiştir. Eşref Bey ise cevaben bunun olamayacağını ima ederek, Şerif Hüseyin'in söz verdiğini ve itaat edeceğini söylemiştir. Aden şeyhi, görüşme sonrasında Eşref Bey'in Aden'den ayrılmasını istemiştir. Bunun üzerine Eşref Bey, görevinin İngiltere'nin onurunu geri iade etmek olduğundan konsolos gelmeden hareket edemeyeceğini bildirmiştir. Ancak, ilerleyen günlerde aynı istek tekrarlanınca Eşref Bey bu söylenenlerin kendisine yazıyla ifadesini istemiş, akabinde de Şerif Hüseyin'in yanına gitmiştir. Ne var ki Şerif Hüseyin kısa süre önce verdiği sözlerini reddederek, adaleti kuvvet kullanarak icra edeceğini, Osman Paşa ve Mekke emirine danışma gereği duymadan hareket edeceğini belirtmiştir. Gümrük vergisini de sadece Frenklere uygulayacağını bildirmiştir. Böylece, Eşref Bey bir sonuç alamadan oradan ayrılmıştır.

Eşref Bey Bâbîâlî'ye sunduğu layihasında Yemen topraklarının portresini çizmiştir. Yemen'de biraz güçlü olanların şeyh kabul edildiğini, Aden'in bu şeyhlerden Şeyh Sultan Muhsin adında birinin elinde olduğunu⁷⁰⁴, Aden'in daha önceki şeyh tarafından aylık 80 bin franka İngiltere'ye satıldığını, şeyhin satıştan sonra altı saat uzaklıktaki bir mahalle yerleştiğini ifade etmiştir. Bu şeyhin diğer bir şeyh olan Sultan Fazlı ile aralarında sürekli mücadele olduğunu, İngiltere devletinin de bu mücadeleler esnasında Aden'de kale inşa ettiğini belirtmiştir.

San'a imamı olan şahıs Aden şeyhine teklifte bulunarak, kendisine para yardımı yaptığı takdirde Şerif Hüseyin'i bertaraf etmede kendisine yardımcı olabileceğini belirtmiştir. Bu durumu haber alan Eşref Bey konuyu Osman Paşa ile görüşmüştür. Osman

⁷⁰³ Mustafa L. Bilge, "Aden", *DİA*, I/368.

paşa bu bölgeye asker sevk edilmeden itaatin sağlanamayacağını, ama elinde asker olmadığını, ancak bir iki alay nizamî asker gönderildiğinde Şerif Hüseyin'e bir ferman yazılıp durum gereği azledildiğinin bildirilebileceğini söylemiştir. Şerif Hüseyin'e eski yeri olan Ariş ile birlikte aylık bir miktar tahsisat verildiğinde ikna olacağını ifade etmiştir⁷⁰⁵.

Mekke emiri de Eşref Bey'in görüşmelerine dair 2 Mart 1844 tarihiyle Bâbîâlî'ye bir arzda bulunmuştur. Bu arza göre, Eşref Bey Moha'da İngiltere konsolosuyla görüşerek meseleyi halletmiş, ancak İngiltere'nin elindeki ber'atı geri alamamıştır. İngiliz konsolosu ber'atın İngiltere'de olduğunu belki de hiç gönderilemeyeceğini, ber'at yerine bir kağıt vermeyi teklif etmiştir. Ayrıca kendilerinin Moha'da işleri olmadığını da sözlerine eklemiştir. Hudeyde'yi de elinde bulunduran Şerif Hüseyin ile yapılan görüşmeler neticesinde ise olumlu sonuç alınamamıştır. Nitekim Şerif kendisine ber'at verilmeden bandıra açtırtmayacağını söylemiştir. Eşref Bey bunun üzerine Cidde'ye geri dönmüştür. Hicaz Eyaleti ile ilgili bazı evrakları da alarak İstanbul'a hareket etmiştir⁷⁰⁶. Yapılan bütün görüşmelerden çıkan sonuç buraya asker gönderilmeden meselenin nihaî çözüme kavuşturulamayacağı, Moha emirinin azledilemeyeceği olmuştur⁷⁰⁷.

Devlet bu topraklara hemen müdahale edememiştir. Çünkü, Moha ve Yemen oldukça uzaktı. Yemen'e düzenlenecek harekâtın merkez üssü olarak Hicaz Eyaleti'nden başka kullanılabilecek bir yer olmaması ve Hicaz Eyaleti'nin ise henüz güç kazanamamış olması bu bölgelere 1848 yılına kadar müdahaleye imkan vermemiştir.

Bâbîâlî, 1848'de burada çıkan karışıklıklardan istifade ile Mekke Emiri'ne Yemen'i ele geçirmesi emrini vermiştir⁷⁰⁸. Hicaz Valiliğince Mekke Emiri'ne bir miktar başı bozuk ile bir tabur nizamî asker ve gerekli miktarda top ve topçu mühimmatı verilerek Yemen'e gönderilmiştir⁷⁰⁹.

1849'da Moha kalesi ile birlikte Yemen kontrol altına alınmıştır. Moha ele geçirilince kaledeki topların, cephanenin, kaledeki hizmetli, kâtip ve diğer memurların isimleri, miktarları, maaşları kaydedilmiş, ihtiyacı olanlara verilmekte olan akçe ve tahsisatın miktarı hesaplanarak defterleri tutulmuştur. Daha sonra bu defterler Cidde Eyaleti valisi tarafından maliye hazinesine gönderilmiştir⁷¹⁰. Bâbîâlî Moha Benderi'ni

⁷⁰⁴ İngiltere burayı satın aldıktan sonra Şeyh Sultan Muhsin'i yerleştirmiş olmalıdır. Belgede bu konuda netlik yoktur.

⁷⁰⁵ BOA, *İ.MSM* 2437 lef 13.

⁷⁰⁶ BOA, *İ.MSM* 2437 lef 24.

⁷⁰⁷ BOA, *İ.MSM* 2437 lef 2.

⁷⁰⁸ BOA, *A.AMD* 12/169.

⁷⁰⁹ BOA, *A.AMD* 12/169.

⁷¹⁰ BOA, *A.MKT.MVL* 20/49.

Hicaz Valisi'nin sorumluluğuna vererek Moha sahiline palanga ve tabya inşaatları yaptırtmıştır⁷¹¹.

1850'de Mekke ile Yemen arasında bulunan menzillerin isimleriyle, bunların ve deniz sahilindeki kalelerin birbirine olan uzaklıkları hükümet tarafından sorularak ilgili kayıtlar tutulmuştur⁷¹². Böylece Hicaz Eyaleti'nin yeniden teşekkülü döneminde bölgeye gönderilen ilk vali Tatar Osman Paşa'nın, bölgede güvenliğin temin edilmesi için alınması gereken önlemleri Bâbîâlfî'ye arz ederken zikrettiği hususlardan biri olan "eyalet için stratejik öneme sahip Ebu Ariş ve Yemen'in kontrol altına alınması maddesi" de yerine getirilmiştir. Yemen'de merkezi idarenin teşekkülünden sonra da Moha Cidde'den tefrik edilerek (H.1272) 1855-56'dan itibaren Yemen Eyaleti üzerinden idare edilmeye başlanmıştır⁷¹³.

Netîce olarak, Bâbîâlfî'nin bu topraklardaki bir çok yeni uygulama ve düzenlemesi, Osmanlı devletinin buralardaki kontrol ve hakimiyetini artırma gayesiyle yapılmıştır. Gerçekleştirilebilen faaliyetler merkezîleştirme kavramıyla ifade edilebilecek idarî projelerin tezahürü olarak değerlendirilebilir.

⁷¹¹ BOA, A.MKT.UM 2/95.

⁷¹² BOA, A.MKT.UM 20/1.

⁷¹³ *Devlet Salnamesi*, Dersaadet 1272 (M.1855-1856), s.108; Asuman Özgen, *1272H/1855-6 İle 1328H/1910 Yılları Arasında Suriye, Bağdat, Basra, Musul, Beyrut, Hicaz ve Yemen Vilayetlerinin İdarî Taksimatı*, Niğde 2001. (Niğde Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

SONUÇ

On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı tarihi, devlet ve toplum yapısında modernizm yönünde meydana gelen hızlı değişimin tarihidir. Bu yüzyılda Osmanlı devleti siyasî ve ekonomik yönden dünyanın büyük güçleri arasında sıkıştı. Yabancı devletlerin çeşitli baskılarına maruz kalan Osmanlı devlet adamları, Avrupa'nın etkisinde ama kendi irâdeleriyle devlet genelinde bir dizi reformasyon hareketini gerçekleştirdiler. Gerçekleştirilen reform hareketleri toplumun tepkisine sebep oldu. Toplum, zaman zaman tepkisini dinî söylemi kullanarak gösterdi.

Osmanlı devletinde din önemli bir meşruiyet kaynağıydı. Dinin itidal üzere olan yapısı devletin tüm unsurlarına sirayet etmişti. Osmanlı toplumunda sosyalleşme, dinin gereğinden olarak, üst dereceydi. Bu durum kamuoyunu önemli bir güç merkezi haline getirmişti.

Devlet genelinde yapılacak olan reform hareketlerinin sağlıklı ve kalıcı olması çeşitli güç merkezlerinin ittifak ve onayına bağlıydı. Ancak bu ittifak te'sis edilmek istendikçe yenileşme hareketleri hem fikir aşamasında hem de uygulamada tabîi olarak yavaşlamakta ya da akamete uğramaktaydı. Devlet merkezinin tepesinde bulunan idareci sınıfı ise bu yavaşlığa veya planların akîm kalmasına tahammül edememekteydi. Bu yüzden kendi bildiklerini okumakta kararlı olan merkez idarecileri, dış baskıların da etkisiyle, tek taraflı aldıkları kararları rahatça yürürlüğe koymak için özellikle II. Mahmud zamanında harekete geçtiler. Zamanla güç merkezleri zayıflatılarak, hızlı bir şekilde, adem-i merkezî yapı yerini merkezî yapıya bıraktı. Teknolojik gelişmelerle birlikte sermayeyi elinde tutan devlet merkezi kontrol ve denetimini artırarak merkezî yapıyı rakipsiz hale getirmeye çalışmıştır.

Hicaz eyaleti de devlet merkezinden oldukça uzak olmasına ve imtiyazlı yapısına rağmen 19. yüzyılda Osmanlı devlet adamlarının uygulamaya koydukları bu merkezileştirme projesinden etkilendi. Hicaz, İslâm dünyasının kutsal kabul edilen

mekanları içermektedir. Bu yüzden, Hicaz'ın idaresi, temelinde dinî meşruiyetin çok önemli bir yer tuttuğu Osmanlı devleti için oldukça mühimdi. Dünya müslümanlarının her sene bulunduğu kutsal topraklarda meydana gelen her hangi menfi bir durum, müslümanların halifesinin iktidarsızlığına ve liyakatsizliğine işaret sayılırdı. Bu sebeptendir ki, 1803'te Mekke'nin, 1805'te Medine'nin ve 1806'da tekrar Mekke'nin Vehhabîler'ce işgaline mani olunamaması III. Selim'in muhaliflerince halledilmesini kolaylaştıran sebeplerdendir. Aynı sebeple, sonraki yıllarda Hicaz'ın güvenliği bakımından önemli olan Yemen'in muhafazası için bir çok Türk askeri şehit verilmiştir. II. Mahmud zamanında, Mehmed Ali Paşa'nın bu bölgelerden Vehhabîleri çıkarması İslam dünyasınca sevinçle karşılanmıştır. O günden sonra padişah, hutbelerde gazi sıfatıyla zikredilmeye başlanmıştır.

Hicaz'ın önceleri Vehhabî etkisi altına girmesi daha sonra ise Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın idaresine geçmesi bahsi geçen merkezileştirme projelerinin Hicaz eyaletinde uygulanmasını geciktirmiştir. Bâbîâlî'nin 1841 yılında Hicaz idaresini doğrudan ele geçirmesiyle birlikte eski idarî yapının yeniden ihyasına çalışılmıştır. Bu bağlamda, 1841-1851 yılları arasındaki sürece Hicaz eyaletinin yeniden yapılanması dönemi denilebilir.

Bu dönemde ilk vali Tatar Osman Paşa, Mısır'dan görevlendirilmiş olan memurları, Hicaz'ın güvenliği için Hicaz'dan uzaklaştırdı. Aynı sebeple, her bir kabîlenin başına Mısır valisi tarafından atanmış olan şerifler de zamanla tasfiye edildiler. Mekke emirinin yetkisi, emirin kabîleler üzerindeki nüfuzundan istifade ederek yeniden asayiş sağlamaya çalışıldı. Bu sırada, valilerin dinî prestijde Mekke emirlerine ortak olması için eskiden olduğu gibi Mekke şeyhülharemi sıfatıyla tayin edilmesine devam edildi. Valinin bütün malî ve mülkî işlerin idarecisi olduğu vurgulandı. Ancak, mülkî işlerin önemli bir kısmını oluşturan Bedevî Arap kabîle ve aşîretlerinin sorumluluğu emirliğin sorumluluğuna verildi. Bu ise eyalet idaresinde iki başlı yapının ortaya çıkmasına sebep oldu. Bu yapıyı dezavantajlarını nisbeten engellemek amacıyla valiyle emirin bütün işlerinde birbirleriyle ittifaka ve ittihada riayet etmeleri emredilerek iki ofis arasında denge kurulmaya çalışıldı.

Restorasyon döneminde Mısır'ın Hicaz eyaleti üzerindeki etkisi devam etmiştir. Bu etkiyi azaltmak amacıyla Mısır tarafından Necid emirliğine,-daha sonra kaymakamlık yapılmıştır-, atanan Halid b. Suud'un devlete itaati sağlanmış ve Hicaz eyaletine vergi ödemesi suretiyle bağlılığı sağlanmıştır. Ayrıca, Mısır valisinin Habeşistan ve Sudan'daki hareketlerinin kontrol edilebilmesi gibi sebeplerden dolayı Sevakın ve Musavva 1842'de Hicaz eyaletine bağlanmıştır. Ancak, Bâbîâlî Mısır valisinin 1845 yılında Hicaz valisinin

değiştirilmesi talebine karşı çıkamamıştır. Bununla birlikte, devlet kendi otoritesini Hicaz eyaletinde kuvvetlendirmekten geri durmamıştır. Devletin gücü kendisini ilk olarak Medine’de göstermiştir.

Coğrafi mevkiî itibariyle Babialî’ye daha yakın olan Medine, hükümet açısından her zaman daha problemsiz olmuştur. Bunun en önemli sebebi, Medine idarecisi olan şeyhü’l-haremler ile müdürlerin yerel idareciler arasından değil de merkezden gönderilen görevliler arasından atanmasıydı. Buradaki idarî yapı Mekke’ye göre çok daha iyi ve detaylı organize olmuştu. Her ne kadar Mekke şeyhülharemlerinin valilerden ve Mekke müdürlerinin merkezden gönderilen memurlardan seçilmesine dikkat edilse de Mekke teşkilatı emirliğin gölgesinde kalmıştır. Ancak, Mekke emirlerine verilen prim zamanla geri alınacaktır. Devletin bu işlemi daha kolay gerçekleştirmesi ise Hicaz çevresinin kontrol altına alınmasına bağlıydı.

1848 yılında Yemen’de karışıklıklar çıktığında valilik tarafından Mekke emirinin emrine askerler verilerek Moha Benderi ele geçirilmiştir. Müteakiben, Ebu Ariş ve Yemen kontrol altına alınarak Hicaz çevresinin asayiş ve kontrolü,- 1841 yılında tasarlandığı şekliyle-, temin edilmiştir. Bundan sonra ise dikkatler tekrar eyalet içerisine çevrilmiştir.

Merkezde başlayan eğitim reformları Hicaz eyaletine de teşmil edilerek, Mekke’de 1849 senesinde dört adet sıbyan mektebi açılmıştır. Şüphesiz ki, bu okullarda dinî ve edebî ilimler öğretilirken bir yandan da devlete ve halifeye itaatkâr bireylerin yetiştirilmesi planlanmıştır.

1848 yılında Irak ve Hicaz ordusunun kurulması ve 1849 yılında Mehmed Ali Paşa’nın ölümüyle Bâbiâlf Hicaz üzerinde daha rahat hareket etmeye başlamıştır. Mehmed Ali Paşa’nın taktığı neticesinde emarete tayin olunan Şerif Muhammed b. Avn, 1851’de emirlikten azledilerek yerine İstanbul’da tutulan Zevi Zeyd ailesinden Şerif Abdulmuttalib b. Galib görevlendirilmiştir.

Şerif Abdulmuttalib’in emarete tayin edilmesiyle Hicaz’da yeni bir dönem başlar. Merkezîyetçi temellerin iyice sağlamlaştırılmaya çalışılması dönemin genel karakterini belirler. Bu bağlamda, emirliğin urban üzerindeki sorumluluğu valiliğe devredilmiştir. Ancak, emirin bu durumu kabullenebilmesi için kabîle ve aşiretler üzerindeki manevî sorumluluğu devam ettirilmiştir. Aynı yıl, Mekke’de okunan fermanda bütün mülkî işlerin valiliğe devredildiği belirtilmiş ve gerekli hallerde emirin valiliğe danışarak hareket etmesi emredilmiştir. Valiye “Aktar-ı Hicaziyye ve Yemaniyye” unvanı verilmiştir.

1852-1853 yıllarında, aynı zamanda askeri kuvvetlerin de komutanı olan valinin karargâhını Mekke'ye nakletmesi emri verilmiştir. Hicaz'daki güç merkezlerinden biri olan emirliğin hareket serbestisi giderek azaltılmaya ve emirlik kuşatılmaya başlamıştır. Bâbîâlî, 1855 yılında, Cidde valisine halkın ileri gelenlerinden ve hükümet memurlarından seçilerek bir eyalet meclisi kurulmasını emretmiştir. Ancak, Şerif Abdulmuttalib bu meclisin çalışmasını sabote etmeye çalışmıştır. Kontrol ve denetim mekanizmalarının artırılması emrinin huzursuzluğuna sebep olduğu gibi onda isyan fikirlerinin uyanmasına neden olmuştur.

Aynı sene, esir ticaretinin yasaklanması ve ecnebilerin Osmanlı toplumunda giderek imtiyaz kazanmaya başlaması Şerif Abdulmuttalib'e beklediği fırsatı vermiştir. Esir ticaretinin yasaklanmasına dair fermanın kadı tarafından ilan edilmesinden sonra emir; tüccar ve ulema sınıfını arkasında birleştirerek yevmiye karşılığında topladığı bedevîlerle isyan etmiştir. İsyancılar Mekke'de bulunan, -muhtemelen Cidde valiliğinin şubesi olarak çalışan hükümet konağına-, Mekke karakollarındaki askerlere saldırmış, Taif'teki Osmanlı birliklerini esir etmişlerdir. Daha sonra, esir ticaretini men eden emrin vali tarafından geri alınmasıyla isyan yatışmıştır. Neticede, Şerif Abdulmuttalib Osmanlı subayı gelmesi şartının yerine getirilmesinden sonra teslim olmuştur. Abdulmuttalib emarettten azledilmiş, peygamber ailesine duyulan saygı ve hürmete riayet edilerek İstanbul'a gönderilmiştir. Bu krizden sonra Mekke kale ve kışlalarındaki asker ve cephane sayısı daha da arttırılırken Mekke'ye yeni askerî karakollar yapılmıştır. 1860 yılında, Cidde hükümet binasının Mekke'ye nakledilmesi emri verildiyse de henüz şartlar olgunlaşmadığından nakil gerçekleştirilememiştir. Ancak, Mekke devlet merkezine entegre edilmeye çalışılırken valiliğin de devlet merkezinden onaysız iş yapmasına asla müsaade edilmemiştir. 1862'de Cidde valilerinin yetkilerinde düzenlemeye gidilmiştir. Bu tarihten itibaren, uzaklık nedeniyle Hicaz valilerine tanınan kaymakam atama ayrıcalığı, gerçekte 1858'de yaşanan Cidde hadiselerinde kaymakamın medhali olması nedeniyle retorikte ise artık denizden ulaşımın kolaylaşması gerekçesiyle, valilerin elinden alınmıştır. Valilerin bu tarihten sonra sadece muhafızları tayin ve azletmelerine izin verilmiştir.

1841 yılı ile 1864 yılları arasında incelediğimiz Hicaz eyaletinde yaşanan yeniden yapılanma ve merkezileşme süreci doğrusal bir düzlemde ilerlememiştir. Her ne kadar kronolojik olarak incelendiğinde devletin bir takım plan ve projeleri daha önceden belirleyip uyguladığı görülüyorsa da mesafenin uzaklığı, devletin maddî açmazları, dış güçlerin müdahaleleri, içteki merkezîyetçiliğe karşı direnişler, yapılmak istenenlerin

tamamen yerine getirilmesine fırsat vermemiştir. Nitekim, Bâbıâlf'nin bütün bu faaliyetleri her ne kadar bir plan dahilinde yapılmaya ve yerine getirilmeye çalışılmışsa da her şey hesaplara uymamıştır. Nitekim, İngiltere ve Fransa'nın Kızıldeniz'de artan faaliyetleri Bâbıâlf'nin bölge üzerinde serbest davranmasına fırsat tanımamıştır. Örneğin, Musavva ve Sevakin adalarının Hicaz eyaletinin yeterince güçlendirilememesi sebebiyle yeterince iyi idare ve muhafaza edilemeyeceği anlaşılmış ve 1846'dan 1849'a kadar, sonra 1865'ten itibaren tekrar Mısır'a salyane ile kiralanmıştır.

Neticede, bahsi geçen tüm zorluklara rağmen Osmanlı devleti, merkezîyetçi reformlarını Hicaz eyaletinde de bir ölçüde gerçekleştirmeyi başarmıştır. Devlet burada başta emir olmak üzere karşılaştığı muhalefetleri uygun siyasetle elimine edebilmiştir. Ancak bunu yaparken kutsal toprakların halkını rencide etmemeye, elden geldiğince gönüllerini hoş tutmaya da çalışmıştır.

EKLER

EK-1

HİCAZ EYALETİ VALİLERİ

Osman Paşa (?-1845)

İlk Hicaz valisi olan Tatar Osman Paşa, nizamîye ordusunun kuruluşunda yüzbaşılık, Mayıs 1826'da binbaşılık ve lağımıcılık miralay, 1835-36'da mirliya, 1836/37'de Antalya ferikliği yapmıştır. 25 Ekim 1837'de vezirlikle Medine şeyhülharemi ve 25 Ocak 1841'de Cidde valisi olmuştur. Temmuz 1845'te¹ görevi esnasında vefat etmiştir².

Halil Kâmilî Paşa (?-1866)

Taşrada yetişip kapıcıbaşı olmuştur. Bursa mütesellimliği yapmıştır. Sırasıyla 1253'te (1837/1838) surre emini, Nisan-Mayıs 1839'da İstabl-ı Âmire pâyesiyle Aydın mütesellimi, Haziran 1840'da Aydın redif ferîki ve Şubat 1841'de vezir rütbesiyle Erzurum valiliği görevlerine tayin edilmiştir. Bu memuriyetinden Ocak 1845'te azledilmiştir³. Ağustos 1845'te Hicaz valisi yapılmıştır. Ancak dönemin konjonktürü gereği ve uygulanması o gün için mümkün olmayan istekleri sebebiyle fiilen bulunmadığı bu vazifesinden 28 Eylül 1845 tarihli iradeyle azledilmiştir⁴. Aralık 1845'te Bosna valisi olup Haziran-Temmuz 1847'de tekrar azledilmiştir. Müteakiben Mart 1848'de Musul, Eylül de Halep, Temmuz 1850'de Konya, Ekim 1851'de Aydın valiliğinde bulunmuş, ancak Ocak 1853'te görevinden alınmıştır. Şubat 1854'te Şam valisi olduysa da Mayıs 1854'te azledilmiştir. Ağustos 1854'te Silistre valiliğine atanmıştır. Mart 1861'de bu görevinden de alınmıştır. 26 Haziran 1866'da da vefat etmiştir. Mülkî idareye vâkıf ve

¹ Mehmed Süreyya Osman Paşa'nın ölüm tarihini 1846 olarak vermiştir. Sicilli Osmanî, IV/1302. Ancak İ.DH 5540 numaralı belgeden Osman Paşa'nın Temmuz 1845'te öldüğü anlaşılmaktadır.

² Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, IV/1302.

³ *A.g.e.*, s.III/864.

⁴ BOA, İ.DH 5540.

dürüst bir kişiliğe sahip olduğu söylenmiştir. Damadı Hacı Abdülaziz Paşa'dır. Kardeşleri Hamdi Efendi ve Salih Hilmi Efendi'dir⁵.

Mehmed Şerif Paşa (?-1851)

Kaleminden yetişen evkaf kesedarı Şerif Mehmed Paşa 1835/36'da rütbe-i saniye ile harem-i şerif müdürü, 5 Kasım 1841'de de vezirlikle şeyhülharem oldu. Eylül 1845'te Cidde valisi olmuş⁶, Eylül 1848'de de azledilmiştir. Temmuz 1851'de ise ikinci defa şeyhü'l-haremlikle görevlendirilmiş ancak Kasım 1851'de vefat etmiştir⁷.

Mehmed Hasib Paşa (?-1870)

1805'te vefat edip Mevlanakapı'ya defnedilen Mehmed Emin Efendi'nin oğludur. Hazine-i hassa katiplerinden olup Nusretiye Camii inşasında bina memurluğu görevinde bulundu. 1241'de (1825-26) haccân rütbesiyle topçular kâtibi ve sonra Bağdat kapı kethüdası yapıldı. 22 Aralık 1834 evkaf nazırı ve 6 Ocak 1837'de vezir rütbesiyle hazine-i hassa nazırlığına tayin edildi. 5 Nisan 1838 de ise bu görevine ilaveten evkaf nazırı nasb edildi. 1255'te (1839) Abdulmecid'in tahta çıkmasından sonra azledilerek Eylül'de Selanik valiliğiyle görevlendirildi. Bu memuriyetinden 27 Şubat 1841'de azledildi. 1258 (1842) ortalarında Anadolu müfettişi oldu. Bir ay sonra Meclis-i Vâlâ'ya âzâ olup, 8 Ağustos 1844'te üçüncü defa evkaf nazırlığına getirildi. Eylül 1848'de Hicaz Valisi olarak atandı. 1849'da ise azledildi. Mayıs 1850'de ikinci defa hazine-i hassa, Eylül 1854'te dördüncü defa evkaf, Ağustos 1857'de maliye, Nisan-Mayıs 1858'de beşinci defa evkaf, Şubat 1859'da ikinci defa maliye nazırı, Mayıs- Haziran 1860'ta Meclis-i Âlî'ye memur ve Nisan 1861'de üçüncü defa hazine-i hassa nazırı oldu. Ancak, Temmuz 1861'de azledildi. 1282'de (1865/66) ma'zûliyet maaşı verildi. Mart 1870'te şeyhülharem olduysa da

⁵ Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, III/864.

⁶ Paşa'nın Hicaz valiliği Mehmed Süreyya tarafından Aralık 1847 olarak verilmiştir. Ancak bu bilgi BOA, *İ.DH* 5540 numaralı belgeye göre yukarıda verildiği gibidir. Ayrıca, Vak'a nüvis Ahmed Lütüfî Efendi tarihinde Şerif Paşa'nın Mekke emirinin arz ve inhası üzere 1845 yılında vali yapıldığı yazılmıştır. *A.g.e.*YKY., VI/VII/VIII/ 1211-1212. Bu bilgi hatalı olup doğrusu Şerif Mehmed Paşa'nın Mehmed Ali Paşa'nın tercihi yönünde vali tayin edildiğidir. BOA, *İ.DH* 5540.

⁷ Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, V/1590.

hastalandı. 24 Mart 1870'te vefat etti. Hesap işlerini bilen, tedbirli, cömert, ve gayet zengin olarak tanınmıştır. Konağının kapısı fukaraya açık, sofralarca fukara duacıları olmuştur⁸.

Âgâh Abdulaziz Paşa (?-1855)

Mayıs 1850-Temmuz 1852 arasında Hicaz valiliği yapmıştır. Temmuz-Ekim 1852'de de ise Şam valiliğinde bulunmuştur. Aralık 1853'te Hüdavendigâr valisi olduysa da Mart 1854'te azledilmiştir. Nisan 1855'te İşkodra valisi olan Âgâh Paşa Aralık 1855'te vefat etmiştir⁹.

Ahmed İzzet Paşa (1798-1876)

Seyfiyye kökenli olan Ahmed İzzet Paşa, Aralık 1841-Temmuz 1842 tarihleri arasında Sayda valiliği yaptı. Mart 1843'te Adana valiliğine atandı. Bir sene sonra, Mart 1844'te, Bolu valisi oldu. Eylül 1845'e kadar bu görevde kaldıktan sonra Diyarbakır valiliğine atandı. Ekim 1846'ya kadar burada devam etti. Sırasıyla Kasım 1846-Kasım 1847 tarihleri arasında Erzurum valiliği; Mart 1848-Eylül 1848 arasında Yanya valiliği, Eylül 1848-Ağustos 1852 arasında Trablusgarb valiliği, Ocak 1855-Ocak 1856 arasında tekrar Yanya valiliği; Aralık 1856-Aralık 1857 arasında Şam valiliği, Ağustos 1858-Ağustos 1860 arasında Trabzon valiliği yaptı. Bu görevinin akabinde Ekim 1861'de Hicaz valiliğine atandı. Eylül 1864'e kadar bu memuriyetini devam ettirdi. Ağustos 1865-Haziran 1867 tarihleri arasında Konya valiliği yaptıktan sonra nihayetinde 1868-Nisan 1870 arasında son valilik yeri olan Hüdavendigâr'da bulundu¹⁰.

⁸ a.g.e., II/650.

⁹ Sinan Kunalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricâli*(1839-1922), İstanbul 1999, s.54.

¹⁰ A.g.e., s.57.

Mehmed Kâmil Paşa (?/1859)

Hacı ve mühendis olarak da tanınan Mehmed Kâmil Paşa seyfiyye kökenliydi. Aralık 1837-Eylül 1839 tarihleri arasında Berlin orta elçiliği yapmıştır. Ekim 1843'te Bosna valiliğine tayin olmuştur. Bu memuriyetini Kasım 1844'e kadar devam ettirdi. Ocak 1846-Eylül 1847 arasında Sayda valiliğini yaptı. Mayıs 1848'de ticaret nâzırı olduysa da bu görevi iki ay sürmüştür. Kasım 1849-Ağustos 1850 arasında Musul vilayetinde vali olarak bulundu. Ocak 1855'te Hicaz valiliğine atandı. Bu görevinden Mayıs 1856'da azledildi. Ağustos 1857'de serasker oldu ve Halep valiliğine tayin edildi. Tam bir sene bu görevi ifa ettikten sonra son valilik yeri olan Aydın'a gönderildi. Temmuz 1859'da vefat edene kadar bu görevde bulundu¹¹.

Mahmud Paşa (?-1859)

Askerlikten yetişip liva ve ferik olan Mahmud Paşa Kürt'tü. Eylül 1851'de vezirlikle Yemen valisi, Ekim 1855'te Cidde valisi olduysa da bu görevinden Temmuz 1857'de azledildi.¹² Sonra ise Diyarbakır valiliği yaptı. Kasım 1858'de ikinci defa Cidde valisi oldu ama bu görevi oldukça kısa sürdü. Zira Ocak 1859'da vefat etti. Tedbirli ve obur olduğu söylenmektedir¹³.

Mehmed Namık Paşa (?-1892)

Konyalıdır. Küçük yaşta İstanbul'a gelip Nizamiye Ordusu'nun kuruluşunda (1241) 1826'da orduya girmiştir. 1246'da (1830-31) miralay, Haziran 1332 mirлива rütbesini almıştır. 1834-1835'te Londra sefirliğinde bulunmuştur. Bir sene sonra ferik olup bahriyede görev almıştır. 1841'de Trablusgarb'a gönderilmiştir. 11 Aralık 1843'te vezir rütbesiyle Arabistan müşiri olmuştur. Haziran 1849'da Irak ve Hicaz müşirliği, Aralık 1850'de ilaveten Bağdat valiliği, Ağustos-Eylül 1852'de tophane müşirliği, Nisan-Mayıs 1853'te ticaret nazırlığı yapmıştır. Bu arada memuren Paris'e gidip Kasım 1853'te

¹¹ A.g.e., s.97.

¹² A.g.e., s.89.

¹³ Mehmed Süreyya, a.g.e., III/924.

dönmüştür. Ekim 1854'te Hüdavendigâr valisi, 1272'de (1855-56) Kastamonu, 1274¹⁴,te (1857-1858) Cidde valisi olmuştur. Ancak Ağustos 1858'de azledilmiştir. Mayıs- Haziran 1860'da ikinci defa Arabistan müşirliği, Darü's-şûra reisliği ve ardından ilaveten hassa müşirliği memuriyetlerinde bulunmuştur. 28 Haziran 1861'de serasker olmuşsa da Eylül 1861'de ayrılmıştır. Ardından ikinci defa Bağdad valiliği, Irak ve Hicaz müşirliğine atanmıştır. Mart 1867'de ikinci defa seraskerliğe davet edilmiştir. Bir sene sonra tekrar ayrılmıştır. 1871'de Şûra-yı Devlet reisi olup 1872'de azledilmiştir. Ekim 1875'te Bahriye Nazırlığı'na, Kasım 1875'te seraskerliğe tayin edilmiştir. Ocak 1876'da azledilerek Şubat 1876'da tekrar Şûra-yı Devlet reisliği memuriyeti yapmıştır. Azledildikten sonra Mecâlis-i Âlî'ye memur olup 1876'da Müzakerât-ı Mühimme Komisyonu âzâsı, 1877'de ise ayandan olmuştur. 1878'de bir aralık tophane müşiri olduysa da azledilip Tophane'de müteşekkil Nafia Komisyon-ı Âlîsi reisi olmuştur. 1883'te komisyonun lağvıyla yâver-i ekrem olarak itibarlı ve şeyhü'l-vüzerâ olduğu halde 15 Eylül 1892'de vefat etmiştir. Karacaahmet'teki türbesine defnedilmiştir. Arapça'ya vakıf idi. Fransızca ve İngilizce bilirdi. Cesur, sadık doğru, tedbirli, eli sıkı ve akıllı bir zat olmasıyla meşhur olmuştur¹⁵.

Ali Paşa (?/1876)

Kütahyalı olan Hacı Ali Paşa kapıcıbaşılık ve müsellimlik yapmıştır. Ekim 1843'te mirimiranlıkla Bozok, Kasım-Aralık 1844'te Kudüs mutasarrıflığı, Kasım 1845'te Şam ve Mart 1846'da Harput muhafızlığında bulundu. Aynı sene Nisan ayında azledildi. Eylül-Ekim 1846'da vezir rütbesiyle Harput valiliği yaptıysa da Kasım 1847'de bu görevinden de azledildi. Ekim 1851'de Şehrizar ve Kasım-Aralık 1857'de Şam, Ocak 1859'da Cidde valisi oldu. Ekim 1861'de ise azledildi. Nisan 1876'da emekli olana kadar Rumeli vali kaymakamlığı, Trabzon Ankara, Halep, Kastamonu ve Konya valiliklerinde bulundu. 24 Ağustos 1862'de vefat eden Ali Paşa'nın yumuşak huylu, tedbirli, sakin ve güçlü olduğu bilinmektedir¹⁶.

¹⁴ Ochsenwald'a göre Kasım 1857'de vali olarak Cidde'ye varmıştır. Ochsenwald, *a.g.e.*, s.141.

¹⁵ Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, IV/1277.

¹⁶ *a.g.e.*, I/286-287.

BÂB-I ÂLÎ

KADILIK

HİCAZ EYALETİ VALİLİĞİ

MEKKE EMİRLİĞİ

Naip

ŞEYHÜLHAREM-İ MEKKE

MEKKE EMİRİ

HİCAZ VALİSİ

Defterdar Kapı Kethüdası Kaymakam Mekke Müdürü Medine Şeyhülharemligi Muhafızlıklar

Kâtipler

Eyalet Muhasebecisi Hazine Başkâtibi Hazine Mal Başkâtibi Derkenar Kâtibi Hazine Sandık Emni Hazine Maaş Mukayyidi

Kâtipler

Kâtipler

MEKKE KAZASI MÜDÜRLÜĞÜ

MÜDÜR

İmarat Muavinliği Mekke Hazinesi Mekke Muhtesibliği Başkâtip Şûne Eminliği Şeyhül-Hutêba Mekke Haremi Görevlileri

Kâtipler Şûne Emni İmam ve Hatipler

Miftâhdar harem-i şerif ağaları Harem-i Şerif Hademeleri Miftûtlar Kütüphaneçiler Muvakkit Kâri-i Minare

Şeyhül'-ağavat

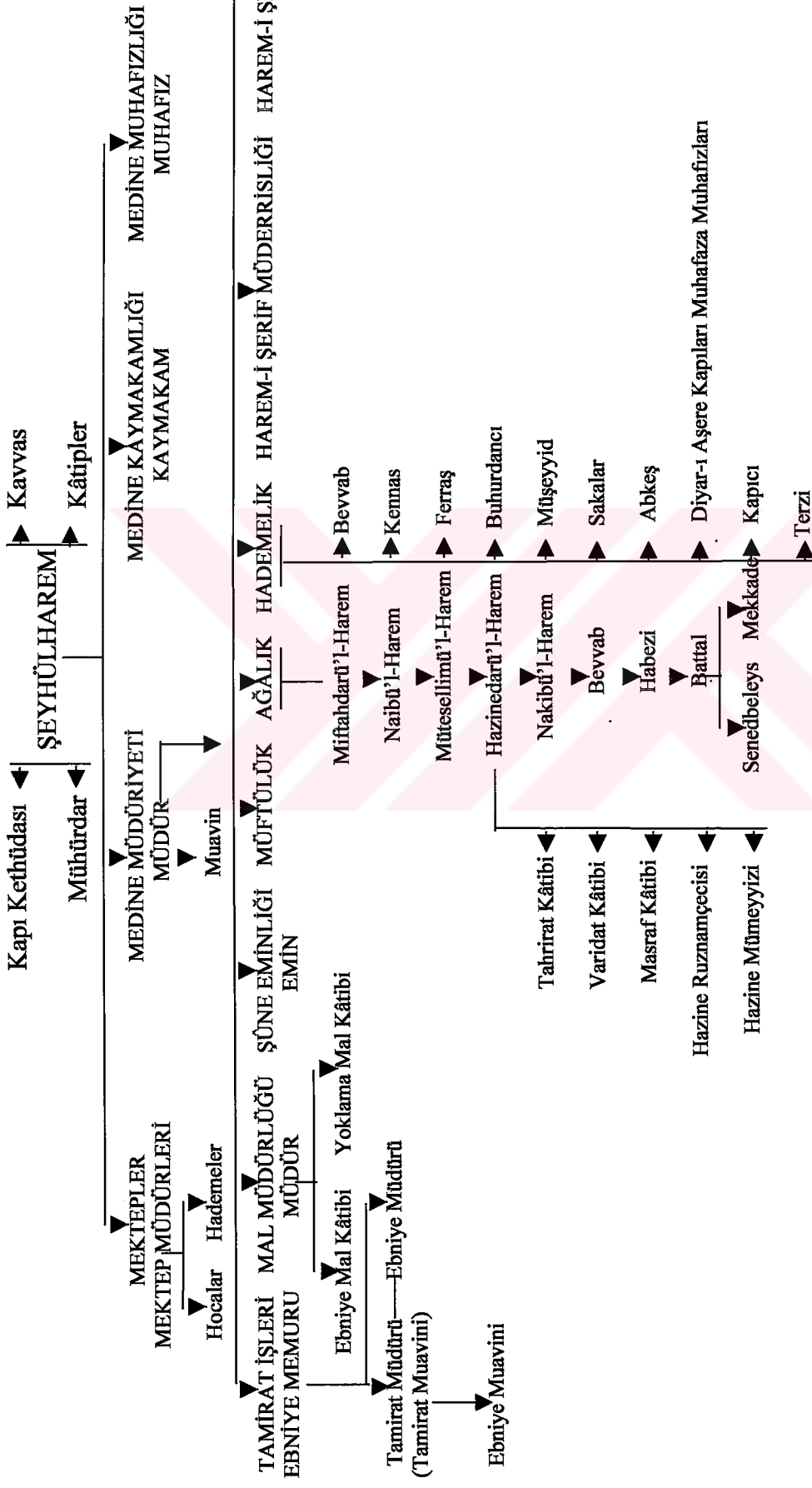
Hafız-ı Kütüb-i Evveli Hafız-ı Kütüb-i Sâni

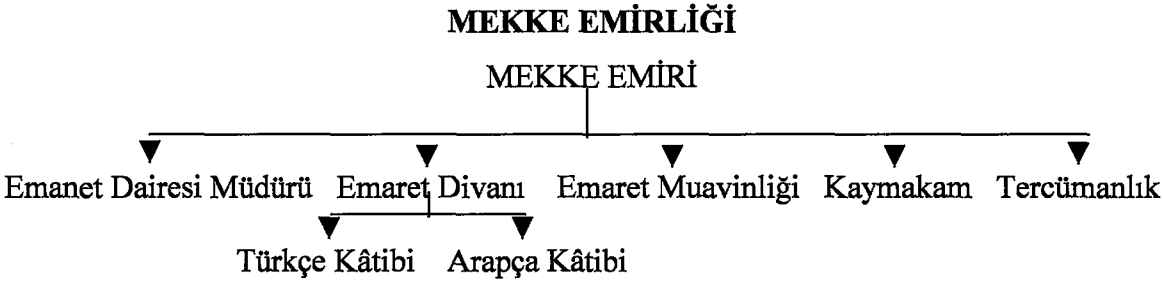
Nakıbtı'- Ağavat

Çemberiler Nakipler Ağalar

Mütezzinler Müktebbirler Merrahamlar Vekkadler Ferrâşlar Müşeyyidler Kenaslar Bevvablar Ceyyadlar

MEDİNE ŞEYHÜLHAREMLİĞİ

EK-3

Medine'nin H.1279 (1862-1863) senesi aynî tertibatının listesidir.

	Peksimet	Fül	Şair	Hımta
Asker ve topçular		1094	710	2782
Harem Hademeleri		16	433	273
Harb ve Cehniye Urbanının Aylık ve Saliyeleri		482	269	4257
Şerif Tayinatları		528	350	579
Mülcavir Tayinatları		50	105	160
Memur Tayinatları			408	130
Kurra Meşayihleriyle Sairlerinin Saliyeleri			15217	3227
Süvari ve Piyade Asakir-i Muvazzafanın Tayinatları		173	219	69
İstikbal ve Teşyi'-i Hac Memurlarının Saliyeleri	1755	482	101	130
Habafan Urbanı Tayinatı	5000		240	570
YEKUN	6755	2824*	18052	12252**

* Belgede verilen bu rakam yanlış olup, doğrusu 2825' tir.

** Belgede verilen bu rakam yanlış olup, doğrusu 12177' dir.

Kaynak: BOA, İ.MV 22429 lef 16.

EK- 4

1885-1886 yılı Medine Haremi Görevlilerinin Listesidir

Hatip, imam, mürâhik ve rediflerin miktarları

Hatipler(bunların imamlık vazifeleri de vardır)	46
İmam	37
Mürâhik	31
Küçük	34
Nakip	1
Toplam	149

Harem-i Şerif Reisleri

Şeyh	1
Reis	38
Toplam	39

Şeyh	1
Mükkeb	25
Toplam	7*

Mükeban-ı harem-i şerif

Murakkî	1
Nakip re'isi	1
Muvakkit	1
Toplam	3

Harem-i Şerif Kapıcıları

Babür'r-rahme Kapıcısı	2
Babü's-selam Kapıcısı	2
Babü'n-nisa Kapıcısı	2
Babü't-tevessül Kapıcısı	2
Babü'l-cibril Kapıcısı	2
Parmaklık Kapıcıları	1
Toplam	11

Harem-i Şerif Sakaları

Şeyh	1
Saka	9
Toplam	10

Şeyh	1
Nakip	1
Müşeyyid	10
Mülazım	4
Şeyyad-ı etrab ı harem-i şerif	1
Toplam	17

Harem-i Şerif Hademeleri

Şeyyad-ı seccade-i mihrabeyn –i şerifeyn	1
Bevvab-ı müstahfız diyar-ı aşere	1
Saki sucu	1
Harem-i Şerif Terzisi	2
Harem-i Şerif Kapıcısı	2
Harem-i Şerif Mühendisi	1
Harem-i Şerif Neccarı (Marangozu)	1
Haremi Şerif Şeyyad-ı alem-i minberi	2
Toplam	11

Harem-i Şerif kennası

Şeyh	1
Nakib	1
Mermer kennası	1
Umum kennaslar	48
Toplam	51

Harem-i saadet abkeşan-ı

Diyar-ı aşerede	1
Acemi Ribatında	1
Tevesşül Kapısı'nda	1
Safa-yı Mecidide	1
Baki'-i Şerif Sebili'nde	1
Menaha Sebili'nde	1
Rahme Kapısı'nda	1
Toplam	7

Sultan II. Mahmmud Han Cüzhanları

Şeyh	2
Efrad	29
Toplam	31

Sair Görevler

Demirci	1
Ravza-i Mutahhara Hafız-ı Kütübü	2
Salavathan	1
Şifa-yı Şerif Han	2
Fukeha-yı Mekatib	10
Hulefa-yı Mekatib,	10
Ferraşiyet-i harem-i şerif	628

1885-1886 Yılı Mekke Haremi Görevlileri

Müezzin	15
Mükebbir	7
Merahhaman	7
Vekkad	8
Toplam	37
Ferraş (harem-i şerife mahsustur)	16
Müşeyyid	10
Kennas	20

Bevvab	26
Ceyyad	16
Toplam	117
Ağa (Kabe'ye mahsustur 2)	55
Toplam	172

Haneî Makamı

İmam ve Hatip	36
İmam Mülazımı	7
Toplam	43
İmam Mülazımı (ücretsiz)	32

Şafîî Makamı

İmam ve Hatip	6
İmam Mülazımı	12
Toplam	18
İmam Mülazımı (ücretsiz)	7

Malikî Makamı

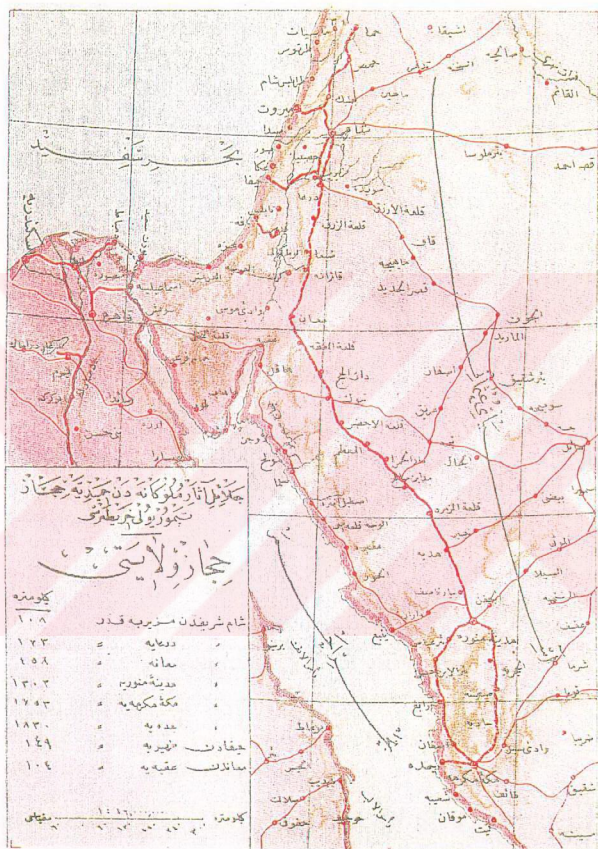
İmam ve Hatip	7
İmam Mülazımı	8
Toplam	15

Hanbelî Makamı

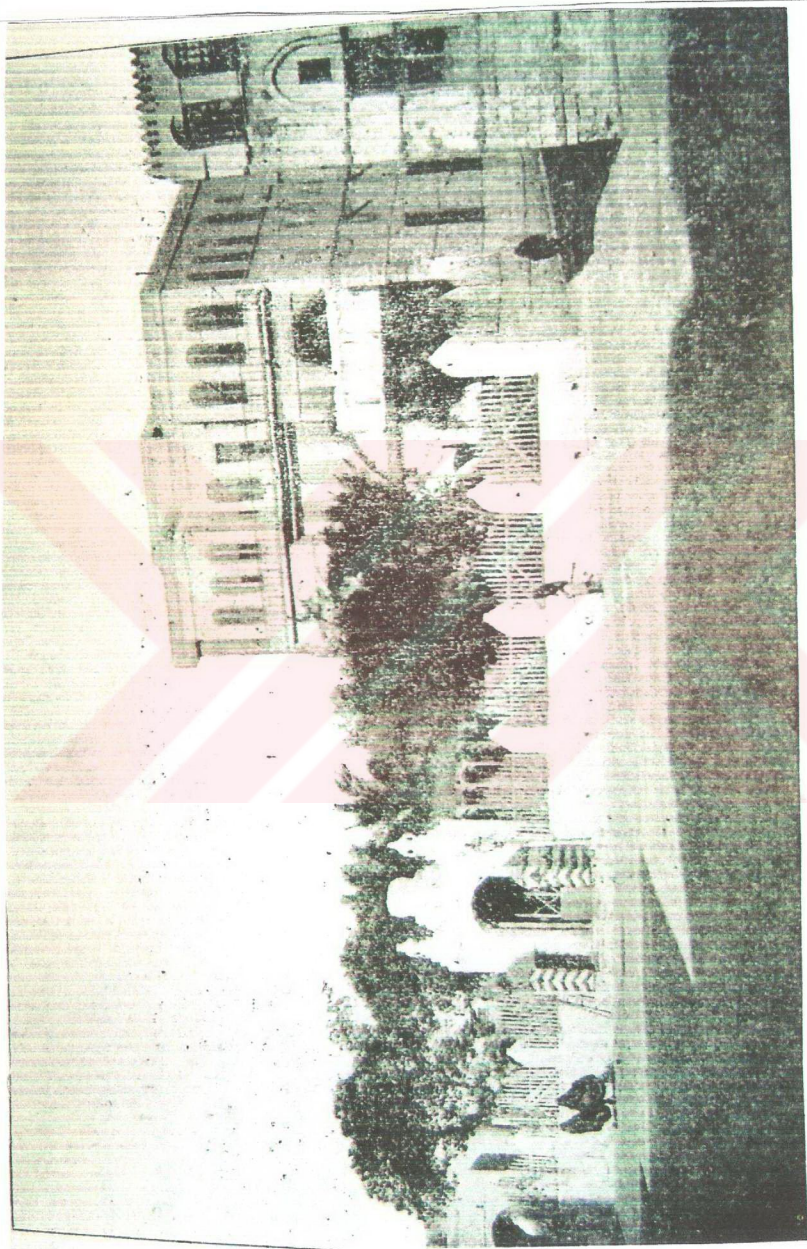
İmam ve Hatip	2
İmam Mülazımı	3
Toplam	5

Kaynak: Eyüp Sabri Paşa, *Mir'at-ı Medine*, I/90-95.

* Mükkeblerden 19 tanesi reis vazifesinde olduğundan bu rakamdan çıkarılmıştır

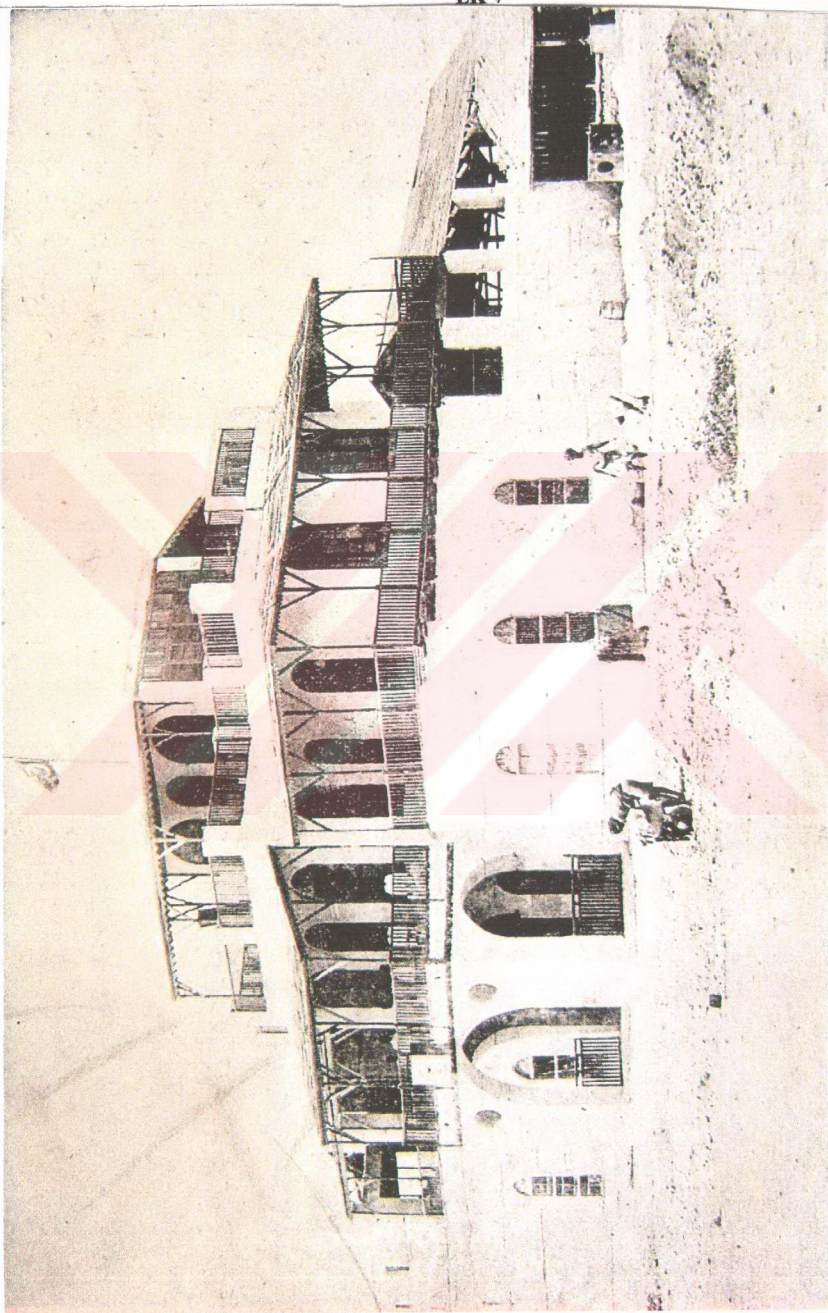
Hicaz Vilayeti haritası

Cidde hükümet binası

Kaynak: *Serve-i Fünun*, sayı:150, 08 Ağustos 1907.

EK-7

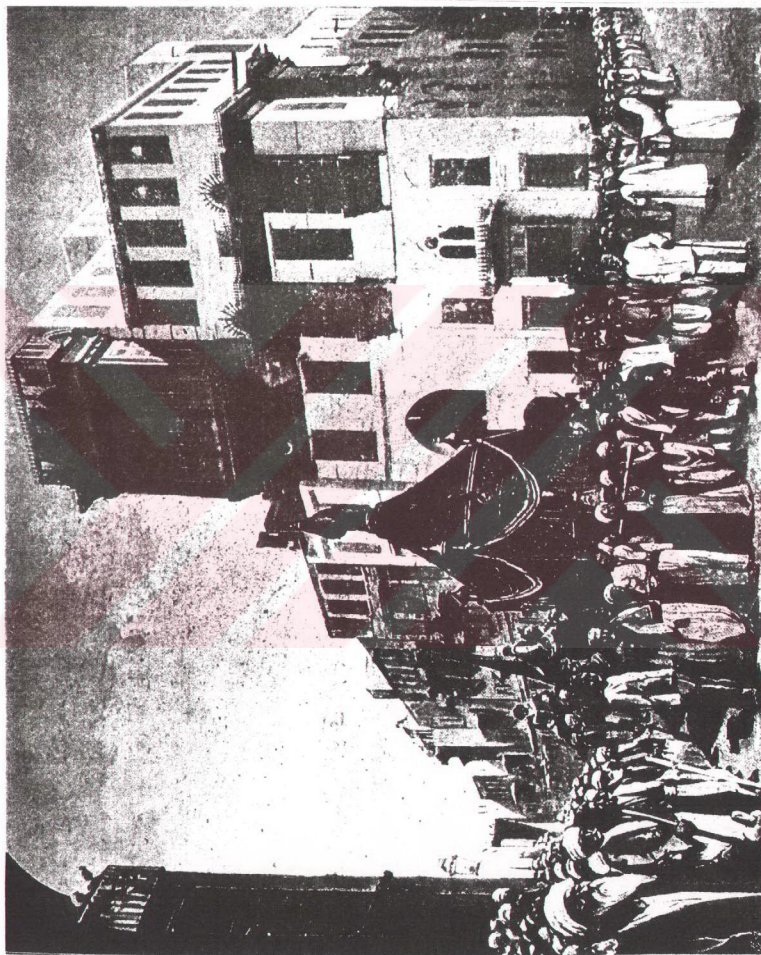
sıhhiye idaresi

k. *Servet-i Fünun*, sayı:150, 08 Ağustos 1907.

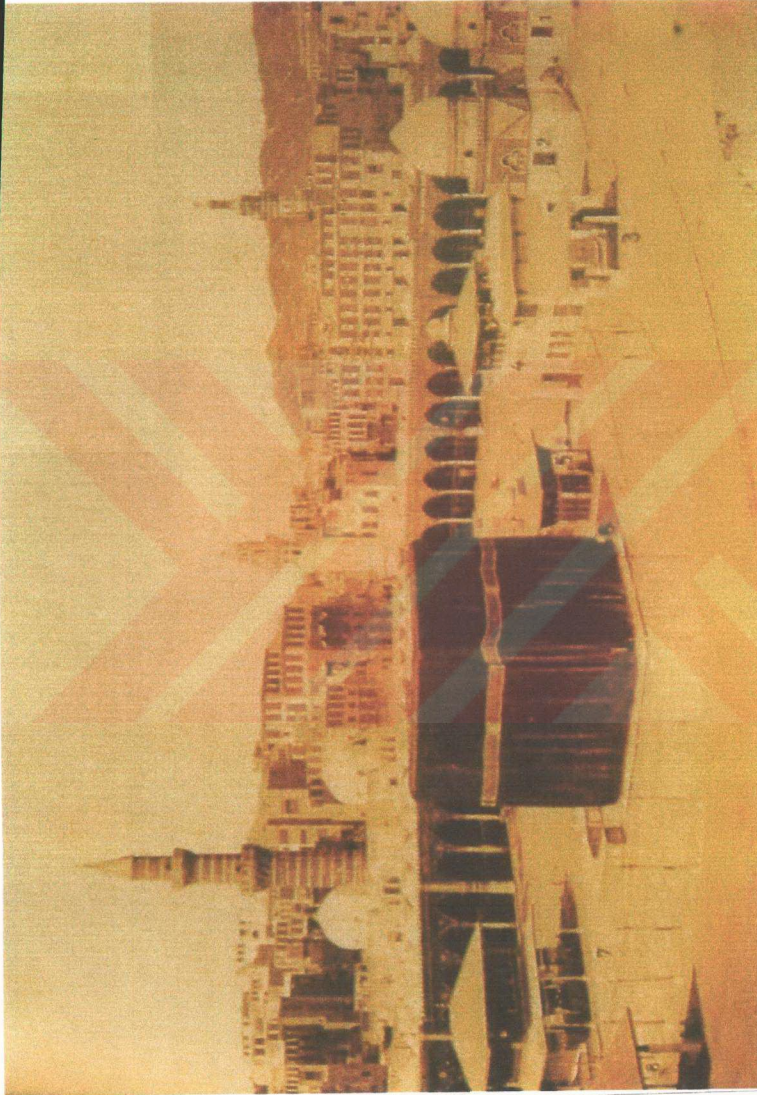
Sürre-i hümayûn'un Şam'dan hareketi

Kaynak: *Serve-i Fîmin*, sayı:918, 31 Aralık 1908.

Sürre-i hümayûn'un Mekke'ye varışı

Kaynak: *Servet-i Fünun*, sayı:918, 31 Aralık 1908.

Mekke Haremi

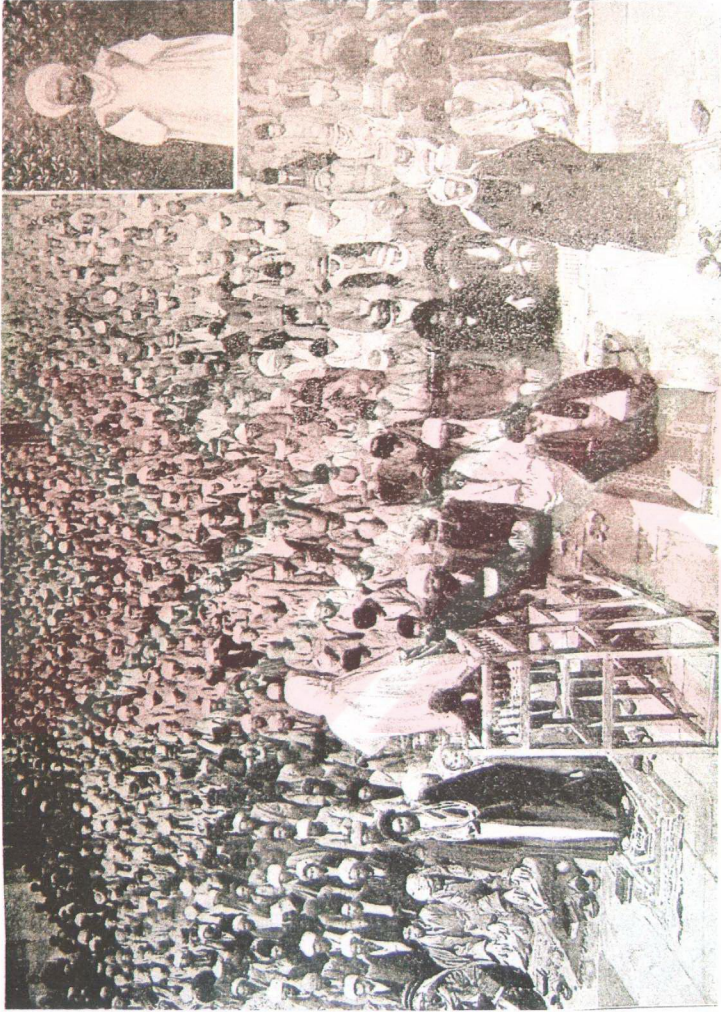
Kaynak: *Hırka-i Şerif Kültür Bülteni*, Mart 2004 Özel Sayısı, s.34.

- 1 Kubbetü'l-ferraşın 3. Makam-ı hanbelî
- 2 Kubbetü'l-sakaya 4. Zemzem binası ve makam-ı Şâfiî 5. Makam-ı İbrahim 6. Haceti'l-esved 7. Makam-ı Hanefî 8. Makam-ı Mâlikî

Mekke'de hacıların namaza hazırlanışı

Kaynak: *Servet-i Fünun*, sayı:918, 31 Aralık 1908.

Kabe'de namaz

Kaynak: *Serve-i Fünun*, sayı:918, 31 Aralık 1304.

Mekke hareminden bir görünüş

Kaynak: *Servet-i Fünun*, sayı:918, 31 Aralık 1908.

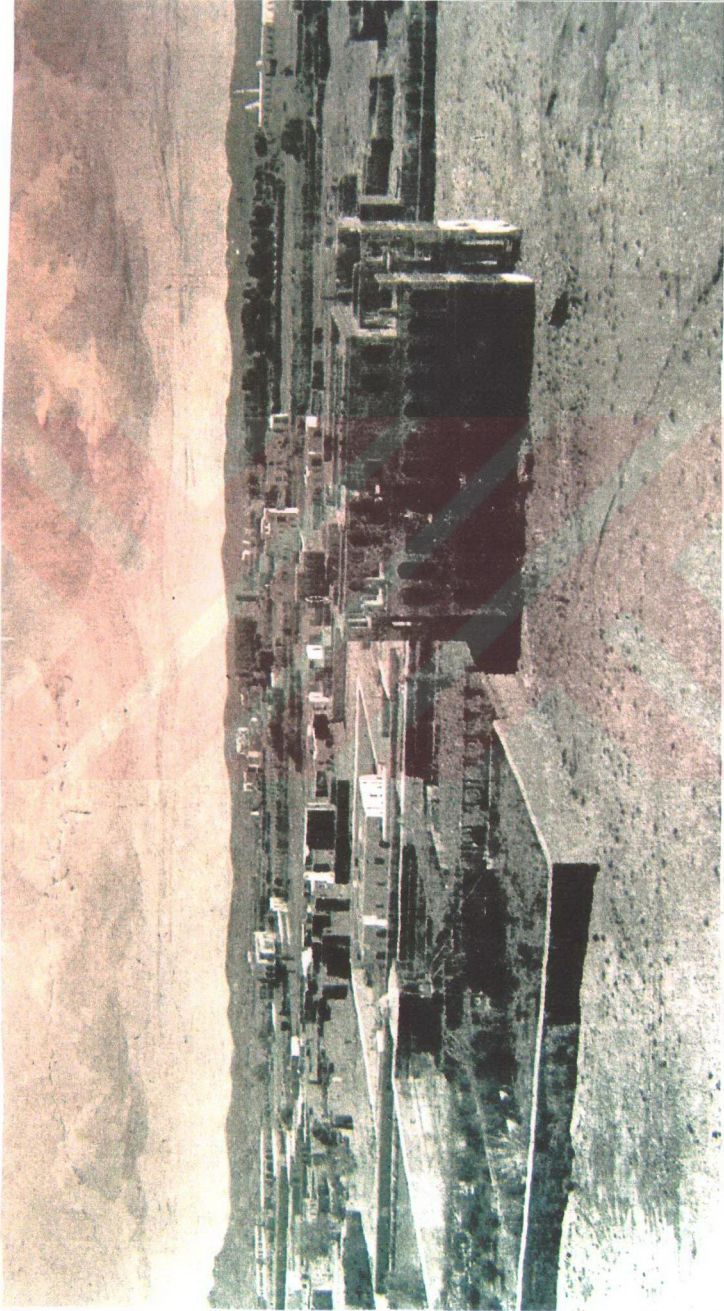
Hacılar Arafat Dağı'nda

Kaynak: *Servet-i Fünun*, sayı:918, 31 Aralık 1908.

Mekke'nin Ebu Kubeys Dağı'ndan görünüŖüŖü

Kaynak: *Hırka-i Şerif Kültür Bülteni*, Mart 2004 Özel Sayısı, s.33.

Taif'ten bir görüntüm

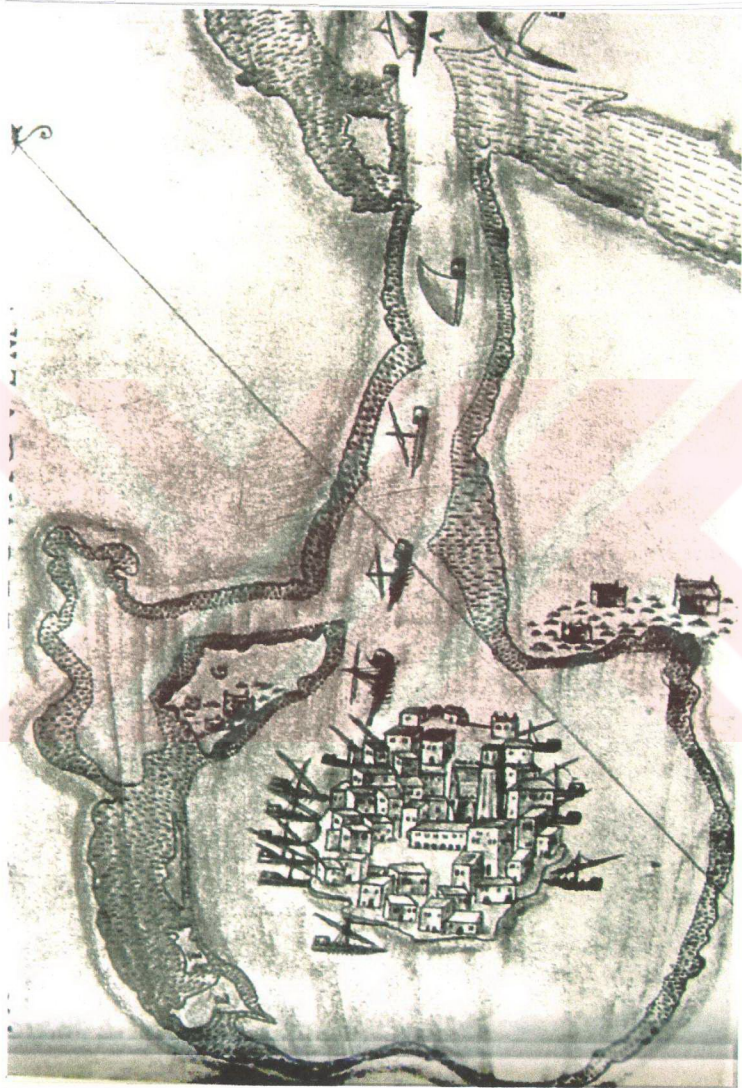
Kaynak: *Servet-i Fünun*, sayı: 905, 26 Eylül 1908.

EK-17

Yenbuu'l-bahr'ın sahilden görüntüsü

Kaynak: *Servet-i Fînnî*, sayı: 845, 4 Temmuz 1907.

Sevakin Adası

Kaynak: Salih Özbaran, *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı*, İstanbul 2004, s.67.

İkinci Meşrutiyet'in Mekke'de ilanı

Kaynak: Max Freiherr Von Oppenheim, *Die Beduinen*, Germany 1983, s.XII.

KAYNAKLAR

I- ARŞİV VESİKALARI

A- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

a- İradeler

İrade Dahiliye (İ.DH)

İrade Meclis-i Mahsûs (İ.MMS)

İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MV)

İrade Hariciye (İ.HR)

İrade Mesâil-i Mühimme (İ.MSM)

İrade Maliye Mesârifat (İ.ML.MSF)

b- Babîâlî Evrak Odası (BEO) Sadâret Evrakı

Mektûbî Kalemi (A.MKT)

Amedî (A.AMD)

Mektûbî Umum Vilâyât (A.MKT.UM)

Mektûbî Meclis-i Vâlâ (A.MKT.MVL)

Mektûbî Mühimme (A.MKT.MHM)

Teşrîfât (A.TŞF)

Divan Kalemi (A.DVN)

Nâme-i Hümâyun (A.DVN.NMH)

Müteferrik (A.M)

c- Yıldız Tasnifi

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE)

II- SÜRELİ YAYINLAR

a- Salnâmeler

Devlet Salnameleri 1266-1280

Salnâme-i Vilâyet-i Hicaz 1301

III- KAYNAK ESERLER VE İNCELEMELER

Mufasssal Osmanlı Tarihi, Güven Yayınevi, Ankara 1971.

Vak'anüvis Ahmed Lütü Efendi Tarihi, YKY Yay., İstanbul 1999.

AHMED CEVDET PAŞA, *Tezâkir*, (yayınlayan: Cavid Baysun), Ankara 1991.

EL-KÂFÎ, *Mu'cemü'l-Arabîü'l-Hadis*, Beyrut 1992.

EYYÜP SABRÎ PAŞA, *Mir'âtü'l-Haremeyn (Mir'ât-ı Medine)*, cilt I-II, Bahriye Matbaası, İstanbul 1304.

_____, *Mir'âtü'l-Haremeyn (Mir'ât-ı Mekke)*, cilt I-II, Bahriye Matbaası, İstanbul.

İbrahim Muhammed is Sanafiri, *Osmanlı Mısır İlişkileri 1863-1882*, İÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul 1993.

MEHMED SÜREYYA, *Sicill-i Osmâni*, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul 1996.

SALEH MUHAMMED AL-AMR, *The Hijaz Under Ottoman Rule 1869-1914: Ottoman Vali, the Sharif Of Mecca, And The Growth Of British Influence*, Riyad 1974.

ŞEMSEDDİN SAMÎ, *Kamusu'l-A'lam*, cilt II (İstanbul 1899), cilt III (İstanbul 1891), cilt IV (İstanbul 1894), cilt VI (İstanbul 1898).

AKÇURA Yusuf, *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX.yy.da)*, TTK yay., Ankara 1985.

AKYILDIZ Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, Eren Yay., İstanbul 1993.

ALTUNDAĞ Şinasi, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841*, TTK yay., Ankara 1988.

ATALAR Münir, *Osmanlı Devleti'nde Sürre-i Hümayun ve Sürre Alayları*, Diyanet İşleri Başkanlığı yay., Ankara 1991.

CEVİZCİ Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma yay., İstanbul 1999.

ÇOBAN, Ömer, *Maliye Varidat Defterlerlerine Göre XIX. Yüzyılda Cidde Gümrüğü (1840-1860)*, MÜ, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 2003.

DAĞLI Yücel- Cumhure Üçer, *Tarih Çevirme Klavuzu*, TTK yay., cilt V, Ankara 1997.

DEVELLİOĞLU, Ferid, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1970.

EMECEN Feridun M., "Hicaz'da Osmanlı Hakimiyetinin Te'sisi ve Ebu Nümeyy" İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, (1994), sayı 14, s.86-120.

FOUCAULT Michael, *Hapishanenin Doğuşu*, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İmge Kitabevi, Ankara 2000.

GROHMAN Adolf, "Sevakın", *İslam Ansiklopedisi*, (1998), X, 523-524.

GÜLER, Mustafa, *Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları (XVI.-XVIII. Yüzyıllar)*, TATAV yay., İstanbul 2002.

HİNTZ Walter, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, (çev. Acar Sevim), İstanbul 1990.

HOLT P.M., *Egypt and the Fertile Crescent 1516-1922*, Cornell University Press, London 1980.

KARAL Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, TTK yay., Ankara 1988.

KURŞUN Zekeriya, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti (Vehhabî Hareketi ve Suud Devleti'nin ortaya çıkışı)*, TTK yay., Ankara 1998.

_____, "Osmanlı Devleti İdaresi'nde Hicaz", *Osmanlı Ansiklopedisi*, (1999) I, 316-325.

_____, "Osmanlı Hakimiyet Anlayışında Hicaz ve Bayrak Meselesi", *Tarih ve Medeniyet*, (1997), sayı 38, s.25-28.

_____, -Mustafa; Sabri Küçükaşçı, "Hicaz", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (1998), İstanbul, 432-439.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Osmanlı İngiliz İktisadî Münasebetleri (1580-1838)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay., Ankara 1974.

KORAY Enver, *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat*, Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi yay., İstanbul 1991.

KUNERALP Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricâli (1839-1922)*, İstanbul 1999.

KUTLUOĞLU Muhammed H., *The Egyptian Question 1831-1841*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998.

MOREL Eugene, *Türkiye ve Reformları*, Süreç yayınları, İstanbul 1974, s.28-29.

MUTÇALI Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul 1995.

OCHSENWALD William, *Religion, Society, and the State in Arabia: The Hijaz Under Ottoman Control, 1840-1908*, Ohio State University Press, Columbus 1984.

_____, "Ottoman Subsidies to The Hijaz 1877-1886", *Middle East Studies*, (1975), vol.VI, p.300-307.

ORHONLU Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti*, TTK yay., Ankara 1996.

ORTAYLI İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, Ankara 2000.

- ÖZGEN, Asuman, *1272H/1855-6 ile 1328H/1910 Yılları Arasında Suriye, Bağdat, Basra, Musul, Beyrut, Hicaz ve Yemen Vilayetlerinin İdarî Taksimatı*, Niğde Üniversitesi, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde 2001.
- PAKALIN Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB yay., cilt I-III, İstanbul 1993.
- SAPAN Süheyl, *Nususü'n-Osmaniyye ani'l-evzai's-sekaftiyye fi' Hicaz el-evkaf el-medâris el-mektebât*, Riyad 2001, s. 244.
- SARIYILDIZ, Gülден, *Hicaz Karantina Teşkilatı(1865-1914)*, TTK yay., Ankara 1996.
- ŞİRİN Veli, *Asakîr-i Mansure-i Muhammediyye Ordusu ve Seraskerlik*, İstanbul 2002.
- TİLLY Charles, *Zor Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, (çev. Cevdet Kudret Emiroğlu), İmge Kitabevi, Ankara 2001.
- UÇAROL Rıfat , *Siyasî Tarih (1789-1994)*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, TTK yay., Ankara 1972.
- _____, “El-Fevâidü'l-Muadde li Nizâm-i Hükümet-i Bender-i Cidde”, *Belleten*, (1962), cilt.26, s. 151-162.
- VİRİLLİO Paul, *Hız ve politika*, Metis Yayınları, (çev. Meltem Cansever), İstanbul 1998.
- WILLIAM, Redhouse, *İngilizce-Türkçe Redhouse Sözlüğü*, Sev yay., İstanbul 2000.
- YILDIZ, Gültekin, *Osmanlı Devleti'nde Hapishane Islahatı (1839-1908)*, Marmara Üniversitesi,Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 2002.